

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196158

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No.

MY81-4

Accession No.

MS62

Author

K/948

Title

కృష్ణానా
సాహిత్య చరిత్ర.

This book should be returned on or before the date last marked below.

गांधी - दर्शन

‘ आचार्य कृपलानी यांच्या

प्रकाश-१९७७
Gandhian Way

या ग्रंथाचा अनुवाद

सं पा द क :

प्रा. गं. भा. निरंतर

अ नु वा द क :

श र चंद्र गु णे

किंमत चार रुपये

प्र का श क

रा. ज. दे श मु ख

देसमुख आणि कंपनी

१९१ शनिवारपेठ, पुणे २.

१. सर्व हक्र स्वाधीन.

२. मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल याचे आहे

मु द्र क :

बाकी पृष्ठे :

श्री. हे. बा. गुर्जर

आयुर्विद्या मुद्रणालय

२६१।२ सदाशिवपेठ, पुणे २

१ ते १७६ पृष्ठे :

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु

राजगुरु प्रेस,

४०५ नारायण पेठ, पुणे २

प्रास्ताविक

‘शास्त्रीय कांटेकोरपणानें मी गेल्या पन्नास वर्षांहून अधिक वर्षें अखंडपणें अहिंसा व अहिंसेच्या शक्यतेची साधना करीत आलों आहे. कौटुंबिक, संस्थाविषयक, आर्थिक व राजकीय जीवनांतील सर्व क्षेत्रांत मी अहिंसेचे प्रयोग केले आहेत. मला एकाहि बाबतींत अहिंसेनें दगा दिला नाही. जेथें अहिंसा फसते आहे असें मला वाटलें तेथें ती फसवणूक माझ्या अपूर्णतेमुळें होते आहे असें मी मानलें. मी स्वतः परिपूर्णावस्थेला पोहोचलों आहे असें समजत नाही. पण मी स्वतःला एक सत्याचा कळकळीचा संशोधक मानतां. सत्य हें ईश्वराचेंच दुसरें नांव आहे. माझ्या या संशोधनांत मला अहिंसा सांपडली. तिचा प्रचार करणें हें मी माझ्या जीवनाचें कार्य मानतां. या कार्याव्यतिरिक्त जीवनांत मला गोडी नाही. ’

म. गांधी.

गांधींच्या जीवनाचें सारें रहस्य त्यांच्या वर दिलेल्या उताऱ्यांत पहावयास सांपडतें. सत्याचें संशोधन करतांना गांधींना अहिंसा सांपडली म्हणजे काय झालें ? सत्य म्हणजे परमेश्वर कसा ? सत्याचा व अहिंसेचा संबंध काय ? आणि ती अहिंसा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत कशी आणावयाची, वगैरे प्रश्न अनेकजण विचारतात. परमेश्वर हा व्यक्त होत असल्या तर सत्याच्या स्वरूपानेंच व्यक्त होतो. जेथें सत्य आहे तेथें ईश्वर आहे.

ईश्वर हा असत्यांत, हिंसेत राहू शकत नाही. पण सत्य ही अशी वस्तू नाही की जी दाखविता येईल. ती अंतःकरणानेच पहावयाची असते, अनुभवावयाची असते. जेथे सत्याचा साक्षात्कार होतो तेथे ईश्वराचे दर्शन होतं. सत्य म्हणजे अविनाशी तत्त्व. तें सर्व काळाला, सर्व स्थळांना व्यापून राहिले आहे. इतर सर्व नष्ट झाले असतां जें नाश पावत नाही, ज्यावर विकार होत नाही तें सत्य होय. या सत्याच्या आधारावरच जग चालले आहे. व्यावहारिक सत्य हें त्या सत्याचा बारीकसा अणू आहे, कण आहे. ज्यांना हें बुद्धीने पटले आहे ते त्या सत्याच्या मार्गे सारखे धांवत असतात. हें सत्य कसे सांपडणार ? गांधीजी म्हणतात, या सत्याच्या शोधांत मला अहिंसा सांपडली. अहिंसा किंवा प्रेम हें त्या सत्याचे साधन आहे. जो अहिंसात्मक आचरण करतो, त्याचे अंतःकरण सर्व प्राणिमात्राबद्दलच काय पण स्थिर आणि चर वस्तूंबद्दल प्रेमानें भरून जातें. त्याच अंतःकरणाला सत्याची प्राप्ति होते. सत्य कुठें रहातें ? जेथे भूतमात्राबद्दल प्रेम आहे तेथेच सत्य रहातें, इतर ठिकाणी सत्य रहात नाही. म्हणून ज्यांना सत्य किंवा ईश्वराची प्राप्ति व्हावयास पाहिजे असेल त्यानें प्रेममय झाले पाहिजे. शेवटच्या अवस्थेप्रत पोहोचलेला ह्या द्वैतांतून मुक्त होतो आणि सत्य व प्रेम हें कार्यकारणात्मक न रहातां एकरूपच होतात. सत्य म्हणजे ईश्वर, सत्य म्हणजे प्रेम आणि प्रेम म्हणजे ईश्वर असा तो बनतो. ही अहिंसा प्राथमिक अवस्थेत साधन म्हणून असते; पण ती पूर्णावस्थेला पोहोचली म्हणजे साध्य होते. मग अहिंसा, सत्य आणि ईश्वर हे एकच होतात व साध्य साधनांत फरक रहात नाही.

ह्या अहिंसेची आराधना गांधी अरण्यांत जाऊन करित नसून ऐहिक जगांत करित आहेत. समाज ही त्यांची प्रयोगशाळा आहे. या प्रयोगशाळेत अहिंसेचे आचरण करित असतांना हिंसेबरोबर त्यांना प्रचंड झगडा करावा लागत असतो. त्या झगड्यांत कधी कधी अहिंसा ही पराभूत झाल्यासारखी वाटते. लोक म्हणतात, अहिंसेनें काय होणार ?

अॅटम बॉम्बपुढें अहिंसेचें काय चालणार ? पण ही विचारसरणी कोती व अपूर्ण आहे. हिंसा हा जीवनाचा धर्म होऊं शकत नाही. तो जीवनाचा अधर्म आहे. धर्माप्रमाणें वागणें म्हणजे नीतिनियमांचें कडकडीत पालन करणें. जो नीतिनियमानें चालतो तो नष्ट कसा होईल ? नष्ट कोणी होणार असेल तर हिंसा करणारा. सर्वांना मारून मी जगावें असें म्हणणाऱों नीतिवान, धार्मिक आहे असें कोणी म्हणत नाही. म्हणून अहिंसा हीच धर्म आहे व त्याचें आचरण करणारा हा जगणार आहे.

अहिंसेचें तत्त्व ज्याला पटलें तो तें तत्त्व जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रांत लागू करणार नसला तर तो ढोंगी आहे. घरांत खोटे बोलणारा आणि संस्थेंत खरें बोलणारा, व्यापारांत फसवणारा आणि राजकारणांत खरें बोलणारा असा माणूस नाटकी आणि असत्याचरणीच होय. कोण कोणाला फसवता ? स्वतः शिवाय दुसऱ्या कोणाचीहि वंचना अगर हिंसा आपण करीत नाही. दुसऱ्याची हिंसा करणारा हा स्वतःचीच हिंसा करतो, दुसऱ्याचा द्वेष करणारा हा स्वतःचाच द्वेष करतो. तेव्हां सत्य आणि अहिंसा याला मर्यादा नाहीत, त्यांत तरतमभाव नाहीत, त्यांत विभाग नाहीत.

गांधींना पूर्वीच्या साधुसंतांप्रमाणें जगापासून अलग राहून हें सत्य-संशोधन करतां आलें असतें. असें संशोधन करून निर्वाणपदाला पोहा-चलेले ज्ञात व अज्ञात किती तरी महात्मे असतील. पण त्यांच्या प्रकाशाला जग मुकलें आहे. गांधींना हा शोध सर्वत्र फैलवावयाचा आहे. गरीबापासून श्रामंतापर्यंत, निर्बुद्धापासून सुबुद्धापर्यंत त्यांना ह्या नव्या शोधाचें दान करावयाचें आहे. सर्वांनी प्रेममय व्हावें, सर्वांनी सत्याचे उपासक व्हावें व सर्वांना सत्य सांपडावें अशी त्यांची उदार व विशाल वृत्ति आहे.

हा श्रद्धेचा दिवा हातांत घेऊन ते या हिंसक जगांत एकाकी असे हिंडत आहेत. निराशा, अपयश, उद्देग वगैरेंनी त्यांची श्रद्धा विचलित होत नाही. राजकारण हें गांधींच्या कल्पनेचें राजकारण आहे. तसेंच

अर्थकारण, समाजकारण आणि इतर प्रश्न हे ते अहिंसेच्या भूमिकेवरून हाताळतात. अहिंसा किंवा सत्य याला एकदां मर्यादा नाही असें म्हटल्यानंतर जीवनांत येणारे निरनिराळे प्रसंग व उद्भवणारे निरनिराळे प्रश्न हे पृथक् नाहीत. त्यांची विभागणी करतांच येत नाही. सत्य किंवा नीति यांचें पालन सर्व क्षेत्रांत अशक्य होऊं लागल्यामुळें चाणाक्ष माणसानें जीवनाचे निरनिराळे विभाग पाडले. येथें सत्य बोलावें, येथें असत्य बोललें तरी चालतें, येथें नियमित सत्य बोलावें, येथें केलेली हिंसा ही अहिंसाच आहे, वगैरे भेदाभेद स्वतःच्या दुर्बलतेमुळें करून मनुष्यानें निरनिराळ्या प्रश्नांचीं शास्त्रें बनविलीं. कशाला अर्थशास्त्र नांव दिलें, कशाला राज्यशास्त्र तर कशाला समाजशास्त्र असें नांव दिलें. पण हीं सर्व शास्त्रें अशी स्वतंत्र मानूं नयेत, एकच मानावीत अशी गांधींची शुद्ध विचारसरणी आहे. सर्व प्रश्नांच्या मुळामध्यें जर आपण सत्य अहिंसा किंवा मानवता पाहूं लागलों तर ते एकाच स्वरूपाचे होतात. गांधींनीं जगांतील निरनिराळ्या प्रश्नाकडे एकाच दृष्टीनें, अहिंसेच्या दृष्टीनें बघितलें आहे.

राजकारणांत सत्य व अहिंसा आली म्हणजे सनातन राजकारण हें धर्मत्व पावतें. अर्थकारणांत सत्य व अहिंसा आली म्हणजे अर्थकारण ही सेवेची साधना होते. तसेंच इतर प्रश्नांचें. मानवी मनावरील जुने संस्कार हे लवकर नष्ट होत नाहीत, आणि नवे संस्कार हे लवकर बसत नाहीत. म्हणून आपण गांधींच्या राजकारणाचें यशापयश हें जुन्या मापानें मोजतो. हिंसावृत्ति वाढली आणि स्वातंत्र्य मिळालें तर तें स्वातंत्र्य नाही असें गांधी म्हणतील. उलट अहिंसावृत्ति वाढली आणि स्वराज्य दुरावलें तरी स्वराज्य मिळालें आहे असें ते म्हणतील. अहिंसक इंग्रज हा परका म्हणून शत्रू आणि हिंसक हिंदी माणूस हा आपला म्हणून मित्र अशी दृष्टि त्यांच्याजवळ नाही. मानवता ही एकच आहे. ती स्थलकालानें बद्ध कशी होणार ? जो मानवतेचा शत्रू तो स्वराज्य

आणि जो मानवतेचा मित्र तो खरा मित्र असें त्यांचें मत. यशा-
पयशाचीं त्यांचीं वजनें व मापें हीं त्यामुळेच भिन्न आहेत.

गांधीजींचा विधायक कार्यक्रम हा ह्या विचारावर उभारलेला आहे. खादी वापरा सांगणारे गांधीजी खादीत फायदा किती होतो किंवा तोटा किती होतो या भावनेनें ती वापरावयास सांगत नाहीत. खादी वापरणारा हा कोणाचे श्रम चारीत नाही, तो कोणाची आर्थिक हिंसा करीत नाही; म्हणून खादी ही विकत घेतां कामा नये, ती स्वतःच तयार करावी. त्यांचें सर्व अर्थकारण हें याच विचारावर आधारलेलें आहे. अस्पृश्यता नष्ट करा असें सांगणारे गांधीजी समतेचा पुरस्कार करा असें सांगतात. हिंदु-मुसलमानांचें ऐक्य इच्छितांना, गांधीजी मानवता ही समान आहे, ती प्रेममय आहे, याच तत्त्वाचा पुरस्कार करीत असतात. आपली अहिंसा ही जसजशी विकास पावेल, पूर्णावस्थेपरत जाईल, तसतसे अवघड वाटणारे प्रश्न सोपे व व्यवहार्य होतील. सर्व प्रश्नांच्या मुळाशीं असलेली मानवता ही आपण भुलीनें झोंपवून ठेवली आहे; तिला आपण निर-
निराळ्या नियमांच्या आवरणाखालीं झाकून टाकलें आहे. गांधीजींचें जीवनकार्य कांहीं असेल तर या झोंपलेल्या मानवतेला जागृत करण्याचें आहे. ती मानवता अहिंसक व सत्य स्वरूपाची आहे.

गांधींच्या जीवनाकडे आपण याच दृष्टीनें पाहिलें पाहिजे, त्यांचे विचार याच दृष्टीनें वाचले पाहिजेत, म्हणजेच आपल्याला गांधीजी समजूं शकतील. आपल्या सनातन दृष्टीनें गांधी आपण पाहिले तर त्यांचें सम्यक् दर्शन होणार नाही. पण गांधी नुसते समजूनहि भागणार नाही. ते समजले पाहिजेत, हें जसें महत्त्वाचें, तसेंच त्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टींचें आचरण करणें, हें जास्त महत्त्वाचें आहे.

‘खरें बोला आणि कोणाची हिंसा करूं नका.’ ह्या एका वाक्यांत गांधी समजतात; पण या एका वाक्याचें आचरण आजपर्यंत जगांत होऊं शकलें नाही म्हणून जग हें दुःखदैत्याच्या फेऱ्यांत गिरक्या खात आहे. मधून मधून जगाला आत्मप्रतीत करण्याकरतां कांहीं द्रष्टे निर्माण

होतात. जग त्यांची हेटाळणी करते. कारण जगांतला माणूस हा स्वतःला धर्मशाळेंतला उतारू मानतो. तो आपल्यापुरतें पाहतो आणि स्वतःची जीवनयात्रा सुखाची झाली-ती कधी होत नाहीच-म्हणजे निघून जातो.

गांधीवाङ्मय हे मराठीमध्ये अद्याप फारच अल्प प्रमाणावर आले आहे. तें वाङ्मय जितकें जास्त निर्माण होईल तितकें हवेंच आहे. चांगल्या गोष्टींचा कधी वीट येत नाही.

‘ गांधीयन् वे ’ ला गांधी-दर्शन हें नांव अत्यंत योग्य आहे. गांधी-दर्शन म्हणजे गांधी-तत्त्वज्ञान. आचार्य कृपलानी यांना ह्याच तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून द्यावयाचा आहे.

ता. }
२६।२।४७ }

डॉ. र. देवगिरीकर

गांधी - दर्शन

आचार्य कृपलानी यांच्या
Gandhian Way
या ग्रंथाचा अनुवाद

खादी आणि औद्योगीकरण

१

चरखा आणि खादी या दोन गोष्टींना विरोध करतांना सुशिक्षित आणि विशेषतः समाजसत्तावादी लोक आपलें अतिशय आवडतें आणि त्यांच्या मतें अतिशय बिनतोड असें एक कारण पुढें करतात. तें असें कीं, आधुनिक प्रगतीचें चाक चरख्यामुळें थांबतें—नव्हे उलटें फिरूं लागून पुच्छप्रगति सुरू होते. पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या भरभराटीकडे पाहून असें त्यांना वाटूं लागलें आहे. हिंदुस्थानाचें औद्योगीकरण केलें म्हणजे येथील दारिद्र्याचा प्रश्न मिटेल असें त्यांना वाटतें. आधुनिक पाश्चात्य यांत्रिकीकरणाचा सूक्ष्मपणें अभ्यास करण्याची संधी या मित्रांना कधींच लाभली नाही असें उघड दिसतें. तशी संधी जर त्यांना मिळाली असती तर त्यांनीं बरील मत इतक्या आवेशानें मांडलें नसतें. यांत्रिकीकरण जेथें जेथें करण्यांत आलें तेथें तेथें, आणि त्या प्रयोगाच्या प्रत्येक अवस्थेंत—मग तें पूर्वेकडे असो वा पश्चिमेकडे असो—अल्पलोकसत्ताक राज्यपद्धतीचें सामर्थ्य त्या यांत्रिकीकरणाच्या

मार्गे होतें. एवढेंच नव्हे तर बहुतेक राष्ट्रांत अशा राज्यांची धुरा वाहणारे लोक मोठमोठे कारखानदार आणि त्यांना भांडवल पुरविणारे सावकार होते किंवा त्यांचेच पगारी हस्तक होते. आजही परिस्थिति हीच आहे. साम्यवाद्यांचा हल्लींच्या आधुनिक राज्यपद्धतीवरील मोठा आक्षेप, तिचीं सूत्रे प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणें भांडवलदारांच्या हातांत असतात हा आहे. एखाद्या शेतकीप्रधान देशाचें औद्योगीकरण करण्यासाठीं अल्पलोकसत्ताक राज्यकर्त्यांच्या हातीं सत्ता देण्याखेरीज दुसरा उपाय इतिहासाला ठाऊक नाही. रशियाचें ताजें उदाहरण तर ही गोष्ट सिद्धच करीत आहे. तेथें एका प्रभावी, सामर्थ्यवान् अल्पलोकसंख्येनें देशांतील सर्व उत्पादनावर ताबा बसविला असून कांहीं ठिकाणीं तर देशाच्या इच्छेविरुद्ध त्याचें औद्योगीकरण केलें आहे. हें औद्योगीकरण इतर भांडवलदार देशासारखें कांहीं थोड्या लोकांच्याच—भांडवलदारांच्या—फायद्यासाठीं नसून बहुजनसमाजाच्या फायद्यासाठीं करण्यांत आलें आहे खरें. परंतु त्यासाठीं अवलंबिलेला मार्ग मात्र तोच आहे. तो मार्ग म्हणजे—साऱ्या राजकीय सत्तेचें आणि आर्थिक सामर्थ्याचें, सुसूत्रबद्ध अशा सुटसुटीत अल्पलोकसत्तेच्या हातीं केंद्रीकरण करणें. त्या थोड्याशा लोकांना आपला हेतु आणि योजना स्पष्टपणें कळत असतात. हिंदुस्थानांत अल्पलोकसत्ताक राजवटच चालू आहे, परंतु हे लोक विदेशी असल्यामुळें, या देशांतील भांडवलदारांच्या हिताच्या दृष्टीनें त्यांचे प्रयत्न नसतात, तर हे इंग्लंडमधील भांडवलदारांच्या हितासाठीं असतात. सध्यांची नोकरशाही जाऊन तिच्याजागीं अल्पलोकसत्ताक पद्धती आली तर तिला इतर देशांतून भांडवल आणि शास्त्रज्ञ यांची मदत देऊन त्या दिशेनें प्रयत्न करतां येईल. परंतु या दोन्ही गोष्टी मिळविण्यासाठीं विदेशीयांना कांहीं खास सवलती दिल्याशिवाय भागणार नाही. आणि त्यामुळें हिंदुस्थानच्या सार्वभौमत्वास बराच काळपर्यंत वाव मिळणार नाही.

आधुनिक औद्योगीकरणांतील दुसरा महत्त्वाचा भाग परदेशी बाजारपेठा हा आहे. ह्या बाजारपेठांत कांहीं फक्त कच्चा माल पुरविणारे, मागासलेले

असें नामाभिधान मिळालेले असे देश असून ते तयार पक्क्या मालाचें गिऱ्हाईक आहेत. ह्या आर्थिक पिळवणुकीचें क्षेत्र सध्यां मर्यादित होत चाललेलें असल्यामुळें (आणि त्याचीं कारणें सर्वविश्रुत आहेत) युरोप, अमेरिका आणि आशियाचा कांहीं भाग येथील उद्योगधंद्यांतील अडचणी वाढतच आहेत. ह्या अडचणीमुळेंच वीस वर्षांपूर्वी महायुद्धाचा भडका उडाला आणि वेळेवर अतिशय धडाडीच्या अशा साधनांचा अवलंब केला नाहीतर याहून अधिक व्यापक आणि विध्वंसक महायुद्ध उभें राहिल. अशीं एक दोन युद्धे झालीं, म्हणजे मग, भविष्यकाळीं, औद्योगीकरण करण्याची इच्छा धरण्याइतपत तरी सुधारलेला असा एकही देश या भूतलावर शिल्लक उरणार नाही.

परंतु उद्योगप्रधान देशांत तरी बहुजनसमाजाच्या दारिद्र्याचा प्रश्न सुटला आहे काय ? जेथें परिस्थिति अनुकूल आहे अशा कांहीं थोड्या देशांत तो प्रश्न सुटण्याच्या अगदीं बेतांत आलेला दिसत होता, पण त्याच वेळीं पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील इतर देशांनीं औद्योगीकरण केल्याबरोबर पुनः सारा घोटाळा उडाला. जेथें बेकारी ही कायमची व्याधि होऊन बसण्याची भीति उत्पन्न झाली नाही असा एकही भांडवल-शाहीवाला उद्योगप्रधान देश आजच्या जगांत नाही. ह्या परिस्थितीच्या दोषाचें खापर भांडवलशाहीच्या राजवटीमुळें झालेल्या, संपत्तीच्या बेबंद वांटणीच्या आणि बेसुमार उत्पादनाच्या माथीं फोडण्यांत येतें. सुसंयोजित राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेनें हा रोग दूर होईल अशी अपेक्षा केली जाते. रशिया, अमेरिका, यांसारख्या मोठ्या देशांत, जेथें कच्च्या मालाचें उत्पादन त्या देशाला पुरेसें आहे, आणि देशांतील बाजारपेठ खूपच मोठी आहे, तेथें हें शक्य आहे. परंतु इंग्लंड, युरोपांतील लहान राष्ट्रे आणि जपान यांचा विचार केला तर त्यांची ती साम्राज्यान्तर्गत बाजारपेठ नाहीशी झाल्यास, आर्थिक नियोजनाचा कांहींहि उपयोग होणार नाही. आणि जरी ते कांहीं थोडें करूं शकले तरी त्यांना त्यांचा सध्यांचा राहणीचा दर्जा बराच खालीं उतरवावा लागेल आणि तसें

समाजांतील एखाद्याच वर्गाच्या बाबतीत करून भागणार नाही; सर्वच समाजाचा दर्जा खाली उतरवावा लागेल. परंतु अनुकूल परिस्थिति मिळाली तर स्वतंत्र हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय आर्थिक नियोजन कठीण असले तरी शक्य आहे. फक्त एकच गोष्ट करावी लागेल ती म्हणजे दुहेरी क्रांति. एकीने आपल्याला राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मिळावे लागेल आणि दुसरीने फॅसिस्ट किंवा बोल्शेविक पद्धतीचे राष्ट्रीय नियोजन करावे लागेल. ही दुहेरी क्रांति घडून येईपर्यंत औद्योगीकरणाच्या गोष्टी बोलणे गोंडस असले तरी ते बायफळ ठरणार आहे.

कांही प्रांतिक विधिमंडळांतून या ना त्या बाबतीत राष्ट्रीय नियोजन करण्याची नुकतीच चर्चा झाली. अशा चर्चेमुळे भयंकर अज्ञान मात्र उघडकीस येते. साधारणपणे या विधिमंडळांतील नामदारांचा वर्ग विशेषसा हुषार असत नाही; त्यांतून हिंदुस्थानांत तर गंभीरता आणि वास्तवता या दोन्ही गोष्टींचा जिथे पत्ता नाही, अशा विधिमंडळांत हे अज्ञान फारच मोठ्या प्रमाणात दिसते. अशा नामदारांच्याच तोंडून ह्या कल्पना बोलल्या जातात यांत आश्चर्य ते काय ? फक्त उत्पादना-बाबतच नियोजन करणे किंवा एखाद्या दुसऱ्याच धंद्याबाबत नियोजन करणे संभवतच नाही. आर्थिक नियोजन अमलांत आणण्याचे लहानांत लहान क्षेत्र म्हणजे एक राष्ट्र हे होय. उत्पादन आणि वांटणी ह्या दोन्हीचा अंतर्भाव त्यांत झाला पाहिजे. यावांचून खऱ्या अर्थीने ते अमलांत येणे शक्य नाही.

हिंदी उद्योगधंद्यांच्या गेल्या कांही काळाच्या इतिहासाकडे पाहिले तर आजच्या परिस्थितीत हिंदुस्थानाच्या औद्योगीकरणाची शक्यता आणि मर्यादा कितपत आहे हे दिसून येते. स्वदेशी चळवळीचे केवढे तरी मोठे संरक्षण असतांही कापसाच्या धंद्याला अजूनही सरकारी संरक्षणाची गरज आहेच. सरकारला पूर्ण सहकार्य देण्याच्या अटीवरच या धंद्याला सरकारी संरक्षण मिळाले आहे. पण सरकारच्या योजना या आधी लँकेशायरच्या आपल्या धंद्यांना मदत करणाऱ्या आणि नंतर साम्राज्याच्या

संरक्षणासाठी जपानचा संतोष टिकविणाऱ्या अशा आहेत. आणि ह्या सर्व योजना अंमलांत येत असतांना हिंदी कापडाच्या धंद्याने त्यांना मदत केली पाहिजे. ओटावा करार आणि लॅकेशायरशी व जपानशी केलेले दोन करार ह्याच गोष्टी स्पष्ट करित आहेत. सरकारच्या संरक्षणाने कापड धंद्याला जे कांहीं मिळाले त्यापेक्षां वरील करारांनीं जास्त घालविले आहे. तो धंदा बसण्याची जी धास्ती पूर्वी होती ती आज अजूनही कायम आहे. आणि हे संशयित संरक्षणही गिरणीमालकांनीं काँग्रेसशी सरकारच्या तर्फे भांडून मिळविले आहे. काँग्रेस हीच आपला खरा मित्र आहे हे समजण्याइतकी अक्कल त्यांच्याजवळ नव्हती. इतर हिंदी उद्योगधंद्याचा इतिहासदेखील हीच करुणाजनक कथा सांगत आहे. महायुद्ध चालू असतां सरकारच्या उत्तेजनावर आणि पुरस्कारावर उभारलेल्या उद्योगधंद्याचा आधार महायुद्ध संपतांच काढून घेतला गेल्याचे आढळले. ब्रिटिशांच्या बाजारपेठेत ते व्यत्यय आणतात असे सरकारला वाटले. सरकारचे हिंदुस्थानांतील संपूर्ण, व्यापारी, औद्योगिक व आर्थिक धोरण इंग्लंडमधील धंदेवाल्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे चाललेले आहे, ही सर्वत्र गाजलेली गोष्ट आहे. आणि ती स्वभाविकही आहे. इंग्लिश लोक त्याच्यासाठीच येथे आले. ते ब्रिटिश उद्योगधंद्यांविरुद्ध किंवा साम्राज्यान्तर्गत धोरणाविरुद्ध हिंदी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देतील अशी अपेक्षा करणे म्हणजे आत्मवंचना आहे.

हिंदुस्थानांतील कांहीं औद्योगीकरण सरकारच्या मदतीने आणि मदतीवांचूनही लोकांच्याच भरपूर सहाय्याने गेली चाळीस वर्षे तग धरून आहे. त्याची आंकडेवारी पाहू या.

शेतीवर उपजीविका करणारी लोकसंख्या :—

१८९१ मध्ये	शें. ६१
१९०१ मध्ये	शें. ६६
१९११ मध्ये	शें. ७१
१९२१ मध्ये	शें. ७२.८

१९३१ चे आंकडे खानेसुमारीच्या अहवालांत स्पष्ट दिलेले नाहीत, पण वरील आंकड्यावरून पाहिलें असतां तो आंकडा शें. ७३ पर्यंत जाईल.

ह्या आंकड्यांवरून पुष्कळ गोष्टी स्पष्ट होतील. जमीनीवर येत असलेले वाढते दडपण त्यांत दिसून येत आहे. सध्यांच्या राजवटींत हिंदुस्थानाचें औद्योगीकरण होण्याचा काळ येण्याची मुळीच आशा नाही हें त्यावरून स्पष्ट दिसून येतें.

हा विचार थोडा बाजूस ठेवला तरी औद्योगीकरणाची तरफदारी करणाऱ्यांनीं सध्यांच मोडकळीस येऊं घातलेल्या ह्या धंद्यांना उत्तेजन देणें हें नवीन उद्योगधंदे सुरू करण्यापेक्षां अधिक उचित नव्हे काय ? आजच्या वस्तुस्थितीचा विचार केला तर हिंदुस्थानाच्या औद्योगीकरणाच्या वृष्टीनें खरोखर उपयुक्त होईल अशी कोठलीही गोष्ट, राष्ट्रीय सरकारशिवाय दुसरे कोणीही करूं शकत नाही. अर्थातच असा प्रश्न उद्भवेत की, उपाशीपोटी रहाणाऱ्या आपल्या लक्षावधि देशबांधवांना मदत करण्यासाठीं राष्ट्रीय सरकारच्या आगमनाची आपण वाट पहात बसावयाचें कीं काय ? बहुजनसमाजाचें दारिद्र्य दूर करण्यापूर्वीं जर आपल्याला आधीं औद्योगीकरण करावयाचें असेल तर आपणास पसंत पडो वा न पडो आपण राष्ट्रीय सरकारची वाट पहाण्यावांचून गत्यंतर नाही.

तरी या दरम्यानच्या काळांत समाजाला भरडून काढणारें हें दारिद्र्य आणि तज्जन्य भीति आणि संकटें दूर करण्याची कांहींच खटपट न करणें-सुद्धां हृदयशून्यतेचें लक्षण ठरेल. बहुजनसमाजाच्या दारिद्र्याविषयीं ज्यांना खरी कळकळ वाटत आहे, त्यांच्याच हातून स्वराज्याचें कार्य परिणामकारकरीत्या होऊं शकेल. स्वराज्याचें कार्य करतांना आपल्या देशबांधवांची स्थिति सुधारण्याचा अल्पांशानें कां होईना ते जर प्रयत्न करणार नाहीत, तर ते आपल्या श्रद्धेला जागले नाहीत असेंच म्हणावें लागेल. कारण वरील कार्य म्हणजेच स्वराज्याचें कार्य होय. हें कार्य

चरखा आणि खादी यांच्या द्वारेच सध्यांच्या परिस्थितीत उत्कृष्टपणे होईल. ज्या बहुजनसमाजाच्या सक्रिय मदतीवांचून अथवा अप्रत्यक्ष मान्यतेवांचून राष्ट्रीय क्रांति होणे शक्य नाही, त्याच्याशी अधिक जवळचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे आणि त्यांच्यावर वजन पाडण्याचे कार्यही त्याने साधेल.

या चर्चेत मी गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचीं मतं ही कटाक्षाने वाजूस ठेविली आहेत. त्याचे कारण एवढेच की चरख्याचे विरोधक नेहेमीच यंत्रे, पाश्चात्य सुधारणा, संयम आणि धर्म या विषयांवरील गांधीजींचीं मतं मध्येच घुसडून साधा प्रश्न गुंतागुंतीचा करून टाकतात. तसें होऊं नये आणि ही चर्चा केवळ ऐतिहासिक, आर्थिक आणि शास्त्रीय व्हावी म्हणून गांधीजींचीं मतं आणि व्यक्तित्व ही या चर्चेच्या कक्षेत येऊं दिलीं नाहीत.

—गांधीजयंति १९३४

समाजसत्तावाद आणि स्वादी

२

समाजसत्तावाद अजून हवेंतच आहे. देशांत सगळीकडे समाजसत्तावादी संघ आणि संस्था स्थापन होत आहेत. फक्त हिंदुस्थानांतच नव्हे तर साऱ्या जगांत हेंच चालू आहे. सध्यांच्या काळांत समाजसत्तावाद हाच आवडता विचार दिसत आहे. जगांतील कित्येक चांगल्या लोकांचीं मनें त्यानें वेधून घेतलीं आहेत. या वादाचे विरोधक जे नाझी आणि फॅसिस्ट त्यांनींही आपल्याला त्याच पांघरुणाखालीं झांकून घेतलें असून त्यांनीं समाजसत्तावादाचीच परिभाषा आणि वाकप्रचार यांचा अवलंब केला आहे. आणि म्हणून प्रत्येक नव्या सुधारणेला आणि चळवळीला समाजसत्तावादाच्या ध्येयाची भाषा उपयोगांत आणूनच आपल्या अस्तित्वाचें समर्थन करावें लागतें. खादीला स्वयंसिद्धपणें आपलें समर्थन करतां येईल कीं नाहीं तें आपण पाहूं या. मानवसमाजाचा दर्जा उंच करूं इच्छिणाऱ्या दोन चळवळींमध्ये आपापसांत विरोध नसावा ही गोष्टही तितकीच आवश्यक आहे.

ही चर्चा पद्धतशीर आणि शास्त्रीय व्हावी या दृष्टीने प्रथम समाज-सत्तावादाची मूलतत्वे आपण स्पष्टपणे पाहू. आपल्या या अभ्यासांत कोणतीही गोष्ट गृहीत न धरतां वा पूर्वग्रह करून न घेतां जर आपल्याला चर्चा करावयाची असेल तर धर्म, लैंगिकनीति, कुटुंब, सरकार, औद्योगीकरण, इत्यादि, अर्धवट सुशिक्षित आणि अर्धवट चिकित्सक अशा लोकांकडून समाजसत्तावादाशी निगडित केल्या जाणाऱ्या या गोष्टी हे त्याचे मूळ हेतू नव्हत हे आपण मान्य केले पाहिजे. 'अतिरिक्त मूल्या'चा सिद्धान्त—मग तो चुकीचा असो वा बरोबर असो—हे समाजसत्तावादाचे सारसर्वस्व आहे. ह्या अतिरिक्त मूल्याकरवीच समाजाची पिळणूक चालू असते. नफा, भाडे अथवा व्याज या स्वरूपांत अतिरिक्त मूल्य प्रकट होत असते. ज्या धंद्यांतून अथवा व्यापारांतून हे 'अतिरिक्त मूल्य' निघत नाही तो साम्यवादी समजण्यास हरकत नाही. शास्त्रीय चर्चेच्या दृष्टीने अशा व्यापारधंद्याचे उत्पादक आणि प्रचारक देवावर विश्वास ठेवतात की जडवादी आहेत; लैंगिक नीतीचे अमूक नियम त्यांना मान्य आहेत की नाहीत; औद्योगीकरणावर त्यांचा विश्वास आहे किंवा नाही; या गोष्टी मुळीच महत्त्वाच्या नाहीत. त्यांना समाजसत्तावादाचे मूळ हेतू मान्य असतात एवढीच गोष्ट महत्त्वाची आहे.

खादीच्या धंद्यांत या 'अतिरिक्त मूल्या'ला मुळीच जागा नाही. भाडे, व्याज अथवा नफा यांना त्यांत मुळीसुद्धा स्थान नाही. मिळणारा सर्व नफा त्यांतील कामगारासाठीच खर्च होतो. दुसऱ्या कोणाहि काल्पनिक अगर खऱ्या कामगारास त्यांत वांटणी मिळत नाही. या व्यवसायांतील बहुतेक सर्व नोकरांना साधारण सारख्याच प्रमाणांत वेतन मिळते. विणकरांचे सरासरी मासिक उत्पन्न १३ ते १५ रु. असून धोब्याचे १२ ते १५ रु. रंगाऱ्याचे २५ ते ३० आणि सुताराचे २५ ते ३० रु. आहे. सूत-कांतणाऱ्याचे उत्पन्न यापेक्षा कमी आहे परंतु हे काम दिवसांतून कांही वेळ करण्याचे आहे. शिवाय तो जोडधंदा आहे. या उलट या चळवळीच्या

प्रचारकांना त्यांपैकी काहीं चांगले सुशिक्षित असतांही अवघा २० च रु. पगार मिळतो. (संयुक्त प्रांतांतील गांधी आश्रमाचे आंकडे.)

अतिरिक्त मूल्याच्या सिद्धान्तावरून निघालेला उपसिद्धान्त उत्पादनाच्या साधनांतही समतावाद आणण्याचा अडाहास पाळणारा आहे. खादीविषयी विचार केला तर चरखा आणि माग हीं दोनच उत्पादक साधनें आहेत. त्यांचें समाजसत्तीकरण करावयास नको. कारण सामान्यतः कोणाही गांवकऱ्याला विकत घेतां येईल इतकी त्यांची अल्प किंमत आहे. जेथें ह्या साध्या आणि ओबडधोबड साधनांकरितां लागणारा खर्च करण्याची इच्छा असूनही ऐपत नाहीं असे लोक आहेत तेथें त्यांच्या मदतीसाठीं चरखासंघ ही सार्वजनिक संस्था आहेच. म्हणून या ओबडधोबड अशा उत्पादनाच्या साधनांचें राष्ट्रीयकरण झाल्यासारखेंच आहे.

उत्पादनाचें दुसरें प्रभावी साधन म्हणजे भांडवल होय. तें सर्व चरखा-संघाच्या हातीं असल्यामुळें तें देखील राष्ट्रीयच आहे. ती सार्वजनिक मालमत्ता असून तिच्यांतून भाडें, व्याज अगर नफा यांपैकीं कांहींच काढलें जात नाहीं. ह्या धंद्यांत काम करणारे जे खासगी उत्पादक आहेत त्यांनाही चरखासंघानें ठरवून दिलेल्या नियमांप्रमाणेंच किंमतीचें प्रमाण ठेवावें लागतें. त्यांचे हिशेब आणि किंमती यांची तपासणी होतच असते. याखेरीज त्यांना चरखा-संघाच्या चढाओढीशीं तोंड द्यावें लागतें. त्यामुळें त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या श्रमाच्या किंमतीइतका सामान्य प्रमाणांत नफा घेऊन समाधान मानावें लागतें. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, खादीचा संबंध धंदा हा समाजसत्तावादाचाच एक धाडसी प्रयोग आहे. सध्यांचें परदेशी सरकार जाऊन त्याच्या जागीं एतद्देशीय सरकार आलें म्हणजे राष्ट्रीय सरकारतर्फें बहुजनसमाजाच्या हितार्थ चालविलेला खादी हा एक राष्ट्रीय धंदा होऊन बसेल यांत मला मुळींच शंका वाटत नाही.

समाजसत्तावादांतील तर्कशास्त्र प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीवर आधारलेलें आहे. एखाद्या हिंदी विद्यार्थ्यानें पाश्चिमात्य देशांतून वाढत्या प्रमाणांत येत असलेल्या बोल्शेविक आणि साम्यवादी वाङ्मयाचा कितीहि

अभ्यास केला आणि कितीही हांवरेपणाने आणि लोभाने ते आत्मसात् केले तरी वस्तुस्थितीच्या अभ्यासाची गरज त्यामुळे भागणार नाही. समाजवादाचे सिद्धांत वास्तववादी आहेत असे शास्त्रीय साम्यवाद मोठ्या अभिमानाने प्रतिपादन करितो. दुसऱ्या कोठल्याही चळवळीपेक्षा खादीच्या चळवळीबद्दल असे खास म्हणता येईल की, कोठल्याही पूर्वगृहीत कल्पनांवर, जुन्या वा आधुनिक, धार्मिक वा शास्त्रविषयक अंधश्रद्धेवर ती आधारलेली नाही. हिंदुस्थानांतील सात लक्ष खेड्यांतून जी वस्तुस्थिति आज प्रत्यक्ष दिसते तीवरच ही चळवळ आधारलेली आहे.

समाजसत्तावादाचा क्रांतीवरही विश्वास आहे. चरखा चालवणाऱ्यांना आढळून येणाऱ्या अखंड क्रांतीबरोबरच त्यापेक्षा अधिक तात्त्विक क्रांति घडवून आणण्यालाही चरखा कारणीभूत होत आहे. असंस्कृत लोकांना क्रांति म्हणजे समाजांत उठणारी लहानमोठी आवेशपूर्ण खळबळ असे वाटत असते; परंतु क्रांतीचा गाभा म्हणजे मूल्यांचे पुनः मूल्यमापन हा होय. या दृष्टीने पाहिले तर मूल्यांच्या उत्क्रांतीचे हे कार्य या चळवळीपेक्षा अधिक योग्य प्रकारे दुसरी कोणतीच आधुनिक हिंदी चळवळ करू शकली नाही. कापडधंद्यांतच नव्हे तर इतरत्रही खादी हे कार्य करू शकली. मानापमान्या कल्पनांत खादीने उलथापालथ केली आहे. सुंदरांना तिने कुरूप केले असून कुरूपांना सुंदर बनविले आहे. खादीच्या आगमनाने सभ्यता, कला, गरज आणि आरोग्यशास्त्र याविषयीच्या कल्पनाही बदलून गेल्या आहेत. खादी ही एका ठराविक तत्त्वासाठी आणि मनोवृत्तीसाठी झगडत आहे. तिच्या तत्त्वाशी आपण एकरूप झालो किंवा न झालो तरी किंमतीचे नवीन मूल्यमापन करून तिने जी प्रचंड क्रांति केली आहे, तिजकडे अनुदारपणे बघणे किंवा तिकडे दुर्लक्ष करणे हे कृत्य फक्त कमालीच्या पूर्वग्रह दूषित मनुष्यांकडूनच घडू शकेल. अशी वृत्ति समाजसत्तावादी, शास्त्रीय आणि वास्तववादी मनोवृत्ति यांनाहि तोंड देऊ शकणार नाही.

खादीबदलचे हेत्वाभास

३

एखाद्या गांवकऱ्यापुढे चरखा ठेवला तर त्याच्याविरुद्ध तो मुळींच झगडत नाही. त्याचें कारण त्याला वाद घालतां येत नाहीं हें नसून त्याला आपोआपच असें वाटूं लागतें कीं, या चरख्यामुळे आपली उत्पादनक्षमता अधिक वाढेल आणि आपल्या प्राप्तीत तेवढी भरच पडेल. हें त्याला कळतें. त्याची आवश्यकता त्याला पटत नाहीं असें नव्हे तर त्याची चरख्याची संवय गेलेली असते म्हणून त्याला अडचण वाटते. सध्यां चरखा प्रचारांत नाही आणि त्याचें सारें आयुष्य रूढींनीं बद्ध असतें. 'रूढिविरोधी गोष्ट ! छे: ! ती कशी करावी ?' हा त्याचा पेंच असतो.

पण शिक्षित लोकांच्या बाबतींत असा प्रश्न नाही. आर्थिकदृष्ट्या त्यांना खादीचा मार्ग जर पटला तर मग त्यांचा कांहींच आक्षेप नसतो. त्यांच्याही आयुष्यांत रूढींचा प्रभाव जवळजवळ खेडुतांइतकाच असतो. तरी त्यांची विचारसरणी मात्र वरील पद्धतीची असते. आपल्या रूढि-

प्रियतेचें आणि क्षुद्र स्वार्थी वृत्तीचें खेडुतांस समर्थन करतां येत नाहीं पण शहरी मनुष्य आपल्या ज्ञानाच्या जोरावर असें समर्थन बऱ्याचशा परिणामकारक रीतीनें करूं शकतो. शास्त्रीय अथवा तात्त्विक चर्चा करून आपली कृति समर्थनीय आहे असें ठरावितां येईपर्यंत तो कोणतीच गोष्ट करित नाहीं. पण बहुतेक वेळां त्यानें दिलेली आत्मसमर्थन करणारीं स्पष्टीकरणें विवेचक वृष्टीनें पाहिलीं असतां अर्धवट ज्ञानावरच आधारलेलीं असतात. ते एक गोंडस अज्ञान असतें.

खादीविरुद्ध सुशिक्षितांनीं घेतलेल्या कांहीं आक्षेपांचें निराकरण कसें करतां येईल तें येथें आपण पाहूं.

खादीविरुद्ध पहिला आक्षेप असा आहे कीं, ती आर्थिकदृष्ट्या समर्थनीय नाहीं. हे आक्षेपक अर्थशास्त्र आणि खाजगी कौटुंबिक काटकसर यांच्यांत घोटाळा करित आहेत. पण हा हेत्वाभास त्यांच्या तर्कपद्धतींत त्यांना दिसून येत नाहीं. त्यांच्या एकंदर तत्त्वज्ञानाचा मथितार्थ असा आहे कीं, एकवार खादी, एकवार गिरणीच्या अगर परदेशी कापडापेक्षां महाग आहे. परंतु ह्या विधानाचा आणि अर्थशास्त्राचा अर्थाअर्थी कांहींही संबंध नाहीं. त्यांचें म्हणणें खरें असूनसुद्धां राष्ट्रासाठीं एक उत्कृष्ट आर्थिक योजना या नात्यानें अर्थशास्त्रदृष्ट्या खादी मान्य होईल. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, अर्थशास्त्र हें राष्ट्रीय संपत्तीचें शास्त्र आहे. त्याला राजकीय अर्थव्यवस्था असेंही कांहीं काळ म्हणत असत. अँड्रॅम स्मिथनें या विषयावरील आपल्या ग्रंथाचें नांव “ राष्ट्रांची संपत्ति ” (Wealth of Nations) असें ठेविलें आहे.

कांहीं अर्थशास्त्रज्ञांना असें वाटूं लागलें होतें कीं, अर्थशास्त्राची मजल जागतिक मर्यादेपर्यंत आतां येऊन पोचली आहे. आतां राष्ट्रांच्या संपत्तीचा प्रश्न स्वतंत्ररीत्या विचारांत न घेतां जगाच्या संपत्तीच्या विचारांत तो प्रश्न समाविष्ट केला पाहिजे. या सर्व क्षेत्रांतील उत्पादन, व्यय, वांटणी आणि संपत्तीची देवघेव या सर्व गोष्टी-बाबत मानवजात हा एकच घटक ठरेल. आजचीं निरनिराळीं राष्ट्रे

त्यांतले लहान लहान विभाग होतील; राष्ट्रीयत्वाची कुंपणे नाहीशी होतील; जकातीच्या भिंती दूर होतील. स्वदेशांत संरक्षण मिळाल्यानं बाहेर स्वस्त दरानं विकण्याचा प्रघात थांबेल आणि एका देशांतून दुसऱ्या देशांत जाणाऱ्या व येणाऱ्या संपत्तीचा प्रवाह रोखठोक राहील; त्याला अटकाव होणार नाही. परंतु हे सुखस्वप्न खरं झालं नाही. आज तर ते पूर्वीपेक्षाही दूर गेलं आहे. अर्थशास्त्र फक्त आज असलेल्या वस्तुस्थितीचा विचार करतं. भविष्यकाळीं येणाऱ्या संभवनीय किंवा कल्पनीय जगाशीं अर्थशास्त्रास कांहीं कर्तव्य नाही.

हिंदुस्थानांत आज असलेल्या परिस्थितीच्या दृष्टीनं आपण खादीचा विचार करूं या. राष्ट्रीय संपत्तीमध्ये खादीच्या उत्पादनानं भर पडत आहे काय ? ह्या उत्पादनानं काहीं संपत्ति उत्पन्न होत आहे यांत शंकाच नाही. पण हे उत्पादन करण्यांत जो वेळ आणि जी शक्ति खर्च होत आहे तिचा यापेक्षा जास्त चांगला व्यय होऊं शकला असता काय ? खादीची सर्व चर्चा शेतकऱ्यांच्या वर्षातील कमीतकमी ३ महिन्यांच्या रिकाम्या वेळाचा विचार करूनच चाललेली असते. अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनं हा अनिवार्य रिकामा वेळ म्हणजे बेकारी होय. अर्थातच खादीच्या उत्पादनामुळे हा रिकामा वेळ म्हणूनच राष्ट्रीय संपत्ति मिळविण्याच्या उद्योगांत खर्च होत आहे. म्हणूनच राष्ट्रीय बेकारीच्या निर्मूलनाकडे त्याचा थोडा कां होईना पण उपयोग होत आहे. आणि राष्ट्रांतील बेकारीचें निर्मूलन हे अर्थशास्त्रदृष्ट्या एक भक्कम आणि भरीव प्रमेय आहे.

उत्पादनांत वाढ होत आहे. प्रत्येक माणसाची उत्पादनाची शक्ति वाढेपर्यंत हिंदी राहणीचा दर्जा वाढणार नाही असें कांहीं अर्थशास्त्रज्ञांना वाटतं. खादीनं या उत्पादनांत भर पडत आहे. आणि तीमुळे दुसऱ्या कोठल्याही मोठ्या उत्पादनाला धक्का न लावतां हे कार्य चालू आहे. त्यामुळे हिंदुस्थानांतील गिरण्या थांबल्या नाहीत. कारण ते उद्दिष्टच नाही. आजच्याच किमान दर्जानं राहावयाचें ठरविलें तरी आणखी कित्येक वर्षे आज चालू अस-

लेल्या गिरण्यांतून निघणारें सर्व कापड, तयार होत असलेली खादी आणि आणखी नवीन गिरण्या सुरू होऊन त्यांतून निघणारें कापड देखील हिंदुस्थानाला पाहिजे आहे.

खादीनें राष्ट्राची क्रयशक्ति वाढते. राष्ट्रीय संपत्तीचें मान ठरावण्याचा क्रयशक्ति हा मानदंड आहे. चरखा न चालविणारा गांवकरी कापडासाठीं जो खर्च करतो त्यापेक्षां तो चालविणाऱ्याला कमी खर्च लागतो. अर्थातच त्याच्याजवळ कांहीं जादा संपत्ति गोळा होते, आणि तिचा उपयोग तो स्वतःच्या राहणीचा दर्जा सुधारण्यांत करूं शकतो. श्रीमंत लोक खादी विकत घेतात तेव्हां त्यांचा खर्च थोडा जास्त होत असेल परंतु त्यांच्या राहणीचा दर्जा वाढविण्याची जरूर नाही. वस्तुस्थितीच पाहिली तर श्रीमंत लोक ही खादी घेण्यानें पैसा वांचवितातच. तें कसें होतें हें सांगण्याची आतांच जरूर नाही.

राष्ट्राबाहेर जाणाऱ्या संपत्तीचा ओघ खादीमुळे थांबतो. कारण ती परदेशी कापडाची जागा भरून काढीत असते. ह्याचाही अर्थ असाच होतो की, राष्ट्रीय संपत्तीच्या गंगाजळीत अधिक भर पडत आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती त्या गंगाजळीतून अधिक पैसा घेऊं शकेल आणि भविष्यकालीं उत्पादनांत वाढ होईल. गिन्हाइकाच्या खिशांतून खादी थोडें जास्त नेते असें म्हटलें तरी खादीमुळे एकंदर श्रीमंती वाढते, यांत शंकाच नाही. एका दृष्टीनें खादी घेणारा जें घालवितो त्याच्या कितीतरी पट अधिक दुसरीकडून त्याला मिळतें.

(१) बेकारीचें निर्मूलन (२) राष्ट्रीय उत्पादनांत वाढ (३) गरीबांच्या क्रयशक्तीत वाढ आणि (४) राष्ट्राच्या एकंदर संपत्तीत भर या चारही दृष्टींनीं चरखा आणि खादी या गोष्टी अर्थशास्त्राच्या भक्कम पायावर उभ्या आहेत.

खादी आणि जीवन-निर्वाह-वेतन

४

खादी कामगाराला जीवन-निर्वाहाला पुरेल इतकें मिळत नाहीं असा आक्षेप खादीविरुद्ध घेतला जातो. जीवन-निर्वाह-वेतन म्हणजे काय ? ज्या देशांत वृद्धमूल बेकारी मोठ्या प्रमाणावर माजलेली आहे त्या देशांत वस्तुतः रोजमुन्यावर जागणाऱ्या जनतेला जीवन-निर्वाह-वेतन मिळणें शक्यच नाहीं. त्या ठिकाणीं ठराविक वेतनच मिळूं शकतें. आणि यांत किती तरी काळपर्यंत कांहींही फरक होत नाहीं. तें जीवनास पुरेसें असो वा नसो. सुरळितपणें चालणाऱ्या आणि सुसंघटित अशा धंद्यांत वा व्यापारांतच आजच्या वेतनास जीवन-वेतनाचा दर्जा प्राप्त होणें शक्य आहे. परंतु सर्व सामान्य कामगार वर्गास कदाचित् रशियाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही आधुनिक राष्ट्रांत जीवनापुरतें वेतन मिळूं शकत नाहीं आणि रशियांतील वेतन हें इतरत्र अर्थशास्त्रवृष्ट्या संमत होणार नाहीं. केवळ ध्येयवादीपणानें रशियानें आज त्या वेतनाला मान्यता दिली आहे. कांहीं थोड्या धंद्यांत आणि

व्यापारांत अर्थशास्त्रावर उभारलेलें नामधारी जीवन-निर्वाह-वेतन वस्तुतः बेकारीवरच आधारलेलें आहे.

परंतु आक्षेपक असें विचारील कीं, खादी, पूर्वापार चालत आलेलें वेतन तरी श्रमाच्या मानानें देते काय ? यासंबंधीं कांहीं आंकडे पहा. विणकराला दरमहा १३ ते १५ रु. मिळतात; धोब्याला १२ ते १५ रु., सुताराला २५ पासून ३० रु.; रंगान्यास २५ ते ३० रु. (हे आंकडे मीरतच्या गांधी आश्रमांतले आहेत.) ज्यांना या कामगारांच्या वेत-नाविषयींची माहिती असेल त्यांना वरील वेतन या व्यवसायांतील तज्ज्ञ कामगारांच्या रूढ वेतनाइतकें आहे हें मान्य होईल. सूत कांतणें हा फावल्या वेळांतला दुय्यम धंदा आहे. तरीसुद्धां जर एखाद्यानें दिवसाकांठीं < तास सूत कांतलें तर त्याला ६ ते < पैसे मिळतील. केवळ श्रम करणाऱ्या मजुराला कित्येक प्रांतांत खेडोपाडीं सरासरी दोनच आणे रोजीं मिळतात. कांहीं प्रांतांत यापेक्षां जास्त वेतन मिळतें. पण सर्वच ठिकाणीं मजुरवर्गाची स्थिति मोठी कष्टप्रद असते आणि पुन्हां त्यांना वर्षभर काम मिळतेंच असें नाही; फक्त हंगामापुरतीच त्यांची जरूर. गुजराथ, सिंध आणि पंजाबच्या कांहीं भागाखेरीज इतर सर्व प्रांतांत रोजीं दोन आणे कां होईना पण ते तरी कायम मिळत राहिले तर त्यांतहि श्रमजीवी खेडुतांस समाधान लाभेल. तेव्हां जीवन-वेतनाच्या प्रश्नांतून उद्भवलेला आक्षेप हिंदी ग्रामीण परिस्थितीत उत्पन्नच होत नाही. येथें तो गैरलागू ठरतो.

परंतु शहरांतील जनतेचें काय ? शहरांत काय अथवा खेड्यांत काय ज्या लोकांना कोठल्याहि प्रकारचें निश्चित आणि कायम प्राप्तीचें म्हणजेच पगारी काम मिळालेलें आहे त्यांना तें सोडून चरखा हातांत धरण्याचा कांहीं कोणी कधीही उपदेश केलेला नाही. चरख्याची संपूर्ण आर्थिक योजना शेतकऱ्यांच्या वृष्टीनें, अत्यंत उपयुक्त असा एक दुय्यम जोड-धंदा आहे याच गोष्टीवर आधारलेली आहे. इतर कोणत्याही मार्गानें

अधिक पैसा मिळविण्याची शक्यता असली तरी तो व्यवसाय सोडून चरखा हातीं धरावा अशी कोणाचीही इच्छा नाही. खेडोपाडीं चरखा दुय्यम धंदा होऊं शकतो तसाच तो केवळ श्रमजीवी मजुराला जवळजवळ रूढ वेतनाइतकें वेतनही देऊं शकतो हा तर त्याचा विशेष गुण मानला पाहिजे.

टीप:-हें लिहिल्यानंतर गांधीजींनीं आपली नवीन योजना आंखून चरख्यावर कांतण्याचें काम करणाराला आठ तासांचें ३ आणे वेतन मिळण्याची सोय केली आहे. परंतु हें तरी जीवन-वेतन आहे असें कोण म्हणूं शकेल ? त्याच्याबद्दल एवढेंच म्हणतां येईल कीं, एका व्यक्तीला कर्मीत कमी लागणारें अन्न आणि वस्त्र या वेतनांतून मिळूं शकेल. “जीवन-निर्वाह-वेतन” या शब्द-समुच्चयाचा हाच अर्थ असेल तर, १९३५ च्या या नव्या योजनेनें तें मिळालें असेंच म्हटलें पाहिजे.

स्वदेशी आणि घरगुती धंदे

९

प्रचंड प्रमाणावर होणाऱ्या यांत्रिक उत्पादनामुळे माणूस यंत्राचा गुलाम होऊन बसला आहे. संख्येने नेहमी घटत जाणाऱ्या एका लहानशा समाजाच्या हातांत सर्व संपत्ति केंद्रीभूत होत गेल्यामुळे त्यांतून वर्गयुद्धाचा प्रादुर्भाव झाला आहे, समाजाचा समतोलपणा कायमचा टळला आहे, आणि त्यामुळे क्रांति आणि प्रतिक्रांति होऊं लागल्या आहेत. या कारखान्यामुळे येणाऱ्या सामाजिक आणि नैतिक आपत्ति इतक्या जंगजाहीर आहेत की त्यांची येथे नोंद करण्याची आवश्यकता नाही. परंतु यांत्रिक शक्तीच्या मालकांच्या हातीं असलेली सत्ता जर सुज्ञ आणि सुजन अशा लोकहितवादींच्या हातीं देतां आली तर या गोष्टींचें नियंत्रण करतां येईल. समाजसत्ताक अथवा समाजाचें प्रातिनिधीक अशा सरकारला संपत्तीचें उत्पादन आणि वांटणी यांची योग्य व्यवस्था करून विषमता नष्ट करतां येणें सहज शक्य आहे; आणि विषमता नष्ट झाली म्हणजे प्रचंड यांत्रिक उत्पादनामुळे निर्माण होणाऱ्या नैतिक व सामाजिक

आपात्ति दूर होतील. जेथें उत्पादन आणि वांटणी यांची व्यवस्था वैयक्तिक उपयोगासाठी न होतां सामाजिक हितासाठी होते, तेथें भौतिक शास्त्राचे तोटे टाळून त्याचे सर्व फायदे समाजास उपभोगतां येतात. यंत्राला आपले धनी होऊं न देतां माणूस त्यालाच गुलाम करूं शकतो. परंतु असें सरकार स्थापन होईपर्यंत किंवा आपण निर्माण करीपर्यंत सध्यांचीं मानवसमाजाचीं दुःखें फारशीं कमी होण्याची आशा नाही.

सामाजिक आणि औद्योगिक कायदे कितीही चांगले असले तरी भांडवलशाहीनें उत्पन्न केलेली विषमता ते दूर करूं शकत नाहीत हें अनुभवानें सिद्ध केले आहे. ती विषमता कायम राहते आणि तींतून वैषम्य, असंतोष, दुष्टावा, आणि धनिक आणि बेकार यांमधील वर्गयुद्ध या सर्वांची वाढ होते. मानवसमाजाच्या प्रगतीच्या आणि कल्याणाच्या दृष्टीनें आर्थिक जीवनाचें शास्त्रीय नियमन व्हावयाचें असेल तर शास्त्रानें उत्पादन आणि त्याच्याहि थोड्या भागाचें नियमन करून भागणार नाही तर खप, वांटणी, संपत्तीची देवघेव हीं देखील नियमित झालीं पाहिजेत. सध्यां भांडवलशाही समाजांत उत्पादन वाढविण्याच्या कामीं शास्त्राची शक्ति खर्च होते. आणि तें उत्पादनसुद्धां उपयुक्तच नव्हे तर निरुपयोगी आणि अपायकारक अशाहि वस्तूंचें असतें ! विज्ञानानें यंत्र आणि तंत्र हीं निर्माण केलीं आणि तेथेंच त्याची प्रगति खुंटली. यंत्रांची मालकी बऱ्यावाईट मार्गानें बहुतेक वेळां वाईटच अशा नेहमीं घटत जाणाऱ्या मूठभर लोकांच्या हातीं गेली आहे. मनुष्यजातीला जर विज्ञानाचा चांगला उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तर अनावश्यक आणि अपायकारक वस्तू बाजूस करून फक्त उपयुक्त वस्तूंच्या उत्पादनाचें जरूर तें नियंत्रण करण्याचा अधिकार विज्ञानास मिळाला पाहिजे. आणि चालू पिढीच्याच नव्हे तर भावी पिढीच्याही कल्याणाच्या दृष्टीनें हें आवश्यक आहे. जी संपत्ति विज्ञानाच्या सहाय्यानें उत्पन्न झाली आहे तिची वांटणी, देवघेव आणि विनियोग यांवरही विज्ञानानेंच नियंत्रण घातलें पाहिजे. आज भौतिक शास्त्रांनीं निसर्गावर हुकुमत बसविली आहे. त्याचप्रमाणें

सामाजिक शास्त्रांनी विज्ञानप्रणीत अर्थव्यवस्था समाजांत प्रस्थापित करण्याची शक्यता निर्माण केली आहे. म्हणून जर विज्ञानवादी विज्ञानाचा उपयोग एका शाखेत करण्यास तयार असतील, स्पष्टच सांगायचे, म्हणजे कारखानदारीपुरतेंच विज्ञानाचें नियंत्रण त्यांना पाहिजे असेल तर आणखी एक पाऊल पुढें जाऊन संपूर्ण आर्थिक आणि सामाजिक जीवनदेखील विज्ञानाच्या हुकमतीखाली आणलें पाहिजे. आजच्या जगांत असलेला विज्ञानाचा अर्धवट प्रसार मानव-जातीच्या आर्थिक आणि म्हणूनच सामाजिक व राजकीय जीवनांतही विलक्षण गोंधळ आणि कोलाहल माजविण्यास कारणीभूत झाला आहे.

यंत्रे आणि कारखाने यांचा प्रादुर्भाव होण्यापूर्वी कृषिप्रधान आर्थिक जीवनांत घरगुतीधंद्यांमुळे सध्यांच्या भांडवलदार पद्धतींतल्या जीवनापेक्षा अधिक समता नांदत होती. तेव्हां आतां प्रश्न असा आहे की, जुन्या अर्थव्यवस्थेनें नियंत्रित असलेल्या देशांत आणखी गोंधळ उत्पन्न करणें श्रेयस्कर आहे काय ? जुनी पद्धति रूढीनें नियंत्रित केली गेली असून नैतिक आणि सामाजिक मान्यतेमुळे तिचा दुरुपयोग होण्याचा संभव नाही आणि ही मान्यता झुगारून देण्याचें धाडस बलिष्ठाला-देखील करवत नाही.

आपलें आर्थिक जीवन सध्यांपेक्षा अधिक घोंटाळ्याचें आणि गुंता-गुंतीचें झालें की, त्यांतून द्वेष, वैषम्य आणि वर्गयुद्ध या सर्व गोष्टी निर्माण होणारच. नंतर शेवटीं रक्तपातमय क्रांति होणार ! “ अशी परिस्थिति निर्माण होण्यास आपण सहाय्यक व्हावें काय ? सामाजिक विषम-तेच्या तराजूचीं पारडीं अशा रीतीनें आपोआप एका पातळीवर येईपर्यंत आपण वाट पहात बसावें काय ? ” असा वास्तववादी समाजसुधारकापुढें प्रश्न आहे.

सध्यांचे दिवस वाईट तर आहेतच. अधिक नियमित, शास्त्रशुद्ध आणि संयोजित आर्थिक योजना अंमलांत येईपर्यंत त्या जीवनकलहां-

तच्च स्वतः राहून लढत राहणें आणि दरम्यानच्या काळांत जुन्या जीवन-पद्धतींत अधिक जिवंतपणा आणि उत्साह आणण्यासाठीं जी जी सांधि येईल तिचा उपयोग करून घेणें हें श्रेयस्कर नव्हे काय ? समाज-सुधारकाची मतप्रणालि अशी असणें शक्य आहे. जे लोक विज्ञानाचे आणि यांत्रिकीकरणाचे चहाते आहेत त्यांनीं विज्ञानानें आर्थिक आणि सामाजिक जीवनाच्या सर्व शाखा नियंत्रित करण्याची नुसती शक्यता दाखवून काम भागणार नाही; त्या नियंत्रणाचें सामर्थ्य देखील आपल्या अंगांत आहे हें त्यांनीं दाखवून दिलें पाहिजे.

फक्त हिंदुस्थानापुरतें पाहिलें तर भांडवलदार पद्धतीवर चाललेल्या इतर देशांत असलेले कामगारविषयक आणि सामाजिक कायदे करून आपल्या बहुजनसमाजाचें भयंकर पिळणुकीपासून संरक्षण करण्याचे थोडेसेहि अधिकार आपल्याला नाहीत. अहमदाबाद येथें असलेली बऱ्याच अंशीं रूढिप्रिय आणि स्पष्टतया क्रांतिविरोधी अशी कामगार संघटना गांधीजींच्या सलोख्याच्या धोरणानें वागणारी असूनही कामगारांच्या अगदीं मासुली आणि तर्कशुद्ध हक्कांचें देखील संरक्षण होऊं शकत नाही. निर्दय आणि अदूरदर्शी धोरण अनुसरणारे कारखान्यांचे प्रतिनिधि गेल्या कांहीं वर्षांत मजुरांच्या पगारांत कपात घडवून आणण्याचे उद्योगांत चूर आहेत. गेल्या कांहीं वर्षांत अहमदाबादेंतील गिरण्यांची संख्या वाढत असून त्यांना फायदाही चापून होत आहे. सध्यां स्वदेशी चळवळीमुळें हिंदी गिऱ्हाईक जपानी किंवा लँकेशायरच्या मालाला पडणाऱ्या किंमतीपेक्षां अधिक किंमत न कुरकुरतां देऊन स्वदेशी माल घेत आहे.

गिरण्यांनीं सरकारकडे अमूक अमूक सवलती आम्हांला या अशा मागण्या केल्या आणि त्यांना पाठिंबाहि मिळाला. गिरण्यांनीं आपल्या स्वतःच्या अंतर्गत व्यवस्थेंत सुरळितपणा आणण्याचा यत्किंचित्हि प्रयत्न केला नाही; आणि गिरणीमालकांच्या प्रतिनिधींनीं आपल्या प्रतिनिधित्वाबद्दल मिळणाऱ्या पैशांत अथवा पगारांत कपात करून घेण्याची कधीही

तयारी दाखविली नाही; असें असतांही कामगारांच्या पगारांत मात्र कपात करण्यांत येते. सार्वजनिक कार्यकर्ते गिरण्यांचे हस्तक आणि बिनपगारी प्रतिनिधि होऊन बसले. त्यांनीं स्वतःची वाहवा करून घेतली आणि. सार्वजनिक पैशाचा अपव्यय करून स्वतःच्या फायद्यासाठीं प्रदर्शनें भरविलीं. या सर्व स्वदेशी, सार्वजनिक आणि देशप्रेमी चळवळींचा फायदा थोड्या भांडवलदारांनीं उचलला. त्यांनीं काँग्रेसला दिलेलीं सर्व गंभीर अभिवचनें मोडलीं. राष्ट्रांत स्वदेशी आणि बहिष्कार या दोन चळवळींचा पुरस्कार झाल्यादिवसापासून गिरणीवाल्यांनीं नीच, अराष्ट्रीय आणि आत्मघातक वृत्तीचें प्रदर्शन केलें आहे. विभक्तीकरणाच्या या चळवळीच्या वेळीं त्यांनीं किंमती इतक्या बेसुमार वाढवल्या कीं, त्यावेळच्या स्वदेशी चळवळीचाच त्यांनीं नायनाट केला. १९२१ पासून कमी नंबराचें कापड अधिक प्रमाणावर उत्पन्न करण्यांत आलें. जे लोक खादी घेऊं शकत नव्हते, त्यांनीं गिरणीच्या कापडावर समाधान मानण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे गिरण्यांना या चळवळीनें मदतच केली. पण १९२१ पासून खालच्या नंबराचें कापड अधिक प्रमाणावर उत्पन्न करून त्यांनीं खादीशींच सरळ चढाओढ सुरू केली आहे. कांहीं गिरण्यांनीं तर याच्याहीपुढें जाऊन आपल्या निकृष्ट कापडाचेंच 'खादी' असें नामकरण केलें. १९३२ पासून राष्ट्रीय चळवळीला उघडपणें विरोध होत आहे. गिरणी मालकांच्या हस्तकांनीं भरभराटीच्या काळांत काँग्रेसशीं केलेले करार किती मगूरपणानें धाव्यावर बसविले तें सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना ठाऊक आहे. हें राष्ट्रीय कार्य आपल्याला अंतिम संरक्षण देण्यास समर्थ आहे हें समजण्याची अक्कल त्यांना नाही. आपला आकुंचित अदूरदर्शी स्वार्थच आपल्याला बरा वाटतो असें त्यांनीं इतर निरनिराळ्या मार्गांनीं दाखवून दिलें आहे. कायदेमंडळांतील त्यांच्या पुढाऱ्यानें काँग्रेस दडपून टाकण्याला पाठिंबा दिला एवढेंच नव्हे तर तिचा नायनाट करण्याची मागणी केली. ओटावा कराराला असलेला त्यांचा पाठिंबा आणि जपान व लॅकेशायरशीं त्यांनीं केलेले करार, हीं पाहिलीं म्हणजे

स्वतःचे हितसंबंध रक्षण करण्यासही ते नालायक आहेत, हें सिद्ध होतें; मग राष्ट्रीय हिताची गोष्ट तर दूरच. कापडाच्या धंद्याचा एक उदाहरण मी उल्लेख केला पण साखर आणि इतर धंद्यांतही सार्वजनिक हिताची होत असलेली आवाळ अशा लोकांनीं उघड्या डोळ्यांनीं पाहिली. त्यांत त्यांची तीच असामान्य लोभवृत्ति दिसून येते.

जेथें आपल्याला करार लादतां येत नाहींत, कामगारांचें संरक्षण करतां येत नाहीं, गिऱ्हाइकाचें संरक्षण करतां येत नाहीं, थोडक्यांत म्हणजे जेथें आपण बीं पेरतों तेथील उत्पादन आपल्याला घेतां येत नाहीं, अशी आपली केंविलवाणी परिस्थिति आहे तेथें प्रचंड प्रमाणावर चालणाऱ्या यांत्रिक उत्पादनाला मदत करणें आणि प्रोत्साहन देणें इत्यादि बडबड वायफळ आहे. आपल्या हातांत असलेल्या सर्व शक्ती-निर्शी आणि राष्ट्रप्रेमानिर्शी आपण तसा प्रयत्न करून पाहिला. परकीय चढाओढीपासून आपण मोठ्या धंद्यांचें रक्षण करण्याची पुष्कळ याता-यात केली. क्रांतिकारक समाजवाद आणि साम्यवाद यांपासून त्यांचें रक्षण करण्याचा आपण प्रयत्न केला आहे, तरीसुद्धां कृतघ्नपणा आणि फसवणूक यांखेरीज आपल्या पदरांत कांहींहि पडलें नाहीं. घाऊक आणि किरकोळ व्यापाऱ्यांनीं संपूर्ण स्वदेशी म्हणून परदेशी मालच आपल्या गळीं नेहमींच उतरविला आहे.

हें सर्व लक्षांत घेतां जे लोक आपल्याला यंत्रोत्पादित मालाला विज्ञान आणि सुधारणा यांच्या नांवाखालीं उत्तेजन आणि संरक्षण देण्याबद्दल सांगतात ते आपल्याला राजकीय आणि आर्थिक आत्म-घाताचाच सल्ला देत आहेत असें म्हटलें पाहिजे. या मित्रांनीं प्रथम सत्ता काबीज करावी आणि मग बहुजनसमाज, शेतकरी, मजूर आणि गिऱ्हाईक यांचें संरक्षण करण्याचे हक्क मिळवावेत हेंच अधिक श्रेयस्कर आणि सयुक्तिक होईल. आपल्या अर्धपोटी, असहाय देशबांधवांनीं राष्ट्रहिताला बाध आणणाऱ्यांना शासन करण्याची आणि जरूर पडल्यास निर्मूलन करण्याची शक्ति प्रथम आपल्या अंगांत आणावी. ती सत्ता हातीं

आल्यावर मग यांत्रिक उत्पादनाच्या वाढीचा प्रचार करावा; नाहीतर विज्ञानाच्या वेढामुळे, ते स्वतः भयंकर, पढतमुख ठरतील. त्यांच्या डोक्यांतलें तें भलतेंच वेड पाहिलें तर त्यांच्यापुढें गांधीजींच्या वेडाची काय कथा ? गांधीजी निदान भांडवलदारांचें हित आणि बहुजनसमाजाचें हित यांत फरक तरी करूं शकतात. भांडवलदारांचें सहकार्य त्यांना हवें होतें पण भांडवलदारांना असें सहकार्य नको आहे. त्यांना गांधीजीच नको आहेत. स्वार्थ आणि लोभ यांनीं अंध बनून, समान कार्यहेतूसाठीं गांधीजींनीं पुढें केलेला सहकार्याचा हात ते झिडकारीत आहेत. सध्यांच्या उच्च स्थानापर्यंत चढण्याकरितां ज्या शिडीचा त्यांनीं उपयोग केला तीच ते आतां लाथाडीत आहेत. कांहीं अपवाद माझ्या चांगले लक्षांत आहेत, परंतु ते फारच थोडे आहेत. जेथें परिणामी सत्ता हातांत नाही, अशा कोणत्याहि ठिकाणीं हेंच झालें असतें, ही गोष्ट मला मान्य आहे. परंतु या सर्वांतून एकच गोष्ट सिद्ध होते. ती म्हणजे, मध्यम आणि नित्कृष्ट वर्गांनीं स्वतःच्या पिळणुकीस आणि गुलामगिरीस गाफिलपणें उत्तेजन देण्यांत कांहीं अर्थ नाही. गरीबांनीं श्रीमंतांच्या श्रीमंतींत आणखी भर घालणें श्रेयस्कर नाही. मोटारवाल्याला आणखी मोटार, बंगले-वाल्याला आणखी एखादा बंगला मिळवून देण्यानें कांहींच साधणार नाही. ज्यांच्याजवळ पुष्कळ आहे त्यांना आणखी दिलें आणि ज्यांच्याजवळ कांहीं नाही त्यांचें आहे तेंही हिरावून घेतलें असें ठरण्याचा प्रसंग येऊं नये. त्या श्रीमंत भांडवलदारांच्या 'खेळांत' भाग न घेतां राष्ट्राचें जीवनसत्त्व जें स्वदेशी त्यालाच आपण चिकटून राहूं या.

म्हणून ज्यांना बहुजनाच्या हिताची खरी काळजी आहे, त्या सर्व विचारी आणि जागृत राष्ट्रप्रेमी लोकांनीं, घरगुती उद्योगधंद्यांच्या चांगल्या आणि खऱ्या कार्याला मदत करावी. सत्ता हातांत येऊन अर्थसंपत्तीचें सर्व उत्पादन, देवघेव आणि वांटप व व्यय हीं अधिकांत अधिक लोकांच्या योग्य कल्याणाच्या अधिकांत अधिक कामीं लावतां येत नाहीत तोंपर्यंत, वर सांगितलेल्या मदतीची अतिशय आवश्यकता आहे.

विधायक कार्यक्रम आणि क्रांति

६

समाजसत्तावादी आणि कम्युनिस्ट या पंथांतील एका गटाची विचार सरणी अशी आहे की, चरखा, ग्रामोद्योग आणि एकंदरीत काँग्रेसचा सगळाच विधायक कार्यक्रम लोकांची स्थिति सुधारण्यास भागशः मदत करितो. लोकांची गरीबी, अधोगति आणि गुलामगिरी यांवरील खरा उपाय क्रांतीतूनच जन्मास येईल. बहुजनसमाजाच्या उन्नतीसाठी ज्या कांहीं उपाययोजना अंशतः अमलांत आणण्याचा प्रयत्न होत आहे त्यामुळे क्रांतीच्या मुख्य प्रश्नाचा विसर पडेल, एक प्रकारची भूल मिळाल्यासारखे होऊन दुःखाचा विसर पडल्यासारखे वाटेल एवढेच. सुधारणांनी त्यांना कांहींसे संतुष्ट ठेवले जाते. असंतोषाची धार त्यांमुळे बोधत होते. बंधने अंगवळणी पडतात. वस्तुस्थितीशी निगडित असा जो वर्गविग्रह आणि मूलभूत झगडा आहे त्यांचा सुधारणामुळे विसर पडतो. आतांपर्यंत परिस्थिति पूर्णपणे असह्य झाल्याखेरीज क्रांतीचा उद्भव गतकालांत कधीहि झालेला नाही. ती जितकी जास्त अन्यायी होती तितकीच

तिची प्रतिक्रिया तीव्र होती आणि क्रांतीनंतरची परिस्थिती त्याच प्रमाणांत सुधारलेली आढळते.

मानवतेच्या दृष्टीने अगदी खालच्या कोटीला पोचलेल्या समाजाची फक्त सुधारणा करण्यासाठीच प्रयत्न करावेत असे नाही, अशी सहेतुक आणि विवेचक दृष्टि ठेविली आणि तिचा परिणाम जर गरीबी आणि अधोगति यांची वाढच होण्यांत झाला; नव्हे तीमुळे कांही जीव गमावले तरी तिचा समतोल मनाने, आणि तात्त्विक व शास्त्रीय भूमिकेवरून स्वीकार केला पाहिजे आणि तसे करतांना ज्यांच्यावर आपली कांही हुकमत नाही अशा गोष्टींनी घेतलेली आवश्यक किंमत म्हणून स्वतःचे समाधान करून घेतले पाहिजे. असे सहन केलेले कष्ट, प्रसूतीच्या वेळी सहन कराव्या लागणाऱ्या वेदनासारखे, रोगनिवारणासाठी केलेल्या शस्त्रक्रियेसारखे मानले पाहिजेत. मानवतेने अधोगतीचा आणि दुःखाचा पेला अगदी शेवटल्या बिंदूपर्यंत प्राशन केला असेल तरच आपली बंधने तोडून ती बाहेर पडू शकेल.

समाजपुरुषाचा प्रलयापासून बचाव करण्यासाठी एक क्रांति, सर्व परिस्थिती आणि मूल्ये आमूलाग्र बदलू शकणारी नवी योजना होणे अपरिहार्य होईल अशी परिस्थिती प्राप्त होणे सहज शक्य आहे. सगळ्याच गोष्टी इतक्या समूळ सडल्या असतील की, प्रश्न सोडविण्याचे कुठलेही उपाय निष्फळ ठरावेत. मूल्याचा आणि परिणामाचा आमूलाग्र बदल आवश्यक व्हावा. जुनी समाजव्यवस्था नव्या काळाच्या दृष्टीने इतकी निराशाजनक झाली असेल आणि अधःपाताकडे, प्रलयाकडे आणि विनाशाकडे इतक्या वेगाने घसरत चालली असेल की, कसलेही सुव्यवस्थित, सरळ, सुज्ञ, सयुक्तिक आणि उत्क्रांतिमय कार्य ते सावरू शकणार नाही आणि सुधारणा मार्गे पडून दरोज समाज अधिकाधिक घसरगुंडीस लागेल. अशी परिस्थिती हीच शस्त्रक्रियेची वेळ असते आणि समाजांत त्यालाच क्रांति म्हणतात. अशी शस्त्रक्रिया आणि क्रांति अपरिहार्य ठरण्यासारखी एखादी परिस्थिती असू शकेल.

हे सर्व जरी मान्य केलें तरी परिस्थितीचा बिकटपणा अगदीं पराकोटीला पोचून त्याहून वाईट परिस्थिति उत्पन्न होणें अशक्य झालें म्हणजेच क्रांति होते काय अशी शंका येणें साहजिक आहे. परंतु क्रांतीच्या इतिहासांत अशी अट असलेली दिसत नाही. कित्येक वेळां परिस्थिति क्रांतीला अत्यंत अनुकूल असतांही कांहींतरी निराळ्याच गोष्टीमुळे क्रांति टळल्याचें दिसून येतें. कांहीं वेळां परिस्थिति वाईट नसतांही कांहीं उत्साही लोकांनीं किंवा गटांनीं क्रांति घडवून आणिली असल्याचें दिसतें आणि कांहीं वेळां तर परिस्थितींत सुधारणा होत असतांनाच त्याचाच एक परिणाम म्हणून क्रांति घडून आली असेंहि आढळतें.

प्राचीन युगांतील गुलामांच्या परिस्थितीपेक्षां अधिक वाईट परिस्थिति असणें शक्य नाही. त्यांची संख्या पुष्कळ वेळां त्यांच्या धन्यांच्या संख्येपेक्षां जास्त होती. तरीही क्रांति झाली नाही. सध्यांच्या युगांत अमेरिकेंतील नीग्रो लोकांचें स्वातंत्र्य हा कांहीं नीग्रो चळवळीचा परिणाम नाही. त्यांचीही परिस्थिति मानवी आत्म्याला आणि शरीराला असह्य वाटावी अशीच आहे. प्राचीन रोममधील बहुजनसमाजाची परिस्थिति गुलामांच्या इतकी खराब नसतांही त्यांनीं क्रांति घडवून आणली. मध्ययुगीन युरोपांत आजच्या युरोपांतील बहुजनसमाजापेक्षां अधिक वाईट परिस्थितींत असलेला बहुजनसमाज होता. तरीसुद्धां कांहीं थोड्या शेतकऱ्यांच्या उठावापलीकडे ते कांहींच करूं शकले नाहींत आणि त्यांचा तो उठावहि रक्तपातानें बंद करण्यांत आला. राजे आणि जमीनदार यांच्याविरुद्ध आधुनिक कालांत होत असलेली समाजवादी क्रांति घडवून आणणारे लोक आर्थिक दृष्ट्या अधोगतीस गेलेले नव्हते. उलटपक्षीं त्यांची परिस्थिति बरी होती, उत्तरोत्तर चांगली होत होती आणि पैसा जास्त मिळून त्यांची सुखासीन वृत्ति वाढत होती. अमेरिकन राज्यक्रांति गरीबीचा राक्षस ठार करण्यासाठीं नव्हती तर स्वतःचा हक्क—जो त्यांना आपला जन्मसिद्ध हक्क वाटत होता तो—स्वतःचें राजकीय आणि आर्थिक भवितव्य ठरविण्याचा हक्क—स्वतःकडे असावा यासाठीं ती राज्यक्रांति

झाली होती. आपल्या समाजसत्तावादी मित्रांनी आधार म्हणून जर फ्रेंच राज्यक्रांतीचें उदाहरण आपल्या डोळ्यापुढें ठेवलें तर तेंहि गैरलागू ठरेल. खालच्या गरीब वर्गांतील शेतकऱ्यांची परिस्थिति त्यावेळीं सुधारत होती. जे त्या कालापूर्वीं त्यांनीं शांततेनें सहन केलें तें सहन होईना म्हणून राज्यक्रांति घडून आली असें नव्हे. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जन्मासिद्ध हक्काबद्दलच्या लोकांच्या कल्पना आणि ज्या परिस्थितींत ते रहात होते ती परिस्थिति यांत जमीन-अस्मानाचा फरक होता. या तत्त्वांची त्यांना बरोबर कल्पना नव्हती किंवा त्याच्यामागील तर्कशास्त्र त्यांना स्पष्ट समजलें नसलें तरी त्या काळच्या तत्त्वज्ञान्यांनीं या तत्त्वांचा प्रचार केला. यांपैकी कांहींचा तर प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीशीं कांहींही संबंध नव्हता. तरीहि मोठ मोठ्या इतिहासकारांनीं एक अद्वितीय गोष्ट म्हणून फ्रेंचराज्यक्रांतीचा उल्लेख केला नाहीं का ? अगदीं परवां घडलेली रशियन राज्यक्रांति ही एवढीच एक अशी घटना आहे कीं, जिच्या पूर्वींच्या काळांत बहुजनसमाजांची आर्थिक परिस्थिति अतिशय बिकट झाली होती. परंतु ती परिस्थिति महायुद्धानंतरच्या परिणामांतून उत्पन्न झालेली आणि बजबजपुरीतून निर्माण झालेली होती. महायुद्धापूर्वीं गुलामगिरीचें उच्चाटन झाल्यामुळें रशियांतील शेतकरीवर्गाची परिस्थिति गुलामगिरीच्या आणि उद्योगधंद्याच्या पूर्वींच्या काळापेक्षां सुधारली होती. मध्ययूरोपांतील इतर देशांतली सर्व साधारण आर्थिक परिस्थिति जवळ जवळ तशीच होती. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगेरी वगैरे सर्व देशही रशियाप्रमाणेंच संवत्सावस्थेत होते. तरीपण तेथें क्रांति झाली नाहीं आणि आजही ते देश तसेच आर्थिकदृष्ट्या संवत्सत आहेत; तरी पण क्रांतीचीं पूर्वचिन्हें अजून तेथें दिसूं लागलेलीं नाहींत. रशियन राज्यक्रांतीचा सूक्ष्मपणें अभ्यास करणारा विद्यार्थी त्यांत योगायोगाचा खेळ कितीतरी आहे हें ओळखल्याशिवाय राहाणार नाहीं. त्या वेळीं कित्येक प्रसंग असे होते कीं, एखादा जरी डाव हुकला असता तरी

समळें ऑफिस झालें असतें. कांहीं वेळां तर योजकांनीं ठरविल्याबरहुकूम योजना पार पडल्या नाहींत म्हणूनच यश मिळालें.

वरील उदाहरणें पाश्चिमात्य देशाच्या इतिहासांतून मी घेतलीं आहेत. कारण तिकडील इतिहासच ऐतिहासिक उत्क्रांति योग्य रीतीनें दाखवितो, अशी आधुनिकांची समजूत आहे. आशियाच्या इतिहासांत अव्याहत चढउतार दिसतात. त्यामुळें कोणत्या विशिष्ट दिशेनें घटनांचा ओघ चालला आहे तें ठरविणें मोठें कठिण आहे. कधीं कधीं प्रगति आणि दिव्यत्व दर्शविणारा काळ तेथें दिसतो; तर कधीं निःशब्दपणें अधोगति आणि विस्कळितपणा चालू राहिलेले दीर्घ कालखंड आढळतात; तर कधीं कधीं बऱ्याच काळांत कांहींही घटना न घडतां शांततेनें कालक्रमण होऊन गोंधळ माजलेला दिसतो. तरीसुद्धां आशियाच्या इतिहासांत नोंदलीं गेलेलीं क्रांतीचीं कांहीं उदाहरणें येथें देणें अयोग्य ठरणार नाहीं. त्यांपैकीं बहुतेकांचा संबंध धार्मिक अथवा राजकीय महत्त्व असलेल्या व्यक्तीशीं निगडित होता. जीवनाच्या एकूण एक क्षेत्रांस व्यापणारा असा बुद्धधर्म, ख्रिश्चनधर्म किंवा इस्लामधर्म यांइतकी कुठलीच विलक्षण प्रभावी क्रांतिकारक घटना असूं शकणार नाहीं. तरीपण हे धर्मसंस्थापक जन्मले नसते तर हिंदुस्थान, अरबस्तान आणि इतर देशांतील समाज वर्षानुवर्षे कांहींही बदल न होतां तसेच चालत राहिले असते. राजकीय क्षेत्रांत शिकंदर, जूलियस सीझर, कॉन्स्टॅटिन, अकबर, शिवाजी इत्यादि व्यक्ति उदय पावल्या. त्यांनीं मोठाल्या राजक्रांत्या घडवून आणल्या. संस्कृति आणि समाजजीवन यांना त्यांनीं हलवून सोडलें. परंतु बुद्धिवृत्तांच्या व्यक्तित्वाच्या उत्कर्षास कारणीभूत होणारी परिस्थिति असूनहि जर कोणी महापुरुष निर्माण झाला नसेल तर वस्तुतः असें घडलें आहे कीं, समाजानें आपल्या चालत आलेल्या पद्धतींत बऱ्याच कालावधींत यत्किंचितही फरक केला नाहीं. या सर्व घडामोडी—त्या क्रांतिमय होत्या यांत शंकाच नाहीं—कोठल्याहि भौतिक वा आर्थिक परिस्थितीच्या असद्यतेमुळें घडून आलेल्या नाहींत. व्यक्तीमधील प्रकृतिभेदाइतकीच

आणि परिस्थितीच्या विविधतेइतकीच या घडामोडींचीं कारणे विविध होती.

हिंदुस्थानांतील हरिजनांचे उदाहरण घ्या. मानवसमाजाचा एक मोठा भाग इतक्या दलित आणि पातित अवस्थेमध्ये, इतक्या शारीरिक व नैतिक ह्यासापर्यंत गेल्याची परिस्थिति प्राचीन किंवा आधुनिक गुलाम-गिरीच्या काळांतहि आढळणार नाही. आणि तरीही कोठेहि त्यामुळे क्रांति झालेली नाही. आजची चळवळ हीसुद्धा त्यांनीं सुरू केलेली नसून उच्च वर्गातूनच आलेली आहे. अमेरिकेतील नीग्रो लोकांच्या चळवळीचा वृत्तांतही हाच आहे. नीग्रो आणि अस्पृश्य समाजांत आज जी काय थोडीबहुत हालचाल दिसते ती त्यांच्यापेक्षां वरच्या दर्जाच्या लोकांनीं त्यांच्यासाठीं केलेल्या कार्यातून उद्भवली आहे.

पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील वरील उदाहरणांवरून ज्या परिस्थितींत क्रांतीचा हमखास जन्म होतो अशी कोणतीहि ठराविक परिस्थिति असू शकत नाहीं हे सिद्ध होतें. अशी क्रांतीची अपरिहार्यता संभवतच नाही. क्रांतीचीं कारणे म्हणून इतिहासकारांनीं काहीं घटना दाखविल्या तरी त्या क्रांतीनंतर झालेल्या असतात. आणि तीं कारणेसुद्धां इतकीं विपुल, विभिन्न, आणि देशांतील त्यावेळच्या प्रत्यक्ष परिस्थितीवर आणि त्या परिस्थितीच्या रंगभूमीवर वावरणाऱ्या व्यक्तीवर इतकीं आधारलेलीं असतात कीं, क्रांतिपूर्व घटनांचीं शास्त्रशुद्ध जंत्री करणें जवळ जवळ अशक्य आहे. प्रत्येक घटना आपापल्यापरीनें अद्वितीय असते. जर अशी कांहीं कारणपरंपरा तिच्यामागे असलीच तर ती भौतिक स्वरूपाची नसून मानसिक आणि विशिष्ट मतप्रणालीच्या स्वरूपाची असते.

जगांत वस्तुस्थिति काय आहे आणि काय असावी याबद्दलच्या लोकमतांत मोठी तफावत असणें ही अशीच एक परिस्थिति आहे. आर्थिक आणि भौतिक परिस्थिति अगदीं असह्य झालीच पाहिजे असें नाही. परिस्थिति आणि जीविताकांक्षा यांत अत्यंत तीव्र तफावत पड-

ल्याचें ज्यांच्या वृष्टीस कळूं शकतें असा कोणी द्रष्टा त्या काळीं जन्मास यावा लागतो. असा द्रष्टा काहींसा अद्भुत असाच असतो.

जर ही तफावत मोठी असेल तर क्रांतीची अपेक्षा करणें योग्य ठरेल. पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्रांतील अनेक क्रांतींनीं हें सिद्ध केलें आहे. जेव्हां भयंकर बदल घडून येतात तेव्हां त्याच्या अगोदर नेहमींच मानसिक अस्वस्थता तीव्र असल्याचें दिसून येतें. आर्थिक प्रश्नांना अवास्तव महत्त्व देण्याची पद्धत ही आधुनिक आहे. आजचा यूरोपीय बहुजनसमाज ज्या परिस्थितीत कालक्रमणा करीत आहे ती शतकापूर्वीच्या त्यांच्या बापजायांच्या परिस्थितीपेक्षां कितीतरी सुखावह आहे. तरीपण जुनी परिस्थिति त्या लोकांनीं सहन केली. त्याचें कारण ती पूर्वनियोजित अटळ आणि म्हणूनच आवश्यक आणि न्याय्य आहे असें त्यावेळीं त्यांना वाटत होतें. न्याय, समता, मनुष्याचे हक्क आणि विज्ञान शास्त्रांतील शोध यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, क्रांतीसाठीं अशी भौतिक परिस्थिति असणें अपरिहार्य आहे किंवा आवश्यक आहे असें नाही. जी वस्तुस्थिति अन्याय्य आहे. ज्या श्रद्धेमुळे पूर्वकाळीं लोकांना हें सर्व सुसह्य होत असे ती आतां नष्ट झाली आहे. नोकर आणि धनी यांचे संबंध केवळ व्यापारी आणि तात्कालिक असे ठरले आहेत. मोठमोठ्या कारखान्यांत तर ते तुटलेच आहेत. प्रेम आणि भावना यांचे बंधंही अदृश्य झाले आहेत. जें सध्यां आहे तें पूर्वीपेक्षां भौतिक किंवा आर्थिकदृष्ट्या पूर्वीच्या मानानें वाईट नाही. परंतु पूर्वीच्या मानानें ही सुधारलेली अवस्थाही शांतपणानें सहन करण्यास लोक आतां तयार नाहीत. परिस्थिति वाईट झालेली नाही पण लोकांचीं मूल्यें आतां बदललीं आहेत. चूक आणि बरोबर, न्याय्य आणि अन्याय्य, इमान आणि कृतज्ञता यांविषयींच्या कल्पना, थोडक्यांत म्हणजे त्यांच्या नैतिक मूल्यांत क्रांतिकारक बदल झाला आहे. जेव्हां जेव्हां भावना आणि प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति यांच्यांतील अंतर जास्त जास्त वाढत जातें तेव्हां समाज एका आणीबाणीच्या आणि अस्थिर अवस्थेस पोहोचतो.

ज्या समतोलपणावर जीवित उभारलेलं असतं तो समतोलपणा डळमळीत होतो. अर्थातच पुनः पूर्वीसारखी समतोल अवस्था स्थापन होण्यास सहाय्यक अशी एखादी घटना त्या वेळीं दिसूं लागण्याचा संभव आतो.

दुसरी अशी मानसिक परिस्थिति म्हटली म्हणजे याहून चांगली परिस्थिति उत्पन्न करण्याची शक्यता आहे अशी आशा मनुष्याच्या मनांत निर्माण होणं ही होय. ही नवी आशा म्हणजे अखिल मानवतेला हांक मारणारी तुतारीच होय. 'स्वर्गाचें राज्य तुमच्या अगदीं जवळ आलें आहे, तयार व्हा.' अशा या ख्रिस्ताच्या आदेशाप्रमाणेंच ही आशा असते. या आशाची उभारणी श्रद्धेवर होत असते. ती क्वचितच विवेकावर उभारलेली असते. मानवतेच्या प्रगतिमार्गांत मधून मधून एखाद्या व्यक्तीच्या मनांत उत्पन्न होणारा उत्साह, आणि आकांक्षा यांचा तो परिणाम असतो. मग त्याच्या मार्गे एखादी व्यक्ति असो, एखादा सिद्धांत असो, किंवा एखादी विशेष घटना असो. त्या व्यक्तीकडे विवेकक वृष्टीने पाहिल्यास ती नाटकी, लहरी, बेछूट किंवा विकृत मनोवृत्तीचीहि ठरू शकेल. तीं ध्येयवाक्यें शब्दांत सांगितलेलीं अर्धसत्यें, लोकांना उच्चारण्यास अगदीं सोपीं, आणि विरोधकांचे तोंडावर स्वसंरक्षण व प्रतिकार यांचें साधन म्हणून पुढें करण्याजोगीं असतात. "मनुष्याचे जन्मसिद्ध हक्क," "स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता," "अतिरिक्त मूल्य" अशासारखीं तीं असतात. ती घटना, तो देश आणि तो काळ यांच्याखेरीज इतर कशाशीही संबद्ध नसेल. मनुष्याच्या मनांत आशा कशी उत्पन्न होते हें सर्वज्ञ अशा अंतर्मानसशास्त्रज्ञालाही अज्ञात आहे. ती जेव्हां मनुष्यसमाज उन्नतीच्या मार्गावर असेल तेव्हां उत्पन्न होणें शक्य असते. प्रत्यक्ष परिस्थिति सुधारण्याच्या इच्छेमुळे बहुधा ती उत्पन्न होते. सध्यांच्या दलित बहुजनसमाजाची आशा अशाच प्रकारची आहे. न्याय आणि समता या कल्पनांतून जें निर्माण झालें आहे, जें १९ व्या शतकांतील महात्मे आणि अखिल मानवसमाजा-

विषयीं कळवळा वाटणाऱ्या लोकांनीं प्रसृत केले आहे आणि जे कित्येक कामगार संघांनीं आपले प्रयत्न, कष्ट आणि त्याग यांच्या जोरावर मिळविले आहे त्याच्या आधारावर ती आशा उत्पन्न झाली आहे. जरी परिस्थिति सुधारली तरी आशा वाढत जाते. कारण तिची उत्पत्ति दुर्बलता आणि निराशा यांतून झालेली नसून शक्ति, प्रगति आणि भावी कालाचीं स्वप्ने यांतून झालेली असते. प्रत्यक्ष परिस्थिति असह्य होते, म्हणून तिचा जन्म होतो असे नाही तर भावी कालाचे रंग, आकर्षक, मोहक, भडक असे इंद्रधनुष्यासारखे असतात म्हणून त्याविषयी ओढ वाढू लागते.

राजकीय, सामाजिक अगर धार्मिक क्रांतींशीं संलग्न अशी आणखी एक गोष्ट आहे. ती म्हणजे एका व्यक्तीच्या मनांत ही नवी आशा, ही नवी श्रद्धा, ही नवी कल्पना, हा नवीन आदेश, प्रथम ठाणे देतो. आपल्या स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनांत एखाद्या व्यक्तीला या सर्वांचा जितका 'भरणा' करून घेतां येणें शक्य असतें तितका तो त्याजवळ असतो. एखादा कल्पनेचें वेढ शिरलेला मनुष्य म्हणजे कार्य हातीं घेतलेली एक धुरंधर व्यक्ति असते. ती त्याच कार्यांत जगते आणि वावरते, तिचें सर्व जीवन त्याच कार्यासाठीं असतें. तिचें कार्य तिला सगळीकडून बांधून टाकतें. ती एखाद्या वेढ्याप्रमाणें बनते. कितीही कष्ट, त्रास, त्याग तिला थोडाच वाटतो. जीवनमरणाची तिला कांहींच किंमत नसते. ती एक कल्पना म्हणजेच सगळें कांहीं असा भारलेला मनुष्य जिवावर उदार झालेला असतो. त्यामुळे त्याचा स्पर्शही परिणामकारक होतो. आपल्यासमोर असलेलें सर्व, तो आपल्या बरोबर नेतो. आपल्या सहकाऱ्यांना तो जवळ जवळ मंत्रमुग्ध करतो. त्याचा तर्कवाद आणि कार्यकारणभाव त्या वेळीं कोणालाच पटत नाहीत. तरी ते त्याच्या मार्गे जातात. तो स्वतःमध्ये आणि इतरांमध्ये अशी एक चेतना उत्पन्न करतो कीं, दुसऱ्याला कांहीं काळपर्यंत तो सर्वांत वरचढ असतो. त्यानंतर असेही आढळून आले आहे कीं, एकदां ती कल्पना पार पडली आणि यशस्वी झाली आणि ती व्यक्ति मात्र टिकून राहिली

तर तिची शक्ति नष्ट होते आणि त्यांचे व्यक्तिमत्वही मागे पडते. मनुष्यजातीतील तिच्या योग्य जागीं मग त्याचीं आपोआप रवानगी होते. त्याच्यांतील गुण निघून गेल्यासारखे वाटतात. स्वतः पूर्वी केलेल्या विलक्षण गोष्टी तो मग करू शकत नाही. सामान्यतः त्यांचे कार्य संपले की, त्यांचे अस्तित्वही दृष्टीआड होतें. परंतु ते कार्य संपेपर्यंत मात्र त्यांचे आयुष्य अत्यंत रोमांचकारी वाटतें; कुणाचीही तलवार किंवा बंदूक त्याला स्पर्श करू शकणार नाही असे दिसतें. त्याच्या शत्रूनें पेरलेल्या उत्कृष्ट योजनाही निष्फळ ठरतात. त्याला कांहीं खास दैवी संरक्षण असावें असा भास होतो. त्यानें जरी मागे जावयाचे ठरविलें तरी त्याला ते शक्य होत नाही. दैवाच्या अशा एका फेऱ्याच्या सपाट्यांत तो सांपडतो की, त्यामुळे त्याला, त्याच्या सहकाऱ्यांना किंवा त्याच्या विरोधकांना एक क्षणाचीही उसंत मिळत नाही. त्यांचे कार्य झालेंच पाहिजे. क्रांति घडवून आणणाऱ्या व्यक्ति बहुतेक वेळां अशा असतात.

तेव्हां क्रांतीच्या पूर्वकालांत कारणात्मक असें जे कांहीं होणें आवश्यक असतें ते म्हणजे त्या जडवादी आर्थिक क्षेत्रांतील भूमिकेपेक्षां मानसिक आणि ध्येयवादी क्षेत्रांतीलच असणें अधिक शक्य आहे. बाह्य परिस्थिति केवळ जरूर ती पार्श्वभूमिका सजवितात. वस्तुतः क्रांतीसाठीं आवश्यक कारण या नात्यानें आर्थिक क्षेत्राच्या पार्श्वभूमिकेवर दिलेला हा जादा भर हा मार्क्सवादाचा एक सिद्धान्त आहे. जागतिक क्रांतीचा अर्थ केवळ आर्थिक क्षेत्रावर जादा भर देऊन लागत नाही. तो अधिक व्यापक आहे. ह्या मानसिक आणि ध्येयात्मक पार्श्वभूमीकडे लक्ष देऊनच सध्यांचे क्रांतिवादी कार्याच्या प्रसारावर जास्त भर देत आहेत. क्रांतिविरोधी म्हणून आपण ज्यांना म्हणतों ते त्या क्रांतिकक्षम कल्पनांची शक्ति कमी कमी करित असतात. त्यांचा विश्वास नेहमीं जुन्या आणि रूढिप्रिय कल्पनांवर असून जुन्या कल्पनांच्या नवीन अर्थाच्या प्रसारानें आणि प्रचारानें ते आपले कार्य करण्याचा प्रयत्न करतात. जडवादी भूमिका आणि आर्थिक परिस्थिति सुसंगत असतांही हें विरोधी कार्य करण्याची

प्रेरणा प्रतिक्रांतिकारकांस होणें शक्य असतें. जें काय बदलतें तें म्हणजे त्याचें मूल्य, भावना आणि व्यक्ति. आणि म्हणून प्रत्येक क्रांति अधिक मतस्वातंत्र्याचा अतिशय अट्टाहास करित असते. मतांमतांचा गलबला आणि विसंगति ही क्रांतीस विघातक अशीं भयंकर दुष्कृत्यें होत. धर्माच्या दृष्टीनें जे गुन्हे फांशीच्या अथवा जिवंत जाळण्याच्या शिक्षेस पात्र होतात त्यांत त्यांची गणना होते. ध्येयाखेरीज इतर कोणत्याही बाबतींतील विसंगति किंवा अश्रद्धा क्षणभर चालूं शकेल. त्या गुन्ह्यां-सार्थी केली जाणारी शिक्षा कडक पाहिजे एवढेंच नव्हे तर तांतडीनें केली पाहिजे. कारण शारीरिक रोगापेक्षांही विचार अधिक सांसर्गिक आहेत. विज्ञानाला माहीत असलेल्या कोठल्याही जंतूपेक्षां ते जास्त लौकर आणि अनंतपटीनें पसरतात. आणि ते अधिक विनाशकारक आहेत. ज्यांच्या हातीं प्रथम सत्ता असते त्यांच्यापेक्षां एखाद्या कल्पनेच्या जोरावर जे सत्ता हातीं घेतात त्यांना त्यांच्या शक्तीची किंमत चांगली कळते.

जुन्या कल्पनेला उचलून धरण्याची मोठीशी आवश्यकता नसते. मनुष्याची स्वाभाविक रूढिप्रियता, संवय, आणि फार काय आळस यांचाही तिला आधार म्हणून उपयोग होत असतो. खेरीज तिच्यावर लोकांचे पुष्कळसे मिरासदारांचे हितसंबंध आधारलेले असतात. नवीन कल्पनेस मात्र फक्त तिच्या स्वयंसिद्ध शक्तीचाच काय तो पाठिंबा असतो. जेव्हां तिच्यावर आघात होतो तेव्हां मागे आधार घेण्यास तिच्याजवळ लोकांची रूढिप्रियता, आळस किंवा मिरासदारांचे हितसंबंध यांचा आधार नसतो, कारण तिनें ते नष्ट केलेले असतात आणि नवीन प्रस्थापित करण्याला तिला सवड नसते. अर्थातच तिला दडपशाही करणें भाग पडतें आणि ती ताबडतोब केली नाही तर नवीन क्रांतीचा गाढा तेव्हांच उलथून पडण्याचा संभव असतो. हेंच अफगाणिस्थानांत झालें असावें. अमानुह्यांनीं दिरंगाई केली. स्वतःच्या देशबांधवांचें रक्त सांडण्याचा हित्या त्याला करवला नाही. लेनिन, केमालपाशा, मुसोलिनी, हिटलर आणि स्टॅलिन हे त्या मानानें पुरेसे कठोर होऊं शकले.

वास्तविक भौतिक आणि आर्थिक परिस्थिति हेच निर्णयात्मक घटक आहेत असे वादाकरितां क्षणभर गृहीत धरूं या. ते तसे नाहीत असे आम्हाला वाटते हें मात्र खरेच आहे. तरीसुद्धां, इतिहास, राजकारण किंवा अर्थशास्त्र यांचा कोणताही विद्यार्थी क्रांति कधी होईल हें खात्रीने सांगू शकणार नाही. ती वाटेल त्या दिवशी घडून येईल. कदाचित् बराच कालपर्यंत ती येणारही नाही आणि द्रम्यानच्या काळांत समाज स्वतःची पुनर्रचना करून घेईल. अशा परिस्थितीत आपल्या नजीकच्या कर्तव्यापासून पराङ्मुख होणे अदूरदृष्टीचें ठरेल. एखाद्या डॉक्टराने संबंध आळीची घाण दूर करण्याची व्यवस्था चालू असून ती ५० एक वर्षांत पूर्ण होईल आणि सगळ्या रोगांचे कारण समूळ नष्ट होईल या कारणास्तव प्रस्तुत रोग्यास औषध देण्याचें नाकारणें आणि मानवी जीवनांतील दुःखें कमी करण्यासाठीं कांहीं प्रयत्न न करणें या दोन्ही गोष्टी सारख्याच विघातक आहेत. योजना अमलांत आणण्याचा प्रयत्न करीत असतांना त्यानें ताबडतोब अमलांत आणण्याचे उपायहि करीत राहिलेंच पाहिजे. जर त्यानें तसें केलें नाही तर डॉक्टर आणि रोगी यांच्या पिढ्यान्पिढ्यांच्या अनुभवाविरूद्ध त्यानें वर्तन केलें असें होईल. जर डॉक्टरनें हे उपाय ताबडतोब केले नाहीत तर त्याच्या दिरंगाईचा त्याच्या धंद्यावरच नव्हे तर एकंदर जनतेच्या मनावरही घातुक परिणाम होईल. वैयक्तिक गरीबी आणि दुःख यांकडे दुर्लक्ष केल्यास सुधारक आणि जनता यांच्यांतील संबंध दुरावत जाऊन वैयक्तिक दुःखाकडे दुर्लक्ष करण्याची लोकांना संवय होऊन त्यांचें दुःख दूर करण्याची इच्छा नष्ट होईल. एवढेंच नव्हे तर हेंच धोरण चालू राहिलें तर मनुष्यजात यंत्रासारखी आणि नुसत्या साधनासारखी होऊन बसेल. अमूक एखादे धोरण यशस्वी होत असेल तर मग कितीही हत्या त्यापायी झाली तरी हरकत नाही. कित्येक स्त्री-पुरुष, कांहीं वेळां बरोबर तर कांहीं वेळां चुकीचें वर्तन करणाऱ्या हुषार लोकांच्या योजना अंमलांत आणणारी बाहुली होतात. त्यांना स्वतःला अशा वेळीं कांहीं किंमत रहात नाही. अशा भयंकर कल्पनाच पूर्वकालांत कत्तली, राज्यक्रांति किंवा

रक्तपात यांना कारणीभूत झालेली आहेत. आजही त्यांच्यांतच झोटिंगशाही उलट जास्त यशस्वीपणे चालू आहे, कारण दडपशाहीची आणि सोटे-शाहीची आजची साधने पूर्वीपेक्षा अधिक प्रभावशाली आहेत. मानवी जीवीतांचे पावित्र्य अशा रीतीने नष्ट झाले आहे.

स्वार्थी सत्ताधारी, आक्रमक, विजेता आणि माथेफिरू मनुष्य, लोकांचा उपयोग स्वतःचा बडेजाव वाढविण्याच्या कार्मी करून घेतो असे समर्थन सुधारणा करू इच्छिणाऱ्याने करण्यांत काहीच अर्थ नाही. तो तर उघड उघड माणसं यंत्रासारखी उपयोगांत आणीत असतो ! त्यांचे उदाहरण घेऊन सुधारक स्वतःचा बचाव करू शकत नाही. कारण त्यांचे उद्दिष्ट अधिक उच्च, आणि अधिक जनहितैषी असते. स्वतः समोर आणि लोकांच्या समोर त्याला न्याय, दया, आणि मानवी जीवनाचा मितव्यय यांचा आदर्श ठेवावयाचा असतो. त्याने उच्चतर मानदंड प्रस्थापित केला पाहिजे.

आमच्या विरोधकांचे म्हणणे भौतिक आणि आर्थिक परिस्थितीवर आधारलेले असेल. परंतु ते कितीही साधार असले तरी त्याचाच सारखा पाठलाग करित राहण्यासारखे त्या म्हणण्यांत काय आहे ? लोकांची वाईट परिस्थिती सुधारण्याच्या प्रयत्नांनी यातनांची त्रिव्रता कमी होते आणि लोकमताच्या प्रक्षोभाची धार कमी होते. एवढ्याच सबबीवर आपण ती वाईट परिस्थिती तशीच पहात बसलो आणि ती सुधारण्याचे कांहीही प्रयत्न केले नाहीत तर त्याच न्यायाने कोणत्याहि नैसर्गिक आपत्तीचेहि आपण स्वागत केले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर थोडेंसे पुढे होऊन ती परिस्थिती आणखी बिघडविणे आणि असंतोष भडकविण्यास सहाय्य करणे हेही मग समर्थनीय ठरण्यास काय हरकत आहे. ? ज्याने दुःस्थिती जास्तच दुःसह होईल असे कोणतेही प्रक्षोभक कृत्य, त्यांतून क्रांति निर्माण होईल अशा अपेक्षेने करावयासही काय हरकत आहे ? अर्थात् प्रक्षोभाचा तडाखा नेमका प्रक्षोभास कारण होणाऱ्यावरच बसेल आणि क्रांतीने ज्यांना पदच्युत करावयाचे आहे

त्यांच्यावरच आघात होतील अशी दक्षता घेतली पाहिजे. जर खोट्या प्रचाराने सत्ताधाऱ्याच्या तोंडाला काळें फांसतां आलें तर तसेंही करण्यास हरकत नाही; मात्र त्यानें क्रांति जवळ आणली गेली पाहिजे. ह्याचाच अर्थ असा कीं, ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड !

सध्यांची नीति हें तत्त्व उघड उघड कबूल न करतां पण त्याच मार्गानें चालली आहे. विशेषतः राजकीय आणि सामाजिक जीवनांत तर हें विशेषच आढळून येतें. भूतकालीं मात्र मानवी वर्तनाला रूढीची मर्यादा घालून दिलेली होती. सर्वांत मोठा क्रांतिकारक आणि अरेराव-सुद्धां त्यांचें उल्लंघन करू शकत नव्हता. रूढीनें अशी एक सदसद्विवेक-बुद्धीची बोंचणी लागत असे कीं, तीमुळें बरील म्हणीचा अर्थ व्यावहारिक मर्यादेत राहिला होता. कांहीं वेळां परिस्थितीचा दाब अतिशय वाढल्यामुळें ती मर्यादा उल्लंघिली गेली हें खरें, पण तो परिणाम तात्का-लिकच होता. सर्वांचा पाया, नीति व रूढि, यांवर भक्कम आधारलेला होता; फार काय लोकप्रिय अशा लौकिक भ्रमांनाही आधारासारखें महत्त्व होतें. आज नीति संशयास्पद झाली आहे; धर्म दुबळ्या झालेला आहे; लोक-भ्रमाची जागा शास्त्रानें घेतली आहे, अशा स्थितीत रूढि सारखी बदलत आहे.

अशा स्थितीत बरीलसारख्या भीतिप्रद आणि विनाशक तत्त्वानुसार वर्तन केल्यास मानवतेचा अंत शून्यवादांत (Nihilism) झाल्याखेरीज राहणार नाही. यशाशिवाय दुसरा कोठलाही मानदंड मनुष्य जातीच्या वर्तनास लावतां येणार नाही, यशाशिवाय कोठलाही आधार घेतां येणार नाही. या शून्यवादाचीं चिन्हें दिसूं लागलींच आहेत. यशाच्या नांवाखालीं समाजांतील दोन घटकांतील वैर मानवजातीला किती नीच कोटीला नेऊन बसवूं शकतें त्याचें उत्कृष्ट उदाहरण महायुद्धांत दिसलेंच; कारण प्रत्येक राष्ट्रांनें आपापल्या ध्येयाचें समर्थन केलेंच होतें. निरनिराळ्या लष्करी, छावण्यांत चाललेली शस्त्रास्त्रांची जमवाजमव, कारखाने, प्रयोगशाळा इत्यादि ठिकाणीं सध्यां चाललेली नव्या युद्धाची तयारी इतकी भयंकर

आहे कीं, अत्यंत निधड्या छातीच्या आणि बेडर माणसाला देखील थोडा वेळ थांबून सध्यांच्या नीतीचा पाया भक्कम आधारलेला आहे की नाही याचा विचार करण्याची वेळ आली आहे. कारण आतां सर्व साधसें संपूर्णपणें अंतिम परिणामापुढें दुय्यम ठरविण्यांत आलीं आहेत. साध्य आणि साधन या संज्ञा आपल्या बाबतींत परस्परवाचक आहेत असा गांधीजी आग्रह धरतात त्याचें कारण हेंच तर नसेल ना ?

एखाद्या गोष्टीची अगदीं काटेकोरपणें परीक्षा करणें कांहीं वेळां मनुष्याच्या विचारशक्तीला शक्य नसतें. याची मला जाणीव आहे. आपण मुख्यतः क्रियाप्रधान प्राणी आहोंत. आणि कार्यासाठींच आपण विचार करतो. म्हणून आपण आहोंत तशा स्थितीतही या भ्रमिष्ठ लोकांच्या शर्यतींत पळतांना आपण विचार केला पाहिजे. प्रसंगविशेषी स्थूल आणि तात्कालिक असे निर्णय घ्यावे लागतात. पुष्कळ लोकांचें आज किंवा भविष्यकाळीं संरक्षण व्हावें म्हणून आज कांहीं लोकांचा बळी द्यावा लागेल. हजारों लोकांना घेऊन हजारों मैलांचें अंतर तोडण्यास निघालेले एखादे गांधी, रेंगाळणाऱ्या आणि लंगड्या लोकांसाठीं थांबू शकत नाहीत. जर विनाश त्यांना टाळावयाचा असेल तर त्यांना त्यांच्या दैवाच्या स्वाधीन करून त्यांनीं पुढें गेलेंच पाहिजे. क्रांतीच्या मध्यकालांत असलेल्या लेनिननें बुष्काळासारखें संकट आलें तरी आपल्या ध्येयापासून च्युत होतां कामा नये. परंतु अशा गोष्टी प्रसंगाच्या बिकटपणावर आणि जीवनमरणाचा लढा असलेल्या कालांतच योग्य ठरू शकतील. अशीं तत्त्वे सार्वकालीन म्हणून मान्य केली गेली आणि कांहींशा शांततेच्या कालांतही त्यांचा अवलंब केला तर त्याचे परिणाम फार भयंकर होतील. कालाच्या बिकटपणाचा दाब आणि जोर प्रचंड असणें शक्य आहे. सर्वत्र कोलाहल माजला असेल तशी प्रत्यक्ष क्रांतीचें कार्य सुरू झालें नसेल आणि एखादी चूक एकदम भयंकर ठरण्यासारखी गंभीर परिस्थिती नसेल तोंपर्यंत मानवी दुःख कष्ट, आणि मृत्यु यांच्याकडे तात्त्विक भूमिकेवरून तटस्थपणें पाहणें योग्य ठरणार नाही. औषध हेंच रोग्याचें अन्न होऊं शकत नाही. काळाच्या दृष्टीनें

क्रांतीची वेळ अतिशय अनिश्चित असते. ती आजही घडून येईल किंवा कदाचित् आणखी ५० वर्षेहि घडून येणार नाही. लोकांच्या हितास प्रामाणिकपणे जागू इच्छणारा आपल्या देशबांधवांच्या चालू पिढीच्या नशिवाशी जुगार खेळू लागला तर ते अयोग्य होईल. त्याला दक्षतेने वागलेंच पाहिजे. क्रांतीची तयारी हळूहळू झाली तरी चालेल पण लोकांचे तात्कालिक कष्ट तात्पुरते तरी दूर करण्याचा यत्न त्याने केला पाहिजे. बिहारमध्ये जेव्हां भूकंप झाला तेव्हां तेथील सत्याग्रहाची चळवळ जवळ जवळ बंदच करण्यांत आली होती. सत्याग्रहाच्या विरोधकांनी म्हणजेच सरकारनेदेखील तुरुंगांतील सर्व कैद्यांना मोकळे सोडले. देशभक्तांनी तरी यापेक्षा जास्त कांही केले नसते.

म्हणून सुधारकांनाहि चांगल्या डॉक्टराप्रमाणे दुहेरी कार्य करावे लागते. लोकांना उगवत्या क्रांतीसाठी तयार करतांना त्यांचे तांतडीचे प्रश्नही सोडवावे लागतात. हे प्रश्न सोडवणे हेंच एक प्रकारचें क्रांतीचें शिक्षण होय. ज्या बहुजनसमाजाच्या दैनंदिन प्रश्नांतून त्यांना मार्ग दाखविण्याचें कार्य ते करित असतात, त्याच्यावर कांही सत्ताहि प्राप्त होते. चळवळीच्या उत्तेजक शक्तीचे दोन विभाग जरूर तर करता येतील. एक लोकांच्या दैनंदिन प्रश्नांचा विचार करते व दुसरी उगवत्या क्रांतीचें वातावरण निर्माण करते. शेवटी जेव्हां इतिहासकार शौर्याचा गुणानुक्रम लावतील, तेव्हां कोणाला ठाऊक, पहिले शेवटी जातील आणि शेवटले पहिले येतील ! या काळच्या अत्यंत नम्र माणसाला मानाचेंहि स्थान मिळू शकेल !

बाडोलीसारखी कार्ये शेतकऱ्यांची संघटना, ग्रामपंचायती, कामगार संघ, राष्ट्रीय शिक्षण, अस्पृश्यता, खादी, दारूबंदी इत्यादि सर्व विधायक कार्ये एका अर्थी ताबडतोबीचे प्रश्न सोडविण्यासाठीच चालू असतात. या दृष्टीने अधिक कार्य परिणामकारक सत्ता इती आल्यानंतरच होऊ शकेल. सुधारकानें धीर धरला पाहिजे. ठराविक काळीं हमखास क्रांति घडवून आणतो असे त्याला म्हणता येणार नाही. क्रांतीची गाडी आपापल्या ठराविक रस्त्याने आणि ठराविक कालानेंच येईल. तोंपर्यंत हाताशी असलेलें कार्य त्याने

श्रद्धेनें ध्येयावरचें लक्ष उडूं न देतां केलें पाहिजे. रोजच्या कार्यांत मग्न असतांना त्याच्या व्यापकतेमुळे, एखाद्या वरवर पाहणाऱ्याला तो आपलें ध्येय विसरून गेला आहे असें भासण्याचा संभव आहे. गांधीजींच्या बाबतींत १९२३ ते १९२९ च्या दरम्यान असेंच वाटलें होतें. ते आपलें ध्येय विसारल्यासारखें वाटत होतें. त्यावेळीं पुष्कळांना असें वाटत होतें आणि ते बोलूनही दाखवीत. परंतु वस्तुस्थिति अशी होती कीं, त्या मचल्या काळांत तयारीचें काम चालू होतें. ही गोष्ट १९३० मध्ये उघडकीस आली. अशी शांततामय आवश्यक तयारी जर चालू राहिली नाही तर लोकमत जेव्हां तयार असेल तेव्हांची कांहीं क्रांतिवाद्यांची संधि वाया जाईल. म्हणूनच अदम्य उत्साही आणि उद्योगी कार्यकर्त्यांच्या आशामय आणि विश्वासपूर्ण शब्दांत गांधीजी म्हणतात, “ एकच पाऊल प्रगति मला पुरे आहे.”

कोणाही शास्त्रीय समाजवाद्यानें कामगारसंघांच्या कार्याचा निषेध केलेला नाही. सध्यांच्या तांतडीच्या प्रश्नाचा विचार केला तर ती सुधारणाच आहे. कधीकधी ते प्रश्न रुपये—आणे—पै चें स्वरूप धारण करतात, पण तरीही ते आवश्यक आहेत. त्यांच्यामुळे ऐक्य, संघटना, संघभक्ति सहकारी वृत्ति, आज्ञापालन आणि नम्रता इत्यादि नैतिक गुण निर्माण होतात आणि असाधारण महत्त्वाकांक्षा, मत्सर यांचें नियमन होतें आणि असें झाल्याशिवाय कोठल्याही यशस्वी चळवळीचा प्रस्ताव करतां येत नाही. असें विधायक कार्य केल्याशिवाय सामान्य सैनिकानें काय करावयाचें ? नुसतें ध्येयवाक्य उच्चारणें आणि ध्येयवादाच्या मार्गे जात राहाणें एवढ्यानें सैनिकाचें कार्य होत नाही. कार्य करण्याचें आणि एकंदर गोष्टींची व्यवस्था लावण्याचें शिक्षण नेटानें घेतलेंच पाहिजे.

कोणी तरी क्रांतिवादी असें म्हणूं शकेल काय कीं घाण, अस्वच्छता, रोगराई, गरीबी, अधोगती, आणि अज्ञान या गोष्टी या समाजांत क्रांतीस पुरेशा ठरण्याइतक्या थरास गेल्या नाहीत ? या गोष्टींतून एकच काय पण दहा वेळां क्रांति होऊं शकण्याइतकी परिस्थिति आली आहे

हे कोणत्या क्रांतिकारकाला नाकबूल करतां येईल ? तीमध्ये थोडीशी दुरुस्ती झाली तरी सध्यांच्या असंतोषाची आणि विषमतेची धार कमी होणार नाही, कारण ती इतकी तीक्ष्ण आहे. आणि सुधारणाकरून इच्छिणाऱ्याच्या लहान संहान प्रयत्नांनी कमी होण्याचा यर्किंचितही संभव नाही. या क्रांतिपूर्व अनुकूल परिस्थितीचा विनाश होण्याची किंवा ती परिस्थिति एकदम चांगली होण्याची कांहीही भीति नाही !! विधायक कार्यक्रमाबद्दल म्हटलें तर आपलेच विरोधी लोक म्हणतात त्याप्रमाणें, त्याचा विषमता आणि गरीबी दूर करण्याला कांहीही होत उपयोग नाही ! म्हणून जी कांही थोडीबहुत मदत आमच्या नम्र प्रयत्नांनी त्या लोकांना आम्ही करित आहोंत त्यामुळें क्रांतीचा दिवस आम्ही पुढें ढकलीत आहोंत असें त्यांनीं मानण्याचें कांहीं कारण नाही. आम्ही गरीब शेतकऱ्यांच्या हातीं चार तांब्याचे पैसे देण्यांत आनंद मानतो असें जर आहे तर क्रांतिरूपी यक्षिणीची कांडी फिरून जर तीं तांब्याचीं नाणीं निकेलचीं किंवा चांदीचीं झालीं तर आम्हांला किती बरें आनंद वाटेल ? त्यांची स्थिति सुधारली आणि अधिक वेतन मिळालें तर त्यास आमचा विरोध आहे असें मुळींच नाही. शेतकऱ्यांच्या फावल्या वेळांतील कामाबद्दल त्याला चार पैसे मिळतात एवढेंच पुष्कळ झालें असें मानणारा माणूस देशभक्त किंवा भूतदयावादी म्हणतां येणार नाही. त्याची ती महत्त्वाकांक्षा फार कमी दर्जाची ठरेल आमच्या देशांतील बहुजनसमाज नैतिक, शारीरिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीच्या अत्युच्च शिखरावर जावा अशी आमची इच्छा आहे. त्यापेक्षां खालच्या दर्जाची इच्छा, गांधींच्यासारखी व्यक्ति करील हें शक्यच नाही; परंतु ते आणि त्यांचे सहकारी व्यवहारवादी आहेत. सध्यांच्या परिस्थितीचा बिकटपणा इतका तीव्र आहे की, गरीबांना हे चार तांब्याचे पैसेही बहुमोलाचे आहेत हें ते जाणतात. गरीबांच्या बातींत हा प्रश्न जीवनमरणाचा आहे.

म्हणून राष्ट्रीय चळवळीचा क्रांतिवाद न विसरतां विधायक कार्यक्रमाचा पुरस्कार करणारे कार्यकर्ते चालू परिस्थितीत सामाजिक आणि आर्थिक

पुनर्रचना करण्याचें दैनंदिन कार्य अंगावर घेऊन पार पाडीत आहेत. १९२० पासून आपल्या चळवळीचा इतिहास याचा प्रत्यक्ष पुरावा देतो. कारण जेव्हां जेव्हां सत्याग्रहाची चळवळ सुरू झाली, जेव्हां जेव्हां प्रत्यक्ष कार्य करण्याचा निर्णय घेतला गेला, तेव्हां तेव्हां खादीधारी आणि विधायक कार्यक्रमाचे पुरस्कर्ते पुढें आले. इतर लोक थकून गेले. आतां थांबूं या, असें म्हणूं लागले तेव्हांसुद्धां खादीधारी लोकांनीं आपल्या कार्यक्रमांत खंड पडूं दिला नाही. जेव्हां अधिकारस्वीकाराचा प्रश्न येतो तेव्हां कोण मार्गें राहते ? अनुभवानें असें दिसून आलें आहे कीं, खादीधारी आणि ग्रामीण चळवळीचा पुरस्कार करणारेच मार्गें राहून पार्श्वभूमिका सजवितात. जेव्हां अतिशय तीव्र कष्ट सहन करण्याचा प्रश्न असतो तेव्हां पुढें कोण जातो ? खादीधान्यांनीं कोठल्याही कसोटीचे वेळीं पाय मार्गें घेतला नाही, शौर्य किंवा धैर्य यांचा अभाव त्यांच्या ठिकाणीं कधीं दिसूं दिलेला नाही. शिस्तीच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी या कार्यक्रमांनं शैथिल्य येण्याचा मुळींच संभव नसतो. जर सहनशीलता, त्यागाची तयारी, आज्ञापालन, संघटना, प्रामाणिकपणा आणि हिनकस महत्त्वाकांक्षा आणि मत्सर यांच्यापासून अलिप्तता या गोष्टी चांगल्या आणि परिणामकारी क्रांतिकारकाचीं लक्षणे असतील तर विधायक कार्यक्रमाचा पुरस्कार करणारे त्या बाबतींत दुसऱ्या कोणालाही संघटनेच्या बाबतींत हार जाणार नाहीत.

अहिंसेंत व्यक्त होणाऱ्या नवनीतीचा सामाजिक जीवनाशीं जो संबंध आहे, त्याचा मी या चर्चेत उल्लेख केलेला नाही. आजसुद्धां व्यावहारिक राजकारण आणि अर्थशास्त्र म्हणून ज्या गोष्टी ओळखल्या जातात त्यांच्याच आधारावर माझी सगळी चर्चा आहे. मी माझे विवेचन, काय असावें यावर आधारलेलें नसून काय आहे यावरच आधारलेलें आहे. प्रचलित नीतीच्या आधाराबद्दल मी कधींही शंका व्यक्त केली नाही. गांधीजींच्या अहिंसा आणि सत्य या, नव्या पण एका दृष्टीनें जुन्याच तत्त्वाबद्दल मी येथें मुळींच उल्लेख केलेला नाही. सप्टेंबर १९३४

अहिंसा

भाग दूसरा

क्रांतीचे दोन प्रवाह

१

प्रत्येक युगांत त्या त्या युगाचे असे खास प्रश्न असतात. आपल्या युगाचे असे जे प्रश्न आहेत ते फारच विकट आहेत. ते केवळ राजकीय नाहीत. जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांचा त्यांत संपूर्ण समावेश होतो. इतर लोकांना त्यांच्या त्यांच्या काळांत फक्त एकाच क्रांतीशीं झुंजावें लागलें. आपल्या काळांत आपल्याला दुहेरी क्रांतीशीं तोंड द्यावयाचें आहे. एकीतून पार पडण्याच्या अगोदरच आपल्यापुढें दुसरी, पहिलीपेक्षां मोठी आणि जास्त व्यापक, क्रांति उभी आहे.

ब्रिटिश राज्याचें आगमन आणि स्थापना झाली तेव्हांपासून पहिलीची सुरुवात झाली. त्या राज्याच्या सुसंघटित आणि तडफदार शक्तीने एकाद्या सोसाट्याच्या वावटळीसारखें येऊन आपल्या वृष्टीसमोर असलेलें सर्व कांहीं व्यापून टाकलें. त्यामुळें डोळे दिपून जाऊन, अवघ्या शंभर वर्षांच्या काळांत, पाश्चिमात्यांनीं संपादन केलेल्या गोष्टींकडे पाहून, आपण 'आ' करून पाहत राहिलों. त्यांचीं मूल्यें आणि जीवनविषयक दृष्टिकोन

यांचें नुसतें अनुकरण केलें कीं, आपण त्यांच्याइतकी शक्ति, कार्यक्षमता आणि जीवितांतील आनंद हस्तगत करूं शकूं, असें आपल्याला वाटत होतें. परंतु उत्साहाच्या भरांत आपण धेडगुजरी संस्कृति मात्र निर्माण केली. ती संस्कृति आज स्वतःच्या हीनत्वामुळेच पाश्चिमात्य संस्कृतीपासून निराळी दिसत आहे. तिचें स्वरूप खेंचरासारखें झालें आहे. ती वरवर पाहतां बलिष्ठ दिसते परंतु वस्तुतः ती अगदीं वांझ ठरली आहे ! यांत अस्वाभाविक असें कांहीच घडलें नाहीं ! ज्या मानव-वंशानें पुष्कळ काळपर्यंत झगडा केलेला आहे आणि पुष्कळ यश संपादन केलें आहे, त्याच्या बाबतींत दुसरें काय घडणें शक्य होतें ? म्हणून आतां सिंहावलोकनाची वेळ आली आहे. आपला भूतकाळ नीट तपासून आपल्या वृत्तीस आणि आपला 'स्वधर्म' आणि 'स्वभाव' यांस सुसंगत असा मार्ग शोधण्याची वेळ आली आहे. युगानुयुगाचे अनुभव आणि संस्कार यांतून स्वधर्म आणि स्वभाव सिद्ध झाले आहेत.

हें सिंहावलोकन आणि राष्ट्रीय स्वभावास सुसंगत असा दुसरा मार्ग चोखाळणें ही दुसरी क्रांति होय. दोन्ही बरोबरच चालू आहेत. दोन्ही बाजूस भरपूर अनुयायी लाभले आहेत. परंतु पहिली सध्यां विशेष जोरांत दिसते. भारतीय परिस्थितीला सोईस्कर असा मार्ग ज्या ज्या ठिकाणीं सांपडतो तेथें तेथें दुसऱ्या क्रांतीचें कार्य चालू आहे. हा मुद्दा स्पष्ट करण्यासाठीं बंगाल्यांतील कांहीं उदाहरणें मी घेतों.

धार्मिक लोकांशीं पाश्चिमात्यांचा जो प्रथम संबंध आला, त्यांतून धार्मिक सुधारणांचा उत्साह निर्माण झाला आणि ब्राह्मो समाज या नवीन धर्मपंथाचा उद्गम झाला. त्या पंथानें पुष्कळ कार्य केलें आहे. कांहीं असा-मान्य व्यक्ती त्या पंथांतून उदयास आल्या. परंतु अखिल हिंदुस्थानांत त्यामुळे खळबळ माजूं शकली नाहीं किंवा तो बहुजनसमाजापर्यंत जाऊन पोचूं शकला नाहीं. किंवा जगाचें लक्ष तो आपल्याकडे खेंचूं शकला नाहीं. हें कार्य दुसऱ्या भारतीय स्वरूपाच्या चळवळीनें जास्त केलें. ती चळवळ म्हणजे श्रीरामकृष्णांच्या प्रेरणेनें उत्पन्न झालेली

आणि स्वामी विवेकानंदांच्या बुद्धिवैभवाने आविष्कृत झालेली चळवळ होय. ही चळवळ संबंध देशांतील बहुजनसमाजापर्यंत जाऊन पोचली. एवढेच नव्हे तर सान्या जगाचे लक्ष ती आपल्याकडे वेधू शकली. जगांतील धर्मपंथांच्या इतिहासांत नमूद झालेली अशी श्रीरामकृष्ण आणि स्वामी विवेकानंद ही दोन नावे आहेत.

वाङ्मयांत जोंपर्यंत बंगाल, परभाषांतील ग्रंथांची भाषांतरे करण्यांतच गुंतला होता, तोंपर्यंत म्हणण्यासारखे काहीच कार्य निर्माण झाले नाही; परंतु लौकरच बंकिम, शरत् चतर्जी आणि महाकवी रवींद्रनाथ उदयास आले. ते पाश्चात्य आवरणांनी विभूषित आहेत असे कोण म्हणू शकेल काय ? अर्थात्च त्याचाहि परिणाम भव्य स्वरूपांत दिसला. त्या महाकवीचे नांव सान्या जगास ठाऊक झाले आहे.

चित्रकलेंत रविवर्म्याने भारतीय स्त्रीत्वाच्या अपूर्व मोहकतेकडे दुर्लक्ष करून आपल्या देव आणि देवता यांची चित्रे पाश्चात्यांच्या वास्तववादी पद्धतीने रंगाविली. आतां आपणांस नवीन बंगाली सांप्रदाय कळला आहे. खरे पाहतां हा नवीन भारतीय संप्रदाय बंगालमधून मिळालेल्या प्रेरणेने उत्पन्न झालेला आहे. त्यांत अजंठ्याच्या चित्रकलेची झांक आहे. त्या सांप्रदायांतल्या मानवी आकृती स्वर्गातून नुकत्याच अवतरलेल्या व्यक्तीसारख्या वाटतात. जगाच्या चित्रमांदिरांत त्या सांप्रदायाने स्थान मिळविलेच आहे.

जगदीशचंद्र बोसांनी आपल्या राष्ट्रीय वृत्तीने शास्त्रीय संशोधन करून जीवनाची एकरूपता विशद करून दाखविली आहे. इतर देशांतील शास्त्रज्ञ संहारक-शक्तीचे संशोधन करीत आहेत पण भारतीय शास्त्रज्ञांनी सर्व वस्तु-जातांतील मूलगामी ऐक्य सिद्ध केले आहे.

एवढी उदाहरणे पुरेत. भारतीय चैतन्याने प्रेरित झालेले जे जे म्हणून आहे ते ते अतिशय थोड्या काळांत फलदायी झाले आहे. ते निर्माणक्षम ठरले आहे. राष्ट्रीय जीवनाच्या ज्या ज्या अंगांना परकीयत्वाच्या मगरमिठीतून सुटतां आलेले नाही, त्यांची वाढ खुटलेली आहे.

इतकेंच नव्हे तर ती कार्यक्षेत्रें उजाड झालीं आहेत. शिल्पकलेचें उदाहरण घ्या. हिंदुस्थानांत दक्षिणेकडील मंदिरें आणि ताजमहाल यांसारख्या अप्रतिम, अद्वितीय इमारती निर्माण झाल्या आहेत. ब्रिटिशांचा पाय लागल्या नंतर त्यासारखें एकहि शिल्प निर्माण झालें नाहीं. आपले हिंदी राजेरजवाडे आणि मोठमोठे जमीनदार यांनीं अव्याहत खटपट करूनहि शिल्प-विभागांत कांहींहि भर पडली नाहीं. जवळच असलेल्या व्हिक्टोरिया मेमोरियलकडे पहा. 'नवी दिल्ली' हा हिंदी शिल्पावरील एक मूर्तिमंत कलंक आहे. सरकारची बाहुलीं बनलेल्या आमच्या राजांनीं आणि महाराजांनीं अर्धपोटी आणि उपाशी शेतकऱ्यांकडून पिळून काढलेल्या पैशांवर बांधलेले पाश्चात्य पद्धतीचे 'महाल' पहा. त्यांना राजवाडा हें नांव चुकून मिळालें आहे. त्या महालाच्या बांधणींत आधुनिक कालांतील अभिरुचीची अधोगति स्पष्ट दिसते. सर्वत्र हाच ओंगळपणा आढळतो आणि त्यासाठीं प्रचंड पैसा खर्च होत असतो.

मग आपल्याला जर खरोखर कांहीं उच्च गोष्ट संपादन करावयाची असेल, तर ह्या पहिल्या क्रांतीस आपण रामराम ठोकला पाहिजे आणि दुसरीच्या हातांत हात दिला पाहिजे. राजकारण नुकतेंच आघाडीवर दिसूं लागलें आहे आणि आपणां सर्वांचें लक्ष त्यानें वेधून टाकलें आहे. शासनसंस्था जीवनाच्या सुखदुःखांत फारच थोडी ढबळाढबळ करूं शकते, अशी आपली खुळी समजूत होती. पण शासनसंस्थेच्या विशिष्ट स्वरूपावरच समाजाची उभारणी होते हें आपणास लवकरच उमगलें. आपली संस्कृति टिकावी आणि तिला चांगली फळें यावीत असें वाटत असेल तर ती गोष्ट सर्वत्र शासनसत्तेनें होऊं शकेल हेंहि आपण आतां ओळखलें आहे. हें लक्ष्यांत आल्यावर राजकीय प्रश्नाला महत्त्व यावें हें स्वाभाविकच होतें.

ही राजकीय जागृति सुमारे अर्धशतकापूर्वी झाली. स्फूर्तिस्थानीं या जागृतीचें स्वरूप पाश्चात्यच होतें आणि आपणांस जो कळला नाहीं वा आत्मसात् करतां आला नाहीं असा नमुना आपण आपल्यापुढें ठेविला

होता. त्याचा परिणाम अमा झाला की, न्यायकचेरीला सुटी असेल त्या दिवसांत नाताळाच्या सुमारास कांहीं विद्वान् आणि महत्त्वाकांक्षी वकील वर्षांतून तीन दिवस एकत्र येत. बर्क, शेरीडन, ग्लॅडस्टन यांच्या थाटाची, आवेशपूर्ण भाषणे करीत, आणि ज्या परकीय सत्तेच्या कार-खान्यांत त्यांची घडण झाली त्या सत्ताधीशांची ते कधी स्तुति, व कधी निंदाहि करीत. मग कांहीं ठगव पास करून ते पुन्हां आपल्याला गांवीं जात ते दुसऱ्या वर्षीच्या नाताळापर्यंत. त्यांच्यापैकी विशेष उत्साही आणि सुखवस्तु असलेले लोक छोट्याशा कौन्सिलांतून भाषणे करीत, आणि इंग्लिश जनतेच्या न्यायासनासमोर आपल्या धन्यांवरील दोषारोप सिद्ध करतां यावेत यासाठीं कांहीं आंकडे गोळा करीत, कांहीं माहिती मिळवीत. आपली वक्तृत्वपूर्ण भाषणे, काँग्रेसच्या मंडपांत जशीं गाजतात तशीं, तीं आणखी पलीकडे जाऊन सातां समुद्राच्या पार असलेल्या लोकशाहीच्या कानांवर गेलीं म्हणजे सर्व कांहीं ठीक होईल अशी त्यांना वेडी आशा चाटे. उदारमतवादी म्हणविणाऱ्या पण वास्तविक साम्राज्यवादी असलेल्या मुत्सद्यांच्या घोषणांनीं या पुढाऱ्यांची सहज फसवणूक होई. त्या उदार-मतवादी लोकांना, आपल्या पक्षासाठीं आपण ज्या घोषणा करतो त्या घोषणांचा काय अर्थ आहे याचें कधीहि आकलन झालें नव्हतें. परंतु आपल्या पुढाऱ्यांना मात्र असें वाटलें कीं, आपण फक्त आपलें मागणें मागण्याचा काय तो अवकाश आहे ! ब्रिटिश लोकशाही आणि उदारमतवादित्व यांवरील आमच्या पुढाऱ्यांचा विश्वास एखाद्या लहान मुलाला शोभेसा होता; यामुळें कधीं कधीं त्यांची स्थिति अगदीं केविलवाणी होई.

यामुळें अर्थातच प्रतिक्रिया घडून येणें स्वाभाविक होतें; लवकरच राष्ट्रीय वृत्तीच्या लोकांचा पक्ष काँग्रेसमध्ये निर्माण झाला. त्या पक्षानें 'भीक मागण्याच्या' धोरणाचा तीव्र निषेध केला. आणि असंदिग्धपणें सरकारची निर्भत्सना केली. यामुळें या पक्षाचें स्वरूप स्पष्टपणें व्यक्त झालें. बहुजनसमाजांत मिसळारवें आणि कांहीं कार्यक्रम हातीं घ्यावा असे

विचार या पक्षांत सुरू झाले. मात्र त्यांनीं प्रत्यक्ष कार्य असं फारसें केलें नाहीं. अर्ज-विनंत्या करणारा आणि राष्ट्रीय वृत्तीचा हे दोन्ही पक्ष सारखेच निष्क्रिय होते. हिंदी तरुणांच्या वाढत्या मागण्या ते पूर्ण करूं शकले नाहींत; किंवा अनावर होत चाललेल्या वाढत्या असंतोषान्नाहि ते आळा घालूं शकले नाहींत.

सनदशीर राजकीय चळवळीला दाबून टाकण्याचे सरकारी निष्ठुर प्रयत्न आणि दहशतवादावरील विश्वास यांमुळे पूर्वीच्या असंतोषास सुडाच्या भावनेची जोड मिळून, दहशतवादी राष्ट्रसेवकांची गुप्त संघटना जन्मास आली. या संघटनेतील लोकांना अराजक हें नांव पडलें आहे. तें बरोबर नाहीं. 'अराजकवाद' हें जीवनाचें एक तत्त्वज्ञान असून त्याचा संबंध क्रोपट्किन, टॉलस्टॉय, थोरो यांच्यासारख्याशीं येतो. बाँब आणि पिस्तुल यांसारख्या साधनांशीं वरील थोर कार्यकर्त्यांचा कांहींहि संबंध नव्हता. परंतु नोकरशाहीतील सामान्य लोकांना काय, किंवा खुनासाठीं अथवा खुनाच्या प्रयत्नासाठीं शिक्षा झाल्यामुळे तुरुंगांत पडलेल्या अराजकाला काय, याची जाणीव नाहीं. हे तीनही पक्ष राजकीय प्रक्षोभाच्या पाश्चात्य पद्धतींनाच उचलून धरणारे आहेत. पहिला स्पष्टपणें त्यांना उचलून धरतो. तर उरलेले दोघे त्यांच्याविरुद्ध आरडाओरड करीत राहूनहि तेंच करतात. पहिल्या पक्षानें अगदीं नम्रपणें गुरूला नमस्कार केला आहे, तर राहिलेल्या दोघांनीं कट्टर शत्रुत्व धारण करण्यांत, पाश्चात्य विचारसरणीविषयींचें आपलें प्रेम व्यक्त केलें आहे. माणसाच्या मानसशास्त्रास अनुसरून हिंदुधर्मामध्ये शत्रुत्व आणि द्वेष हे देखील भक्तीचे प्रकार मानले आहेत.

ही परदेशांतून आलेलीं रोपटीं जास्त काळ टिकूं शकलीं नाहींत. पहिल्याचें कर्तृत्वशून्यत्व तर राष्ट्राच्या प्रक्षोभासच कारणीभूत झालें. आणि उरलेलीं दोन आपल्या विध्वंसक कार्यक्रमानें राष्ट्रीय प्रश्न सोडविण्याची आपली नालायकी झपाट्याने सिद्ध करीत आहेत. त्या पक्षांनीं थोडेंसें कार्य केलें आणि आतां ते विस्कळित होत चालले आहेत. राजकारणांतील

आधिक राष्ट्रीय स्वरूपाची चळवळ सुदैवाने त्याआधीच आखाड्यांत उतरली आहे. तिच्या आकांक्षांची आपण छाननी करणे जरूर आहे. सर्व गैरसमज अथवा पूर्वग्रह यांपासून अलिप्त अशा वृत्तीने केवळ विद्यार्थी या नात्याने आपण त्या चळवळीचे अध्ययन करू या.

गांधीजींचे राजकीय क्षेत्रांत आगमन झाल्यापासून हिंदी राजकीय चळवळीचे ध्येय आणि मार्ग यांमध्ये जणू काय एक मोठीच क्रांति झाली आहे. त्यांचे कार्य जरी त्याच जुन्या संस्थांच्या माध्यमानेच चालले असले तरी सगळ्या गोष्टी बदलल्या आहेत, राजकारण हे जीवनाच्या इतर सर्व अंगांपासून अलिप्त समजले जात होतें; धर्म, नीति आणि सामाजिक जीवन यांच्याशी त्याचा असलेला सर्व संबंध तोडून टाकण्यांत आला होता. अर्थशास्त्राशी त्याचा अगदीं वरवर संबंध होता. जीवनाच्या इतर अंगांना वगळून राजकारणाचा अभ्यास आणि अंमलबजावणी होत होती. परंतु गांधीजींना सारे जीवन एकरूप वाटतें. त्यांच्या मते राजकीय चळवळीचा, नीति, सामाजिक सुधारणा, अर्थशास्त्र आणि जनहिताचे सर्वसामान्य कार्य या सर्वांशी फार जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. या सर्वांचा एकमेकांवर परिणाम होतो. कित्येक वेळां राजकीय कार्यासाठी सामाजिक अथवा आर्थिक सुधारणेवर भरपूर जोर द्यावा लागला आहे. पूर्वी बंगाल, मद्रास किंवा महाराष्ट्र यांमधील एखाद्या राष्ट्रावाद्याला सामाजिक बाबतीत प्रतिगामी राहून राजकारणांत मात्र पुरोगामी असणे शक्य होतें. परंतु अशा विसंगतीचा काळ आतां संपला. स्वतः नखाशिखान्त विदेशी पेहेराव करून काँग्रेसच्या व्यासपीठावरून स्वदेशीचा प्रचार करणे एखाद्या उदारमतवाद्यास पूर्वी शक्य होतें. केवळ दोन-चार मुद्यांवरच भर देऊन त्याला पहिल्या प्रतीचे नेतृत्व मिळवितां येणे शक्य होतें. त्याचा व्यवसाय किंवा त्याची राहणी यामुळे, राष्ट्रीय सभेत सर्वांत वरिष्ठ अधिकाराची जागा पटकावण्यास कांहीं प्रत्यवाय होत नव्हता. परंतु आतां हे सर्व बदलले आहे. सध्याच्या राजवटीजवळ स्वतःची अशी शक्ति मुळीच नाही; आपल्या वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय कमकुवतपणावरच ती राजवट उभारली

आहे, ही गोष्ट गांधीजींच्या शिकवणुकीने आपण ओळखली आहे. आपल्या दुर्गुणांवर आणि दुर्बलतेवरच या राजवटीची भरभराट होत आहे. अर्थातच तिच्याशी लढण्याचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे आपल्या संस्थांची सुधारणा आणि आत्मशुद्धि हा होय. आपल्या स्वतःच्या सुधारणेबरोबरच स्वातंत्र्याचा लढाई चालू राहिला पाहिजे. स्वराज्याची स्थापना होऊन व्यापारसंरक्षक कायदे पास होईपर्यंत आपण स्वदेशीसाठी थांबण्याची जरूर नाही. स्वतःच स्वतःवर बंधन घालून उद्योगधंदे आणि व्यापार यांना मदत करू शकणारा वटहुकूम आपण आजही काढू शकू. दारूबंदीसाठी राज्याधिकार्यांत बदल होण्याची वाट पाहण्याची आवश्यकता नाही; उलट आपण स्वतःच्या उदाहरणाने आणि शांततामय निरोधनाने दारूबंदी अमलांत आणू शकू. तसेच अस्पृश्यतेचे, हिंदुमुसलमान ऐक्याचे, राष्ट्रीय शिक्षणाचे, किंवा ग्रामपंचायतीचेही होऊ शकेल. या शुद्धिकरणासाठी स्वराज्याच्या आगमनाची प्रतीक्षा करीत बसण्याची जरूर नाही. आपण कार्यास ताबडतोब आरंभ केला पाहिजे आणि आपल्या या कार्याने राष्ट्रीय जीवनाचे संपूर्ण क्षेत्र व्यापून टाकले पाहिजे.

पुष्कळ लोक अर्थात् असे म्हणतील की, या कल्पना गांधीजींच्याहि पूर्वी होत्या. यांतील काहीं बाबी तर बंगाल आणि पुणे येथील राष्ट्रवादी-यांच्या कार्यक्रमांत अंतर्भूत होत्याच. पण गांधीजींचे संशोधन क्षेत्रांत अग्रस्थान सिद्ध करणे हा माझा हेतु नाही. त्यांनी समाजांत जास्त जोराने या कल्पनांचा पुरस्कार केला आणि प्रत्येक बाबीत कांही तरी विधायक कार्य घडून येईल अशी खबरदारी घेतली असे मी दाखवू शकलो, म्हणजे झाले. जर राष्ट्राने त्यांच्या मार्गावर अधिक श्रद्धा दाखवली असती आणि त्यांना अधिक निष्ठेने मदत केली असती, तर गेल्या दहा वर्षांत झाले त्यापेक्षा किती तरी अधिक कार्य झाले असते. परंतु या परिस्थितीत देखील घडून आलेले कार्य प्रचंड आहे. ही गोष्ट, असहकारितेच्या चळवळीपूर्वी राजकीय क्षेत्रांत कार्य करण्याची ज्यांना सुदैवाने (वा दुर्दैवाने)

संधि लाभली होती त्यांना जितकी पटेल तितकी नवीन पिढीतील लोकांना पटणार नाही.

दुसरा महत्वाचा बदल राजकीय चळवळीच्या उद्दिष्टाविषयीचा आहे. सत्ताधारी व्यक्ति बदलणे, किंवा परदेशीयांना हांकून लावणे किंवा सत्तेची कवळ खांदेपालट हे आजचे उद्दिष्ट नसून 'लोकांनी चालवलेले आणि लोकांसाठीच असलेले सरकार स्थापन करणे' हे आजचे उद्दिष्ट आहे. अर्थपोटी, अर्थनग्न, दलित, 'दरिद्रनारायण', दीन, आणि ज्यांच्यापुढे आपण शरमेने मान खाली घातली पाहिजे असा अस्पृश्य लोक या शब्दाचा गांधीजी अर्थ करतात. गांधीजीच्या उदाहरणाने आणि आदेशाने त्यांचा किंवा त्यांच्या चळवळीचा अनुयायी होणाऱ्याने स्वतःला त्या गरीबांशी आपापल्या श्रद्धेप्रमाणे आणि शक्तीप्रमाणे एकरूप करून घेतले पाहिजे. या अनुयायी वर्गात राजेशाही मोतीलाल, कोडोपती जमनालाल यांच्यापासून तो थेट साध्या स्वयंसेवकापर्यंत कोणीही असो. जे नेतृत्व स्वीकारू इच्छितात त्यांनी गरीबांच्या सेवेचे व्रत धारण केले पाहिजे, हे गांधीजींनी आपल्याला शिकविले. प्रत्येकाने खादी हा गरीबाचा पोशाख निरपवादपणे वापरलाच पाहिजे.

गांधीजींनी उपदेशापूर्वी आचरणाचा आदर्श आपल्यापुढे ठेविला आहे आणि करड्या नीतिमत्तेवर आधारलेल्या जीवनाने सर्व लोकांना आत्मशुद्धीचा मार्ग सुलभ करून दाखविला आहे. काँग्रेसला वास्तविक पहातां निश्चित तत्वप्रणाली अशी मुळीच नव्हती; ती त्यांनी दिली. तिच्यापुढे त्यांनी एक कार्यक्रम ठेवला आणि देशबांधवांनी त्या दोन्हीही बाबतींत प्रामाणिक सैनिकासारखे वागावे असे आग्रहाने सांगितले.

गांधीजींनी राजकीय जीवनाचा देशांतील नैतिक दर्जा उंच केला. वैयक्तिक आणि राजकीय हालचालींना आचाराचे सारखेच नियम त्यांनी लागू केले. राजकारणा पुरुषाचे शब्द, सभ्य माणसाच्या शब्दांइतकेच विश्वसनीय असले पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह आहे. जी वचने पाळण्याचा स्वतःचा बेत नाही अशी वचने सार्वजनिक कार्यकार्याने देता

कामा नयेत. राजकारणांत 'मुत्सद्देगिरी' या नांवाखाली चालणाऱ्या दुटप्पी वर्तनापासून त्यानें दूर राहिलें पाहिजे. 'ज्याचा शेवट गोड तें सर्वच गोड' ह्या भयंकर तत्त्वावर त्यांचा विश्वास नाही. त्यांचें राजकारण सत्य आणि अहिंसा यांसारख्या जागतिक सत्यावर आधारलेलें आहे. ह्या दोन्हींमध्ये सामर्थ्य निर्माण करून त्यांनीं तीं तत्त्वे प्रभावी केली आहेत.

त्यांची अहिंसा केवळ परप्रत्ययी आणि भावनाविवश स्वरूपाची नाही. स्वतःच्या संघटनेवर पूर्ण श्रद्धा ठेवणारे असें तें तत्त्व आहे. पापाला विरोध न करण्याचें तें जुनें तत्त्व नाही. तर तें तीव्र आणि दुर्दम्य विरोधाचें तत्त्व आहे. मात्र या विरोधांत कोणाच्याहि शरीरास वा जीवनास अपाय होणार नाही अशी दक्षता घ्यावी लागते. मात्र या मार्गानें जाणाऱ्या सुधारकास शरीर आणि प्राण यांचाहि त्याग करण्यास सिद्ध असावे लागतें.

संपूर्ण जीवन आणि सामाजिक हितसंबंध यांच्यावर सत्ता गाजविणाऱ्या तत्त्वांवर आधारलेली ही एक मतप्रणालि आहे. हीं तत्त्वे पर्वता-इतकीं प्राचीन असलीं तरी तीं आजहि चैतन्यसंपन्न आहेत. फक्त सत्याच्याच ठिकाणीं जितकें अविकार्य नावीन्य आणि चैतन्य असूं शकतें तितकें त्या तत्त्वप्रणालींत आहे. कृतिरूपानें त्या तत्त्वांचा आपल्या डोळ्यांसमोर आविष्कार होत आहे. आपल्यासमोर ती केवळ तत्त्वरूप राहिलीं नाहीत तर तीं कृतिरूपानें आपल्यापुढें आहेत. एखाद्या तत्त्वांतून त्या तत्त्वाच्या प्रवर्तकाचें व्यक्तित्व बाजूस केलें तर तें तत्त्व ध्येयशून्य माणसासारखें निष्फळ ठरेल.

कल्पना जेव्हां 'अवतार' घेतात आणि योग्य व्यक्तीच्या रूपानें जन्माला येतात तेव्हांच मानवी जीवनावर त्या परिणाम करूं शकतात; तसा त्यांचा जन्म झाला नाही तर त्या केवळ मतप्रणालीच्या स्वरूपांत तशाच राहतात; तार्किकांना त्या पटतात, पण माणसाच्या ठिकाणीं श्रद्धा आणि इच्छा उद्दीपित करूं शकत नाहीत. बोलशेविझमला जर लेनिन-सारख्या तेजस्वी आणि व्यवहारकुशल व्यक्तीचें माध्यम मिळालें नसतें तर, तो केवळ मार्क्सची एक तत्त्वप्रणालि म्हणून शिथळ राहिला असता;

रशियासारख्या मोठ्या खंडाला तो चेतनाही देऊं शकला नसता आणि जगाच्या मार्गात एक धोंड मात्र होऊन बसला असता ! व्यवहारकुशल आणि नैतिक आणि आत्मिक धैर्याने संपन्न अशा गांधीजींच्या व्यक्तिवा-
वांचून सत्य आणि अहिंसा हीं तत्त्वे पूर्वाहितकींच निरर्थक राहिलीं
असतीं; 'अरण्यांतच त्यांचें आचरण होत राहिलें असतें किंवा आपला
भेकडपणा गोंडस शब्दांनीं झांकण्याच्या कार्मीं दुर्बलांनीं त्यांचा उपयोग
करण्याचा उपक्रम चालू राहिला असता.

[ऑक्टोबर १९३१, विद्यार्थि परिषद् कलकत्ता.]

मुख्य प्रमेय

—१—

व्यक्ति आणि समाज

आजच्या मानवी सुधारणेचें स्वरूप कांहींसें विचित्र आणि गोंधळाचें आहे. एकाकडे स्पष्टवक्तेपणा, न्याय, सहानुभूति, प्रेम आणि परोपकारी वृत्ति पूर्वीपेक्षां बरीच अधिक असलेली आढळते तर दुसरीकडे वाढती संशयी वृत्ति, अविश्वास, बेपर्वाई, तिरस्कार, अन्याय, क्रौर्य आणि मत्सर हीं दिसून येतात. मागल्या पिढीतल्या लोकांवर ज्या घटनांचा कांहींही परिणाम होत नसे त्याच घटनांचा आतांच्या पिढीवर अतिशय परिणाम होतो. दुर्दैवी मनुष्याला पूर्वी मिळत नसे ती मदत आणि सहानुभूति आतां मिळत आहे. आजच्यासाठीं आतां इस्पितळें आहेत. महारोग्यांसाठीं

आश्रम आहेत. आणि आंधळे, बहिरे आणि मुके यांच्यासाठी शाळा आहेत. मनुष्याच्या आणि निसर्गाच्या क्रौर्याचा परिणाम शक्य तितका कमी करण्यासाठी आपण झटत आहोत. युद्धकालांत शत्रुपक्षाबद्दलच्या तीव्र द्वेषाने आपण सैनिक जखमी करीत असला तरी रेड क्रॉसची मदतहि पुरवतो. मृतांच्या मुलांवायकांची सोय पूर्वीपेक्षा अधिक चांगल्या रीतीने होत आहे. वृद्ध, अपंग, रोगी, बेकार आणि दुर्दैवी लोकांना मदतहि आणि आश्रय मिळतो. त्यांचा आपल्यावर हक्कच आहे. पुढारलेला मानवी समाज, जगांत कोठेही दुरावस्था निर्माण झाली तर हळूहळूतो. जात, धर्म वंश किंवा स्थल यांमध्ये कितीही फरक असला तरी जगांतला प्रत्येक भाग आपल्याला आतां शेजारीच वाढू लागला आहे. दुष्काळ, पूर आणि भूकंपाने उध्वस्त झालेल्या लोकांचे दुःख आणि कष्ट कमी करण्यासाठी जगाच्या या कोपऱ्यापासून त्या कोपऱ्यापर्यंत सगळीकडून मदत येऊ लागते. आपल्या एकमेकांशी होणाऱ्या वर्तनांत अधिक मनमोकळेपणा, अधिक आदरातिथ्य आणि अधिक आनंद असतो. रस्त्यावरील क्षुल्लक भांडणे आणि दारू पिऊन झिंगत पडणे किंवा खासगी हेबेदावे हे प्रकार कमी कमी होत आहेत. चोरी, लुटालूट, जाळपोळ आणि खून हे आतां सुधारलेल्या समाजांत अपवाद आहेत. गुलामी आणि दास्यत्व या गोष्टी आतां इतिहासजमा झाल्या आहेत. सार्वजनिक हिताची आणि संघटित परोपकाराची कार्ये सर्वत्र उत्साहाने वाढीस लागली आहेत. ज्ञान वाढत असून त्याचे क्षेत्र अधिक विस्तृत आणि सखोल होत आहे. वाचनालयें अजबखाने, सिनेमा आणि रेडिओ यांकरवी ज्ञानाच्या मर्यादा वाढत चालल्या आहेत. कलावंत, कवि, आणि लेखक यांना पूर्वीपेक्षा अधिक आश्रय मिळू लागला आहे. स्त्री अथवा पुरुष यांचे खेळ आणि मनोरंजन ही देखील अधिक संघटित आणि नियमित झाली आहेत. मनुष्यजात शरीराने अधिक स्वच्छ आणि रोगराईपासून अधिक सुरक्षित झाली आहे. सरासरी आयुर्मर्यादा अधिक वाढावी असे प्रयत्न करण्यांत येत आहेत. बालमृत्यूंची संख्या आश्चर्यजनकरीत्या कमी करण्यांत आली आहे.

रोग्याचें दुःख आणि कष्ट कमी करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. ह्या सर्वतः चाललेल्या सुधारणेंत आणि आनंदांत इतर प्राण्यांना देखील स्थान मिळालें आहे. पशुपक्ष्यांविषयीं मनुष्याला अधिक जिद्दाळा वाटूं लागला आहे. पशूविषयीं क्रौर्य दाखवणाऱ्यांना आळा घालण्यासाठीं संस्था निर्माण झाल्या आहेत. अनंतविध मार्गांनीं पुढारलेल्या समाजांतील जीवन अधिक सुगम आणि सुधारलेलें असून कठोरपणा आणि क्रौर्य पुष्कळच कमी झालें आहे. एखादा पूर्वग्रह दूषित निराशावादी किंवा हटवादी सनातनीच फक्त हें सर्व अमान्य करील.

परंतु वैयक्तिक आणि सामाजिक क्षेत्राबाहेर जाऊन आपण आंतर्राष्ट्रीय संबंधाकडे पाहिलें तर समाजानें कोठल्याही प्रकारची सुधारणा केलेली दिसत नाही; उलट त्याची कांहींशी अधोगतीच झालेली आपल्याला दिसेल. तेथें जंगली कायद्याव्यतिरिक्त दुसरा कोणताही कायदा ओळखला जात नाही, अंतरामुळे एकमेकांमध्ये येणारें दूरत्व नाहींसे करण्यांत आलें असूनही पृथ्वीपेक्षां अधिक कटुत्व मनांत बाळगून आणि अधिक तीव्रपणें एकमेकांचा द्वेष होत आहे. त्यांचे एकमेकांशीं चालणारे व्यवहार, स्वार्थ, पूर्वग्रह, संशय आणि अविश्वास यांनीं लडबडलेले आहेत. एकीकडे वैयक्तिक जीवनांतील सुख आणि जीवन यांविषयीं अतिशय कळकळ व्यक्त होत आहे तर दुसरीकडे जातीय, आर्थिक, बांशिक किंवा राष्ट्रीय बाबतींत जे सामाजिक संबंध असतात त्या बाबतींत मानवी जीवनाला कवडीचीही किंमत उरलेली नाही. दोन समाजांमध्ये, विशेषतः राष्ट्रे समजल्या जाणाऱ्या समाजामध्ये एकमेकांशीं व्यवहार करताना सभ्यपणाचें नांवसुद्धां ऐकूं येत नाही. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत फसवेगिरी इतकी सर्रास आणि स्पष्टपणें चालू आहे की, त्याविषयीं आतां कोणी गाफील राहिलेला नाही. असत्यच नव्हे, तर कमालीचा अप्रामाणिकपणा आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये सर्वत्र माजला आहे. या व्यवहारांत गुप्त हेरगिरी, फसवेगिरी, खोटा आणि दुर्बुद्धिपूर्वक केलेला प्रचार हीं साधनें कायदेशीर समजली जातात आणि त्यांचा निर्लज्जपणें उपयोग करणें चालू आहे.

लांचलुचपत, हातचलाखी, फसवेगिरी, हिंसा, चोरी, जाळपोळ, आणि खून या सर्वांना या व्यवहारांत स्थान-अगदीं मानाचें स्थान-मिळालें आहे. मानवी जीवनाची कांहींही किंमत राहिलेली नाही. जे राजकारणी लोक राजकारणाची दिशा ठरवितात त्यांनासुद्धां ज्यांची स्पष्ट कल्पना नसते, अशा ध्येयासाठीं मानवी जीवनाचा, यंत्रांत घातलेल्या कडव्या-प्रमाणें फडशा पाडण्यांत येतो. आर्थिक व्यवहारांत पिळणूक सर्रास चालली आहे. प्रत्येक समाजाला कांहीं ना कांहीं गोष्टींचा हव्यास आहे; परंतु त्यासाठीं योग्य किंमत देण्याची मात्र कोणाचीही तयारी नसते. आंतराष्ट्रीय व्यवहारांत गर्व, उर्मटपणा आणि जात, रंग आणि वंश, यांविषयींचे विकृत ग्रह भरपूर प्रमाणांत आढळतात. युद्धांमधील कालांतर जरी रुंदावलें असलें तरी ती अधिक भयंकर आणि वरूर झालीं आहेत. कोठलीही गोष्ट पवित्र राहिलेली नाही आणि सुरक्षितही नाही. धर्मोपदेशक आणि ईश्वरभक्त, कलावंत आणि लेखक, शास्त्रज्ञ आणि तत्त्ववेत्ता, कारागीर आणि शेतकरी या सर्वांची निर्दयपणें, आघाडावर अथवा खंदकांमध्ये रवानगी होत आहे. प्रगतिमान् विज्ञानशास्त्र आणि मनुष्याची विकृत मनोवृत्ति यांनीं शोधून काढलेलीं प्राणहरणाचीं सर्व शस्त्रां काल्पनिक झगडे मिटविण्यासाठीं वापरलीं जात आहेत. हॉबित्झर तोफ, रणगाडा, विमान आणि पाणबुडी हीं सर्व कायदेशीर हत्यारें गणलीं जातात. बालक, स्त्री, तटस्थ, नागरिक जनता आणि लढाईंत सामील न झालेले, या सर्वांचा बळी घेण्यांत येतो आणि मरणाहूनहि भयंकर अशा बाँबवर्षावाखालीं त्यांना जायबंदी करण्यांत येतें, विषारी धुरानें गुदमरून टाकण्यांत येतें अथवा जळत्या आगींत भाजण्यांत येतें. परोपकार अथवा दया तर बाजूलाच राहिली पण न्यायसुद्धां या घटकांत राहिली नाही. कोठलेही नीतिनियम पाळण्यांत येत नाहीत. आंतरराष्ट्रीय नियम जर कांहीं असलेच तर लढाईच्या धामधुमींत त्यांचाहि चक्काचूर होत असतो. मनुष्यजातीच्या प्रगतीची अतिशय आशादायी वृत्तीनें तरफदारी करणारादेखील ही वस्तुस्थिति नाकबूल करूं शकणार नाही.

हे सर्व कशामुळे निर्माण झाले आहे ? मानवीजीवन इतके दयामय आणि तितकेच पाशवी कां झाले आहे ? ते जितके आकर्षक वाटते तितकेच तिरस्कारणीय कां वाटते ? ह्या प्रश्नांची खरी उत्तरेच सुधारणेचा मार्ग दाखवितील.

दुटप्पी नीति

शतकानुशतके ज्या दोन प्रकारच्या नैतिक मूल्यांना आपण चालवून घेतले, नव्हे मान्यता दिली, त्यामुळे वैयक्तिक व्यवहार आणि आंतर-राष्ट्रीय व्यवहार यांमधील हा प्रचंड फरक निर्माण झालेला आहे असे आम्हांला दिसते.

वैयक्तिक जीवनांतील सामाजिक संबंधांत ज्या गोष्टी आपण हितावह मानतो त्याच गोष्टी राष्ट्ररूपी गटांच्या बाबतीत अनर्थावह गणल्या जातात.

वैयक्तिक जीवनांत मात्र आपण नीतीनियम आणि रूढि यांची बंधने मानतो, परंतु गट या भूमिकेवर असे कांहींही नियंत्रण राहत नाही. एखादा राजकारणधुरंधर वकील म्हणून परदेशांत गेला तर त्याच्या वर्तणुकीत खोटेपणा आणि अप्रामाणिकपणा भरलेला दिसतो. आपल्या देशाच्या अगर सरकारच्या खऱ्याखऱ्या अगर काल्पनिक हितासाठी त्याने वाटेल ते उपाय योजावेत अगर वाटेल त्या माणसांची मदत घ्यावी ! त्याच्या वागणुकीचा मुख्य भर गौप्य, फसवणूक आणि खोटेपणा यांवर असतो. ज्याचा खोटेपणा आणि फसवेगिरी सुप्रसिद्ध आहे त्याला सभ्य समाजांत मान्यता मिळत नाही; परंतु राजकारणाच्या क्षेत्रांत विशेषतः आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत असल्या लोकांची चहा होते. राष्ट्रांच्या प्रमुख मंडळांत त्यांना वरचे स्थान मिळते. एखाद्या व्यक्तीने आपल्या शेजाऱ्याच्या मालकीच्या वस्तूचा अपहार केला तर तिला चोर मानण्यांत येते; परंतु शेजारच्या राष्ट्रावर सुसंघटित हल्ला करून विजय मिळवणाऱ्या सेनापतीला शूरवीर समजतात. चोरी, मग ती दारिद्र्य आणि क्षुधा यांमुळे

बेजार होऊन जरी एखाद्यानें केली तरी त्याची तुरुंगांत खानगी होते; परंतु राष्ट्रीय प्रमाणावर ' अपहार ' करणारा इतिहासांत मानाचें स्थान पटकावून बसतो. जीव घेण्याचा गुन्हा केल्याबद्दल खुनी फांसावर लटकतो हें योग्यच आहे. पण लाखों लोकांचें ' शिरकाण ' करणारास कांहींही शासन होत नाही. किंचहुना अशा, प्रचंड प्रमाणावर हत्या करणाऱ्यांसाठीं राजमुकुट आणि विजयोत्साहानें काढलेल्या मिरवणुकी राखून ठेवण्यांत येतात. खासगी आयुष्यांत नम्र, प्रेमळ, आणि क्षमाशील मनुष्य आपल्याला आवडतो; परंतु राजकीय व्यवहारांत याच्या अगदीं विरुद्ध स्थिती असते. यशस्वी राजकारणी पुरुष अभिमानी, सूडाची भावना जागृत असलेला आणि चढाईच्या बाबतींत पुढाकार घेणारा असला पाहिजे! प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या शेजाऱ्याच्या सुखासाठीं स्वार्थ-त्याग करण्याचा हक्क असतो; नव्हे तें तिचें कर्तव्य समजलें जातें; परंतु एखादा समाज अथवा राष्ट्र जर अशा एकाद्या परोपकाराच्या मोहानें प्रवृत्त झालें तर त्याचा संपूर्ण नाश तर होईलच पण त्याची मूर्ख राष्ट्रांत गणना होईल. जर एखादा मनुष्य चोराला सोडून संन्याशाला सुळावर देण्याला उत्सुक होण्याइतका बिथरला तर त्याला समाजहितशत्रू, छल-वादी, (sadist) आणि अमानुष समजलें जाईल; परंतु एखाद्या पोलिसानें अथवा सैन्याधिकाऱ्यानें एखाद्या जमावाला, जातीला अथवा राष्ट्राला, कांहीं थोड्या व्यक्तींच्या खऱ्या वा काल्पनिक चुकांबद्दल धारेवर धरलें तर त्याला कार्यतत्पर अधिकारी आणि सामर्थ्यसंपन्न पुढारी मानलें जाईल! एखादा समाज, मग तो कितीही सुधारलेला असो, दहशतवादी माणसापासून बाँबवृष्टि करणाऱ्या अथवा हत्या करणाऱ्या हिंसाकापासून आलित राहू शकत नाही. असे समाजहितशत्रू जर वैयक्तिक जीवनांत आपापल्या धर्मांतील रूढि-नियमांचें योग्य पालन करीत असले तर त्यांना धर्मशील गृहस्थ असा भलेपणाहि मिळतो.

वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनांत जें जें सत्य, न्याय्य आणि नैतिक समजलें जातें तें सर्व राष्ट्रीय व्यवहारांत अशक्य, अयोग्य आणि

अनैतिक मानलें जातें. ज्या गुणांची एका क्षेत्रांत वाहवा होते त्यांचीच दुसरीकडे निंदा चालते. आपणांस असे आढळून येतें कीं, राजकारणी पुरुष आणि मंत्री दररोज इतकीं खोटीं विधानें न ढगमगतां करीत असतात कीं, त्यांच्या खरेपणावर कोणाचाही विश्वास बसूं शकत नाही. तरीपण त्यांविरुद्ध कोणी ब्रही काढीत नाही, ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे. तरीसुद्धा हे सर्व खोटे बोलणारे लोक माननीय पुरुष समजले जातात. त्यांपैकीं कांहींची तर धर्मशील आणि पापभीरु अशी स्तुति केली जाते. खासगी आयुष्यांत बुद्ध अगर ख्रिस्ताचे नियम पाळणारे हे लोक, समाजजीवनांत मोझेसचे अनुयायी किंवा त्याहूनही अधिक हीन असतात. त्या क्षेत्रांत यश मिळविण्याला किंमत असते. कोणत्या मार्गानें तें मिळालें याला तेथें कांहीं महत्त्वच नाही. वैयक्तिक नीति आणि राजनीति यांच्यामध्ये एक प्रचंड दुर्लक्ष्य दरी निर्माण झाली आहे.

मानवी समाज ही दुहेरी नीति आणि दुहेरी नैतिक मूल्यें उत्पन्न करीत आहे; पण तसें करतांना व्यक्ति आणि समाज किंवा सामाजिक आणि राजकीय व्यवहार यांमधील मूलभूत अंतर्गत संबंधाकडे त्याचें दुर्लक्ष होत आहे. समाजावांचून व्यक्तीला कांहीं किंमत नाही. व्यक्तीवांचून कोणत्याही समाजाचें कार्य चालूं राहणार नाही. जर एका राष्ट्राचे दुसऱ्या राष्ट्राशीं चाललेलें व्यवहार जंगली आणि हिंसक असले तर त्यांचा परिणाम वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनावर आणि सामान्य नीति नियमांवर झाल्यावांचून राहणार नाही.

सामाजिक आणि राजकीय जीवन

व्यक्ति आणि संघ हे मानवी समाजाचे दोन पैलू आहेत. ते दोन्ही पैलू सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या प्रगत झालें तरच मानव-जातीची खरी सुधारणा होईल. नीतिमान् व्यक्ति आणि अनैतिमय समाज यांचें साहचर्य अधिक कालपर्यंत हितावह होणार नाही. वैयक्तिक आणि सामाजिक प्रगति होत असतां जर राजकीय आणि संघ-

जीवनांत अधोगति चालू असेल तर प्रगतीला आवश्यक असा समतोलपणा लवकरच नाहीसा होईल.

ऐतिहासिक उदाहरणे

हे अंतर्गत संबंध जेव्हा योग्य प्रकारे पाळण्यांत आले नव्हते किंवा त्यांकडे दुर्लक्ष झाले होते तेव्हा समाजाच्या प्रगतीला धक्के बसल्याची उदाहरणे इतिहासांत सांपडतात. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील कांहीं सुसंगत उदाहरणे घेऊन हा मुद्दा स्पष्ट होईल. हिंदी लोक, विशेषतः उच्चवर्णीय, व्यक्तिशः साधारणतः स्वच्छ आहेत. ते दररोज स्नान करतात. त्यांपैकी बहुतेक लोक आपले कपडे दररोज बदलतात. त्यांची घरे, स्वयंपाकघरे, कोठीच्या खोल्या, भांडीकुंडी नेहेमी अगदी स्वच्छ असतात. असे असतांनाही हिंदुस्थानांतील स्वच्छतेचा दर्जा फार कमी आहे असे कां ? कारण स्वच्छतेची व्यक्तिशः काळजी घेतांना त्यास पूरक अशा समाजांतील जीवनाकडे आपले दुर्लक्ष होत असते हे होय. सार्वजनिक रस्ता, खेडेगांव, शहर यांच्याशी आपल्याला कांहीच कर्तव्य नसते. या गोष्टींशी जणू काय कोणाचाच संबंध नसतो. आपण आपल्या स्वतःच्या राहणीत घाण दूर केली म्हणजे संपले अशी आपली सोईस्कर समजूत आहे. परंतु समाजाचा आणि व्यक्तीचा इतका दृढ संबंध आहे की, जी घाण आपण दाराबाहेर निष्काळजीपणाने टाकतो तीच मच्छर आणि माशा आपल्याकडे हिवताप आणि इतर रोगांच्या द्वारे परत आणतात. स्वतःच्या शारीरिक स्वच्छतेसाठी दिवसाकांठी दोनदां स्नाने करणारे सभ्य स्त्रीपुरुष वरच्या मजल्यावरून जे घाण पाणी किंवा आणखी तसेच कांही खाली ओततात त्याने रस्त्यावरून चालणारा मनुष्य नखाशिखान्त भिजावा हा प्रकार सर्रास चालू आहे. समाजाला जणू काय कांहीच हक्क नाहीत ! जे काय आहे ते सर्व व्यक्तीसाठी ! आपले सामाजिक कर्तव्य व्यक्ति ओळखीत नाही. त्यामुळे व्यक्ति आणि समाज दोघांवरहि घातुक परिणाम होतात.

आपल्या पूर्वजांना ज्ञान पवित्र ठेवावयाचें होतें. 'अनधिकारी' लोकांना तें ज्ञान द्यावयास ते तयार नव्हते. फक्त वरच्या दोन वर्गांचाच त्यावर अधिकार होता. पण अनेक शतकांनंतर याचा परिणाम काय झाला ? वेद, शास्त्रें आणि अनेक 'दर्शने' हीं एके काळीं आपणच रचलीं परंतु तें सर्व ज्ञानभांडार असूनहि आज शिक्षणांत आपण अतिशय, किंबहुना सर्वांत मागासलेले आहोंत. हिंदु लोक चतुर्वेदांची शपथ घेतात परंतु त्यांच्यापैकी किती लोकांनीं हीं त्रिकालाबाधित पुस्तकें पाहिलीं आहेत ? ज्या अंधकारांत आपल्यापैकीं कांहींना डांबण्याचा आपण प्रयत्न करीत होतो, त्याच अंधारानें आपणांस ग्रासिलें आहे आणि संकुचित दृष्टीचे ते शास्त्रकारहि त्यांत सांपडले आहेत.

अस्पृश्यांची वेगळी जात निर्माण करून आपण स्वतःला उच्च आणि पवित्र ठेवूं पहात होतो. आज सर्व हिंदी लोक—'उच्च' तसेच 'नीच' हि—परदेशांतच नव्हे तर, आपल्या मायभूमीतच 'अस्पृश्य' होऊन बसले आहेत ! खरा ब्राह्मण, खरा क्षत्रिय आणि खरा वैश्य कोणी असेल, तर तो फक्त इंग्रज माणूस आहे आणि हिमालय आणि गंगा यांनीं पवित्र झालेल्या या देशांत हिंदी माणूसच वाळीत पडलेला आहे ! नियतीनें आपल्यावर मात केली आहे. ह्या नैतिक जगांत, वैयक्तिक किंवा सामाजिक कोणत्याहि स्वरूपाच्या प्रमादानें जर निसर्गनिर्मित समतोलपणाला धक्का देण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला तर निसर्गाकडूनच त्याचें प्रायश्चित्त मिळाल्याखेरीज राहणार नाही.

व्याक्ति आणि समाज हे एकत्र बांधले गेलेले आहेत. एकाच मानवी जीवनाचे ते दोन पैलू आहेत. जर एकाची प्रगति झाली आणि दुसरा मार्गेच रेंगाळत राहिला तर आवश्यक तो समतोलपणा रहात नाही आणि कालांतरानें दोघांवरहि त्याचा वाईट परिणाम होतो. मनुष्य-जातीनें जर आंतर्राष्ट्रीय संबंधाचा प्रश्न नीट सोडवला नाही आणि संघजीवनाचें योग्य रीतीनें नियंत्रण करून त्यांतील नीतिमत्ता टिकविली नाही तर आजपर्यंत केलेली सर्व प्रगति फुकट जाऊन पूर्ववत् निसर्गास

शरण जावें लागेल, आणि ज्या पड्वावस्थेतून मनुष्य वर आला त्या पशुत्वाच्या दर्जास मानवसमाज पोहोचेल, अशी भीति जगांतील सर्व विचारवंतांना प्रामाणिकपणे वाटत आहे. आणखी एक दोन जागतिक महायुद्धानंतर संबंध मनुष्यजात जंगली झाल्याखेरीज रहाणार नाही.

आपण गेल्या कित्येक शतकांच्या श्रमांनी मिळविलेल्या बौद्धिक आणि नैतिक विजयास आपल्या सांघिक जीवन-कलहामुळे आपणास मुकावयाची वेळ आली आहे. ते संघजीवन नियंत्रित आणि नीतिबद्ध कसे करावयाचे हा प्रश्न खरा आहे. तसा एखादा मार्ग आहे काय ? जर असेल तर तो कोणता ? समाजांतर्गत व्यक्तीच्या प्रगतीचा वृत्तांत आपणास कांही मार्ग-दर्शन करू शकेल काय, ते आपण पाहू या.

अहिंसा-पथाकडे

— २ —

कायदा

सुधारणेच्या मार्गांत मानवी व्यक्तीने प्रगति कशी केली ? कोणचे मार्ग अवलंबिले ? मनुष्यप्राणी प्राथमिक स्वरूपांत अगदी पशूंच्याप्रमाणे रहात असल्याचा एक काळ प्रत्येक वंशाच्या इतिहासांत आढळतो. सर्व वंश एकाच वेळी अशा अवस्थेत नव्हते हे खरे असले तरी केव्हां ना केव्हां प्रत्येक वंश या अवस्थेत होताच. त्या काळांत प्रत्येकाचा सर्वांशी अव्याहत निकराचा झगडा चालू होता. मनुष्य पशुइतकाच हिंस्र होता. शारीरिक-वृष्ट्या जो अधिक समर्थ असेल तोच अधिक काल तग धरून राहील हा नियम पूर्णपणे आणि अनिर्वधपणे चालू होता. परंतु ही परिस्थिति कायम टिकणारी नव्हती. जर ती तशीच राहिली अमती तर आतांपर्यंत मनुष्य-

प्राण्याचा मागमूसदेखील राहिला नसता. मनुष्यजात टिकून राहिली याचें कारण तिनें युद्ध आणि हिंसा या मार्गांपेक्षां निराळे पंथ शोधून काढले. पुरुष आणि स्त्रिया, कुटुंबे, टोळ्या, संघ आणि राष्ट्रे यांना संकलित करणारी ती शक्ति कोणती ? अप्रत्यक्षपणें सांगावयाचें म्हणजे ती शक्ति अहिंसा ही होय. प्रत्यक्ष सांगावयाचें म्हणजे त्या शक्तीचें नांव 'प्रेम' हें आहे. त्या शक्तीनें शांतता आणि सहकार्य निर्माण झालें. मनुष्यानें निर्माण केलेले आणि विकसित केलेले समाज आणि संघटना, हिंसेचा मार्ग सोडून अहिंसेच्या आणि सहकार्याच्या दिशेनें प्रगत होत आले आहेत. एवढेंच नव्हे तर मनुष्यनिर्मित सर्व संघटना याच मार्गानें उन्नत होत आल्या आहेत. काहीं उदाहरणें घेऊन हा मुद्दा स्पष्ट करूं या.

कुटुंब-संस्था

मनुष्यप्राण्याच्या जीवनाचा ओघ अखंडपणें टिकूं शकला तो केवळ कुटुंबसंस्थेमुळेच. कुटुंबसंस्था ही आय आणि अतिप्राचीन मानवसंस्था आहे. कुटुंबांतील सर्वच व्यवहार कालांतरानें हिंसावृत्तीचा अधिकाधिक लोप करीत अहिंसात्मक होत गेलेले आहेत. कुटुंबप्रमुखाला कुटुंबांतील कनिष्ठांवर संपूर्ण सत्ता गाजविण्याचा अधिकार एके काळीं होता. बायको आणि मूल ही अनुक्रमे नवरा आणि बाप यांची मालमत्ता समजली जाई. त्यांचें जीवित आणि देह यांवर त्यांचा अधिकार असे. अगदीं प्राथमिक अवस्थेंत कुटुंबनायक कनिष्ठांचें जीवित किंवा शरीर यांना धक्का न लावतां, आपल्या ताब्यांतली ही मालमत्ता, गरज पडतांच इतर मालमत्तेप्रमाणें दुसऱ्याला तो देऊनही टाकू शके. नंतर असा काळ आला कीं, कुटुंबनायक कनिष्ठांना आज्ञाभंग किंवा असमाधानकारक वर्तनावद्दल शिक्षा म्हणून शारीरिक शिक्षा करून स्वतःचें समाधान मानी. कुटुंबांतर्गत हिंसेबद्दल सरकारदेखील त्याला जाब विचारूं शकत नसे. त्याचा आज्ञाभंग केल्यास तो सांगेल ती शिक्षा कुटुंबियांस सहन करावी लागे. ज्या मानानें आज्ञाभंग किंवा अस्मर्यादा, आज्ञोद्ध्वन कमीअधिक गंभीर असेल त्या मानानें शिक्षेचें

प्रमाणही कमीजास्त असावयाचें. आजदेखील कुटुंबांतर्गत शारीरिक शिक्षेचा प्रघात चालू आहे. तरी भयंकर शिक्षेच्या प्रसंगी मध्ये पढण्याचा अधिकार सरकार गाजवू शकतें. घातांत आलेले स्त्री-पुरुष आज थोडेफार स्वतंत्र आहेत. मुलांच्या हक्कांनादेखील मान्यता मिळण्यास आतां सुरुवात झाली आहे. आईबापांनीं करूरपणानें हक्क गाजविल्यास आधुनिक सरकार मध्ये पडून मुलांची सुटका करतें.

विवाह-संस्था

विवाहसंस्थेची आजपर्यंत विलक्षण स्थित्यंतरे झालीं आहेत. हरण, अपहरण आणि अनेक मुली पळवून नेणें या विवाहपद्धतीस रूढीनें मान्यता दिलेली असे. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, या पद्धतींनीं मिळविलेल्या वधूंची स्थिति अरेरावीस बळी पडल्यासारखी केविलवाणी नव्हती. त्या पद्धतीतहि आजच्या समवयस्क आणि स्वतंत्र तरुणतरुणींच्या संबंधाद्वतकीच कल्पना-रम्यता असे. परंतु अजूनही विवाहाची सर्वोत्कृष्ट अशी पद्धति प्राप्त व्हावयाची आहे. स्त्री-पुरुषविषयक संबंधांपैकीं विवाहासारख्या अति नाजुक प्रकरणीं मातापित्यांची बळजबरी, जात, गोत, धर्म आणि रंगवंश यांविषयींचे पूर्वग्रह अद्यापही अप्रत्यक्षपणें अरेरावी गाजवितातच. आजकाल सुधारलेल्या देशांत विवाह पूर्वींपेक्षां बऱ्याच अंशांनीं स्वतंत्रपणें होत आहेत; इतकेंच नव्हे तर प्रणयाराधनेंतील चांचल्य आतां नाहीस होऊन त्याऐवजीं प्रेमाचा स्पष्ट आणि मनमोकळेपणानें स्वीकार होत आहे. लटके आविर्भाव आणि वैषयिक मोहिनी यांचा प्रभाव दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे.

लग्नानंतरही प्रगतिशील समानत्वाकडे पतिपत्नींचा कल दिसतो. आर्थिक परावलंबित्वही नाहीस होत आहे. असा एक काळ होता की, ज्यावेळीं बऱ्याच दिवसांनीं घरीं आलेला पति, घरीं आल्याबरोबर ताडनानें पत्नीचें प्रेमाराधन करी; किंबहुना तसा प्रसाद मिळाला नाही तर नवऱ्याचें प्रेम कमी तर झालें नाही ना अशी बायकोला रुखरुख वाटे. त्या काळाच्या आपण किती पुढें गेलों आहोंत ! अशा मारहाणीनें

वैवाहिक जीवन अत्यंत सुखाचें व्हावें अशी परिस्थिति थोड्या शतकांपूर्वीच आपल्या जातीच्या इतिहासांत होती, असें एखाद्या आधुनिक प्रेयसीला सांगितलें तर तिच्या त्यावर विश्वास तरी बसेल काय ?

अपत्यसंगोपन

छडीचा प्रसाद आणि 'खुर्ची' आंगठे धरणें अशा शिक्षा दिल्यावांचूनहि मुलें शहाणीं होतात यावर आपल्या पूर्वजांचा विश्वास बसलाच नसता ! शिक्षण-शास्त्राचें मुख्य तत्त्व 'छडी लागे छम् छम् । विद्या येई धम् धम् ' हेंच होतें. आजच्या कालांत देखील या तत्त्वाचा मनुष्यप्राण्याला पूर्णपणें विसर पडलेला नाहीं. परंतु जनावरांनासुद्धां शिक्षण देण्याचे कार्मीहि छडी नि चाबूक हीं उत्तम माध्यमें नाहींत, तीं परिणामकारक नाहींत हें हळू हळू मान्य होत चाललें आहे. आज कटु शब्द आणि धाक दाखविणें देखील शक्यतोवर टाळण्यांत येतें. मुलांच्या आयुष्यांत हास्य अवतीर्ण होऊन प्रकाश प्रगट होऊं लागला आहे. त्यांच्याविषयी यथार्थ कळकळ दाखवून त्यांचें संगोपन होत आहे.

मुलाची कसलीही जिज्ञासा असो, ती एक थप्पड देऊन पूर्ण करावयाची असा एक काल होता. सभ्य वृत्तीचे आईबाप अशा वेळीं असत्याचा आश्रय करून आणि उडवाउडवीचीं उत्तरे देऊन, आपल्याला पेचांत टाकणाऱ्या मुलांच्या जिज्ञासेला बगल देतात. आज सुसंस्कृत आणि सुधारलेल्या शाळांतून आणि घरांतून छडीची तर हकालपट्टी झालीच आहे पण मुलांशीं वागतांना आणि त्यांचें संगोपन करतांना खोटेपणा आणि बनवाबनवी हीं नाहींशीं होण्याच्या मार्गांत ओहत व कोठें कोठेंतर तीं नष्ट झालींच आहेत.

सुधारलेल्या समाजांत मुलांचें मानसशास्त्रच बदललें आहे. त्यांच्या पूर्वीच्या पिढीतील मुलांचें संगोपन आणि ज्ञान आणि धार्मिकता या गोष्टी छडीच्या माध्यमानेंच प्राप्त होत असत. अशा पद्धतीनें शिकण्यास आजचा विद्यार्थी तयार नाहीं. त्याला नीटपणें वागवलें, त्याच्याविषयी पुरेशी आस्था दाखविली तरच तो आपल्या ठिकाणच्या सुप्त शक्तींचा आविष्कार

करील आणि त्याच्या विकासाची दिशा ठरविता येईल. त्याच्यावर बळजबरी करण्यांत आली तर त्याच्यांत विचित्र गंड निर्माण होतील आणि तो विकृत होईल.

धर्म-संस्था

धर्माची सुरुवात आग आणि तलवार यांच्या जोरावर प्रथम झाली. नरमेध आणि पशुयज्ञ यांच्यापासून धर्मास आरंभ झाला.

बळजबरीने धर्मांतर आणि त्यासाठी वारंवार कत्तली धर्माच्या आरंभ-काळीं झाल्या. पृथ्वीच्या बऱ्याच मोठ्या भागांवर धर्मासाठी मोठमोठी युद्धे झाली आहेत. आज अतिशय मागासलेले असे लोक बगळल्यास हिंसेच्या जोरावर श्रद्धा आणि मन बदलता येत नाही, ही गोष्ट बहुतेकांना पटली आहे. गुप्तपणे दिलेली लांच, खुबीदार प्रचार, शैक्षणिक आणि सामाजिक सेवा या मार्गांचा उपयोग आतां धर्मप्रचारासाठी करण्यांत येतो. अप्रत्यक्षपणे हिंसा करणाऱ्या मार्गाचा अवलंब करणाऱ्या प्रचारकांच्या हेतूविषयी लोक साशंक असतात. त्यांना कोणी मान देत नाही. कारण आध्यात्मिक गोष्टीच्या स्वीकारासाठी भौतिक आमिषे प्रचारक पुढे करतात. आध्यात्मिक मूल्यापेक्षां वाटलेल्यांच्या संख्याबलावरच प्रचारकांची महति ठरविण्यांत येते. पण धर्म ही प्रत्येकाची खासगी बाब आहे असे पुरोगामी मत आतां प्रस्थापित होत आहे. खरे धर्मांतर म्हणजे मनुष्याच्या मनांत सत्याविषयी ओढ लागण्यांत आहे. या तत्त्वापासून च्युत होणे ही हिंसाच आहे असे आध्यात्मिक भावनेविषयी तळमळ बाळगणाऱ्या लोकांचे मत आहे.

व्यापार-संस्था

व्यापाराची सुरुवात लूट, अपहार आणि चांचेगिरीने झाली. पाश्चिमात्य राष्ट्रांत व्यापारी संस्था स्थापन होऊन त्यांना त्यांच्या त्यांच्या सरकारांकडून जमिनीवर आणि समुद्रावर लूटमार करण्यास परवाना मिळत असे. या गोष्टीस फारसा काल लोटलेला नाही. व्यापाराची एवढीच

कल्पना पूर्वी माहीत होती. अमेरिकेंतून माल आणणाऱ्या स्पेनमधील जहाजांवर हल्ले करणे म्हणजेच चांगला व्यापार होय, अशी एलिझाबेथच्या काळाी इंग्लंडमध्ये व्यापाराची कल्पना होती. परंतु हा लुटलेला माल देखील मुळांत स्पॅनिश लोकांनी असाच कुठून तरी लुटून आणलेला असे. नीग्रो लोकांना त्यांच्या देशांतून धरून आणून अमेरिकेंतील मळ्यांमध्ये गुलाम म्हणून विकणे हा इंग्रज लोकांचा किफायतशीर धंदा होता. मानवी शरीराचा हा जो व्यापार, स्वतःच्या कर्तबगारीवर त्यांनी मिळविला होता, त्यांतील आपले वर्चस्व टिकवण्यासाठी इंग्रज व्यापारी नेहमी तलवार उपसून सिद्ध असत. हे वर्चस्व आपण न्याय्य मार्गानेच मिळविले आहे असे त्यांना वाटे. या सर्व गोष्टी आतां लुप्त झाल्या आहेत. अर्थात् व्यापार आणि उद्योगधंदे यांमध्ये हिंसा आणि फसवाफसवी यांचा कौशल्याने उपयोग होतच आहे. परंतु तरी पुष्कळच सुधारणा झाली आहे यांत शंका नाही. व्यापाऱ्याचा शब्द हा त्याच्या करारनाम्याइतका मूल्यवान् समजला जातो. फसवणुकीची शक्यता नेहमीचीच असली तरी व्यापारांतील नेहमीचे व्यवहार दोघांच्याही फायद्याचे व्हावेत या दृष्टीने केले जातात. आधी दाखविलेल्या नमुन्याचाच माल पुरवला जातो. तसेंच 'एकच भाव' अधिकाधिक प्रचारांत येत आहे. मनुष्याच्या ह्या अतिशय स्वार्थी व्यवहारांतील अप्रामाणिकपणाचा आणि फसवणुकीचा नायनाट करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. तरी देखील सांठेबाजी, मजुरांची पिळवणूक आणि उपासमार यांसारखे हिंसामय प्रकार चालूच आहेत. पण मनुष्याची सदसद्विवेकबुद्धि अधिकाधिक जागृत होत असून ती या प्रकारांचा निषेध स्पष्टपणे नमूद करू लागली आहे.

शासन-संस्था

शासन-संस्थेचा आरंभ हिंसेपासूनच झाला. एकदां तिची स्थापना झाली म्हणजे तिचे काम हिंसेच्याच द्वारे चालते. बलिष्ठ माणसाची इच्छा हाच पूर्वी कायदा होता. त्या अरेरावाच्या इच्छेला कोणतेहि विशिष्ट वा सर्वसामान्य तत्त्व

नव्हतें. तिचें स्वरूप, लहरी, बेबंद, विकारवश आणि सुडाच्या प्रवृत्तीचें होतें. तिच्यापुढें संमति वा परिवर्तन हा प्रश्नच नव्हता. तिचा अंमल दडपशाही, बळजबरी आणि दहशतवाद यांच्या आधारे चालत असे. कालांतरानें एकट्याच्या इच्छेची जागा, एखादा संघ किंवा सत्ताधारी वर्ग यांच्या इच्छेने घेतली असावी. असा वर्ग कितीही लहान असला तरी त्याला सर्वसामान्य नियमांवांचून वागणें अशक्य होतें. त्यामुळें कांहीं कायदे करण्यांत आले आणि पुढें त्यांची नोंद करण्यांत आली. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं कायदेग्रंथ निविष्ट झाले. तरीसुद्धां हे नियम सत्ताधारी वर्गापैकीं कांहीं लोक वारंवार धुडकावून लावीत. कायद्याला समानता माहीतच नव्हती. परंतु कालांतरानें लहरी आणि मूठभर सत्ताधाऱ्यांच्याबरोबर चालणाऱ्या शासन-संस्था नाहीशा होऊन लोकशाहीने कायद्याच्या बाबतींत समानत्वाचें तत्त्व प्रस्थापित केलें.

शासनाचे खरे गुणधर्म त्यास लोकमताचा पाठिंबा असल्याखेरीज व्यक्त होत नाहीत. त्याची घटना आणि दुरुस्ती जनतेनें निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीं केली पाहिजे. न्यायदान आणि त्याची अंमलबजावणी ह्या गोष्टी या अवस्थेत विभक्त करण्यांत आल्या. तरीही लोकशाही पूर्णपणें सुरू झाली नाही. वस्तुतः असें आढळून आलें कीं, प्रातिनिधिक सरकारें केवळ नांवालाच आणि बाह्यतः लोकसत्तात्मक होती. परंतु प्रच्छन्नपणें मूठभर सत्ताधाऱ्यांच्याच करवीं तीं चालवलीं जात होती. गरीब लोक स्वतःचें मत योग्य रीतीनें व्यक्त करण्यास असमर्थ होते. त्यांचें मत सरकारी निर्णयावर परिणाम करूं शकत नसे. म्हणून आतां राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच आर्थिक आणि सामाजिक समानता सर्वांना मिळावी या दृष्टीनें प्रयत्न चालू आहेत. तरीपण सध्यांचीं सर्व सरकारें तात्त्विक दृष्ट्या दडपशाही आणि अरेरावीनेच चालू आहेत. सुधारलेल्या आधुनिक राष्ट्रांत ही शक्ति प्रत्यक्ष समाजविरोधी गटाला मात्र दिसत नाही. ती गुप्त असते. अगदीं शेवटलें, दाराना म्हणून किंवा हत्यार

म्हणून ती बापरण्यांत येते. सर्वसामान्य परिस्थितीत दडपशाहीचा किंवा अरेरावीचा प्रत्यक्ष अंमल होत नाही.

फौजदारी कायदा

सुरुवातीला गुन्हा हा फक्त वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक प्रश्न होता. भयंकर राजद्रोहाचा गुन्हा सोडून इतर गुन्ह्यांशी सरकारचा कांहीं संबंध नसे. गुन्हेगार किंवा त्याचे आप्त आणि मित्र यांचेकडून गुन्हेगाराने केलेल्या गुन्ह्याची भरपाई करणे हे अगदीं कायदेशीर कृत्य मानण्यांत येई. पिढीजात मालमत्तेप्रमाणे कुटुंबांतील कलहसुद्धां वंशपरंपरेने चालू रहात. दोन घराण्यांतलें वैर पिढ्यान् पिढ्या चालत असे. कौलांतराने सरकारला या बाबतीत अधिकार आला. प्रथमतः ह्या पिढीजात वैरांकडे सरकार लक्ष घालू लागलें. सुडाचे नियंत्रण करण्यांत आलें. आणखी कांहीं काल गेल्यावर, खुनासुद्धां सर्व गुन्ह्यांची पैशांत किंमत ठरवण्यांत येऊं लागली. आणि पैशाच्या मोबदल्यानें भांडण तोडण्याचे स्वातंत्र्य कज्जेदारांस देण्यांत आलें. हा मोबदला दिला जातो कीं नाहीं तें पहाणे एवढेच सरकारचे काम झालें; परंतु गुन्हेगारी हा वैयक्तिक प्रश्न नसून तो सामाजिक प्रश्न आहे ही दृष्टि घेण्याइतकी प्रगति होण्यास बराच काळ लागला. सरकारनें आपला अधिकार हळूहळू गाजविण्यास सुरुवात केली. आज गुन्ह्याच्या बहुतेक स्वरूपांचा विचार सरकारच्या कक्षेंत आला आहे. गुन्हा हा केवळ व्यक्तीविरुद्ध नसून समाज आणि सरकार यांनाहि अहितकारक आहे असें आज मानण्यांत येतें. गुन्हेगार व फिर्यादी दोघांनाही न्यायखात्याकडे तक्रार न्यावी लागते आणि शिक्षा देणें व ती भोगावयास लावणें या गोष्टी समाजहिताच्या दृष्टीनें, सार्वजनिक संस्थेकडून होऊं लागल्या आहेत. गुन्ह्यामुळे दुखावलेली जी व्यक्ती असेल तीसुद्धां केवळ साक्षीदार या नात्यानेंच न्यायासनासमोर उभी राहते. गुन्ह्याचे निराकरण करण्याची तिच्या हातीं पूर्वीप्रमाणे कांहीं सत्ता नाहीं.

शिक्षा

आरंभी शिक्षा रक्तपातकारक आणि क्रूर होत्या. गुलामगिरी हातपाय :

तोडणें, फांसावर चढवणें, जाहीरपणें ठार मारणें अशा या शिक्षा आरंभी सर्रास चालू होत्या. इंग्लंडमध्ये अगदीं अलीकडे १९ व्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत, आजच्या कालांत जे अगदीं क्षुद्र गुन्हे मानले जातील, अशा गुन्ह्याबद्दल प्राणदंडाची शिक्षा दिली जाई. अवयव तोडणें, डाग देणें आणि विद्रूप करणें सर्रास चालू होतें. आजच्या सुधारलेल्या देशांत या सर्व गोष्टी बदलल्या आहेत. प्राणदंडाची शिक्षा कांहीं पुढारलेल्या कांहीं देशांनीं अजीबात बंद केली आहे. जेथें ती चालू आहे तेथेंही समाज-विधातक कृत्याबद्दल गुन्हेगारीची कायमची हकालपट्टी करतांना तें कृत्य शक्य तितक्या खासगी रीत्या आणि शक्य तितक्या कमी यातनादायक पद्धतीनें करण्यांत येतें. शिक्षेचें शास्त्रच मुळीं बदललें आहे. सूड घेणें, बदला घेणें किंबहुना मन दाबून ठेवणें यांवर सुरक्षिततेच्या दृष्टीनें सुद्धां कोणी फारसा विश्वास ठेवीत नाहीं. गुन्हेगारी प्रवृत्ति जर पिढीजात प्रतिकूल परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली असेल, वार्ड वातावरण किंवा अयोग्य शिक्षण यामुळे उत्पन्न झालेली नसेल, तर मग तो एक रोग असला पाहिजे आणि त्यावर शरीरदंडापेक्षां मानसिक उपचार करूनच तो दूर केला पाहिजे ही गोष्ट हळू हळू कळूं लागली आहे. तुरुंगच 'बंदि-शाळा' होत आहेत, आणि तेथें गुन्हेगारांना उपयुक्त धंदे-शिक्षण अथवा हातकाम शिकवण्यांत येऊन, त्यांची गुन्हेगारीची प्रवृत्ति समूळ नष्ट करून, त्यांना पुन्हां बाहेरच्या जगांत सोडतांना आरोग्यसंपन्न आणि संपूर्ण करून, सामान्य नागरिकांचें आयुष्य पुन्हां जगण्यास आरंभ करतां यावा अशी त्यांची सुधारणा करण्यांत येते.

दिवाणी-कायदा

सावकारांनै आपले पैसे कसे वसूल करून द्यावेत याचा निर्णय त्यानै स्वतःच करावयाचा अशी या कायद्याची सुरवात झाली. सरकार त्यांत ढवळाढवळ करीत नसे. सावकार कर्जदाराला कांहीं काळ किंवा कायमचा सुद्धां गुलाम बनवूं शके. त्याचे अवयव तो तोडूं शके अथवा

तो त्याला जिवें मारी ! सावकारानें कर्जवसुलीसाठीं कोणत्या थराला जाव-
याचें याची मर्यादा ठरवून देण्यासाठीं सरकारनें प्रथम या बाबतींत लक्ष
घातलें. प्रथमतः कर्जदाराचा जीव आणि हातपाय सावकाराच्या तडाख्यां-
तून सोडविण्यांत आले आणि मग त्याची गुलामगिरींतून सुटका झाली !

वारसाकडे कांहीं संपत्ती आली असेल तर गोष्ट निराळी; पण तसें
नसल्यास, कर्जाचा बोजा कर्जदाराच्या वारसाच्या डोक्यावर बसूं नये
अशी व्यवस्था पुढें पुढें करण्यांत आली.

आतां कर्जदाराच्या मालमत्तेवर सावकाराचा फक्त मर्यादित आणि
तोहि नियंत्रित अधिकार असतो. त्यासही सरकारची मान्यता मिळवावी
लागते आणि जसीचा हुकूम मिळाल्यानंतरहि तो बजावण्याचें कार्य
सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मदतीनेंच आणि ठरलेल्या नियमानुसार करावें
लागतें. कराराची अंमलबजावणी, नोकर व मालक यांचे संबंध आणि
इतर अनंत सामाजिक संबंध आणि संस्था यांमध्येही हीच पद्धती आप-
णांस दिसते. मानवी जीवन आणि कार्यक्षेत्र यांमध्ये पुरोगामी अशी जी
सुधारणा घडून आली ती अहिंसा, सहकार्य, प्रेम व सत्य या मार्गांनींच
झाली. हीं आधारभूत तत्त्वे जर नसतीं तर मानवी समाज रसातळाला
गेला असता आणि ह्या पृथ्वीवर मानवी जीवन अशक्य झालें असतें.
स्वतःला सुसंस्कृत करण्यासाठीं व्यक्तीला या मार्गांनीं जावें लागलें आहे.
समाजालाही सुसंस्कृत व्हावयाचें असेल तर ह्याच मार्गांनीं गेलें पाहिजे.
सामाजिक संबंधांतहि संशय, अविश्वास, द्वेष आणि हिंसा यांची जागा
विश्वास, सत्य, प्रेम आणि अहिंसा यांना मिळाली पाहिजे. असें न केलें
तर व्यक्तिगत जीवन आणि सामाजिक जीवन यांना धोका निर्माण होईल.

मानवी व्यक्तीला माणसाळवण्यासाठीं आणि समाजाभिमुख आणि
सुसंस्कृत बनविण्यासाठीं मनुष्यजातीनें दुहेरी मार्गांचा अवलंब केला. प्रथम
त्याचें मन ज्ञान देऊन सुधारण्यांत आलें आणि नंतर त्याच्या भोंवतींच्या
बातावरणांत इतके प्रतिबंध आणि नियंत्रणे ठेविली कीं, त्यांमुळे समाज-
विरोधी वर्तणूक करणें कठिण आणि दुःखकारक होऊन बसलें. एका बाजूस

मानसिक आणि ध्येयवादी दृष्टिकोण तर दुसरीकडून संस्था-मूलक आणि बाह्य परिस्थितीची अनुकूलता असे वातावरण निर्माण झाले. व्यक्तीचे मन आणि इच्छा, सुधारक आणि धर्मसंस्थापकांच्या उपदेशाने, प्रचाराने आणि प्रत्यक्ष उदाहरणाने हळूहळू बदलत होती. त्यायोगे ज्या ज्या गोष्टी साध्य झाल्या त्यांतून कायदे करणारे, राजकारणी पुरुष आणि मोठमोठे राजे आणि सत्ताधारी यांनी संस्था निर्माण करून त्या गोष्टी चिरस्थायी केल्या. अंतर्गत आणि बहिर्गत अशा स्वरूपाच्या या दोन्ही पद्धती एकमेकीं-बरोबर सहकार्याने चालू राहिल्या. ज्यावेळी ध्येयमार्गी आणि सुधारणावादी प्रगतीस आवश्यक अशा स्थिर संस्थांचे सहकार्य वा पाठिंबा मिळाला नाही, त्यावेळी त्या कालांतराने नाहीशा झाल्या. जेथे बाह्यतः कार्य करणाऱ्या संस्थांनी मानसशास्त्रीय सिद्धांतावर अतिक्रमण केले तेथे आंतरिक तळमळ आणि आवश्यकता यांच्या अभावी त्या संस्थांची वाताहात झाली. आंतरिक आणि बाह्यतः परिणामकारी म्हणजेच ध्येयात्मक आणि संस्थामूलक असाच दुहेरी मार्ग संचात्मक सुधारणांसाठी अवलंबिला पाहिजे. ध्येयात्मक प्रगतीच्या अगोदर, नियमबद्धता आचरणांत आणू पहाण्याचा एक प्रयत्न अकाली परंतु अपरिहार्यपणे होत असल्याचे अगदीं ताजे उदाहरण आपल्या-पुढे आहे. राष्ट्रसंघांत संयुक्तिकता, न्याय, तत्परता, किंबहुना सत्य आणि अहिंसा यांची आवश्यकताहि माणसास पटलेली नाही हेच राष्ट्रसंघाच्या अपयशाचे कारण आहे. राष्ट्रसंघाच्या सर्व सभासदांचा युद्ध आणि राजनीतीचे डावपेच यांवर सारा भर आहे. मग ते बाह्यतः कांहीहि दाखवोत. इतकेच नव्हे संघच काय पण व्यक्तीसुद्धा या बाबतीत बदल करायला तयार नाहीत. कांही थोडा प्रचार या दृष्टीने झाला आहे खरा, पण व्यक्ती अथवा राष्ट्रांना ही नवी सामाजिक नीति पत्करावयास लावण्या-इतका तो प्रभावी नाही. एकमेकांविषयी अविश्वास असतांना आणि प्रत्येक राष्ट्र शस्त्रास्त्रे वाढवून गुप्त करार करीत असतां राष्ट्रसंघ टिकाव कसा धरणार ? असे असतांहि कितीतरी वर्षे त्याने आपले मरतुकडे आयुष्य कंठले, याचे श्रेय त्याच्या स्वयंसिद्ध सामर्थ्याकडे नसून महा-

युद्धामुळे हतबल आणि भरि बनलेल्या पराभूत राष्ट्रांच्या दुर्बलतेकडे आहे. जो जों ही भीति आणि थकवा कमी होत आहे तो तां राष्ट्रांची क्षुधा वाढत असून तीं आणखी एक अधिक मोठे आणि भयंकर युद्ध जवळ आणीत आहेत.

मार्ग

— ३ —

अशा या संपूर्णतः विकीर्ण झालेल्या जगांत गांधीजींनीं आपल्या सत्य आणि अहिंसेच्या संदेशासमवेत पाऊल ठेवलें आहे. इतिहासानें सिद्ध केलेली एक आवश्यकता आणि मोठे ऐतिहासिक कार्य तडीस नेण्यासाठी ते पुढें झाले आहेत. आपल्या सुदैवानें ह्या नवीन सुधारणेची ध्येयवादी दृष्टि तर त्यांच्यापाशीं आहेच परंतु शिवाय त्याबरोबरच त्या दृष्टीचा व्यवहारांत उपयोग करवून घेण्याची पात्रताही त्यांचे अंगांत आहे. कुटिल राजनीति, हिंसा आणि युद्ध यांनीं पछाडलेल्या जगांत जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत आणि अवस्थांत सत्य आणि अहिंसा यांवरील त्यांची पूर्ण निष्ठा अचल राहिली राहिली आहे. ते पाहून त्यांच्या हेतूविषयीं कांहीं लोकांना—विशेषतः त्यांच्या विरोधकांना—संशय वाटणें साहजिक आहे. विरोधकांचें हें मत पूर्वग्रहदूषित नसेलहि; तरी त्या मतांत उथळपणा आहे यांत शंका नाही. गांधीजींच्या कल्पना अपूर्व आणि अव्यवहार्य वाटणें शक्य आहे. परंतु आपण हें विसरतां कामा नये कीं त्यांचाच उपयोग करून त्यांनीं संघटनेच्या जोरावर कांहीं घटना घडवून आणल्या आहेत. त्यांच्या अनुयायांचा या तत्त्वाबद्दल विश्वास शेवटपर्यंत टिकेल कीं नाही आणि विरोधकांच्या आदरास ते पात्र होतील किंवा नाही हें भविष्यकाळ ठरवील. परंतु त्यांचें आतांपर्यंतचें यश स्तिमित करून सोडणारें आहे. दक्षिण

आफ्रिका, चंपारण्य, खेडा आणि बार्डोली येथील अहिंसात्मक सत्याग्रह याखेरीज अखिल भारतव्यापी स्वरूपाच्या अशा तीन चळवळींचे नेतृत्व त्यांचेकडे होतें. दोन चळवळी त्यांनींच सुरू केल्या आणि एक सरकारने त्यांच्यावर लादली. ह्या तीन चळवळींच्या वेळीं एक संबंध राष्ट्रीय, जगांतील सर्वांत अधिक सुसंघटित आणि सामर्थ्यशाली साम्राज्याच्या अन्यायी आणि जुलुमी सत्तेविरुद्ध बंड करून उठलें हातें. तरीही अशी प्रचंड आंदोलने इतरत्र झालीं त्यावेळीं येथील आंदोलनापेक्षां कमी हिंसा अगर द्वेष असल्याचें आढळून येणार नाही. या संग्रामांत जे मरण पावले त्यांची संख्या अगदीं उपेक्षणीय आहे. या संग्रामांत अनाथ आणि विधवा यांचे आर्तस्वर अगदीं सौम्य आणि तुरळक ऐकूं आले. अहिंसक सत्याग्रहीच्या वित्तास अथवा जीवितास फारसा अपाय झालेला नाही. या संग्रामांतील मानवी कष्ट आणि दुर्दैवाची कहाणी फार छोटी आहे. सर्वसाधारण युद्धे यापेक्षां नैतिक दृष्ट्या हिणकस असतात. त्यांत यापेक्षां कमी यश लाभतें. आणि तरी हिंसा, द्वेष व कष्ट यांचें प्रमाण मात्र जास्त असतें. तेथें अधिक रक्ताचा व्यय झालेला दिसतो. जेता आणि जित या दोघांनाही भयंकर तोटा सोसावा लागला असें त्या युद्धाचा इतिहास सांगतो. गांधीजींच्या अहिंसात्मक चळवळीमध्ये प्रत्यक्ष नुकसान असें दोन्ही बाजूंचें फार थोडें झालें. परंतु आक्रमकांची नैतिक हानि मात्र कमालीची झाली.

गांधींच्या या तीन चळवळींनंतर आतां हिंदुस्थानाचें स्वातंत्र्य अगदीं नजीक येऊन ठेपलें आहे असें दिसतें. परकीयांची भीति आणि मोह हीं हिंदीं मनानें टाकून दिलीं आहेत. परकीयांचा मानमरातब नाहीसा झाला असून त्याचा नैतिक अधिकारही संपला आहे आणि परसत्तेचें कंबरडेंच मोडलें आहे. अद्याप स्वराज्य मिळालें नाही हें खरें परंतु राष्ट्रीय दृष्टीनें कार्य करण्याची संवय नसलेला, जातिभेदांमुळे छिन्नविच्छिन्न झालेला आणि शतकापेक्षां अधिक काल दास्यांत घालवलेला असा हा देश आहे. या लोकसमूहानें तीन लहान.

प्रयत्न करून पंधरा वर्षांच्या कालावधीत हिंसात्मक मार्गाने तरी स्वातंत्र्य मिळविले असते का ? राष्ट्रीय स्वातंत्र्याकरिता इटली, आयर्लंड आणि इतर देश यांना किती भयंकर आणि मोठमोठ्या चळवळी कराव्या लागल्या ? किती कालपर्यंत, किती मानवी संहार आणि कष्ट सहन करावे लागले ? एकमेकांविरोद्ध द्वेष आणि मत्सर माजविण्यांत त्यांच्या किती पिढ्या गेल्या ? हिंदुस्थान मात्र या सर्वांपासून अलिप्त आहे.

गांधींनी युद्धाच्या बरोबरीचे एक नैतिक शस्त्र शोधले आहे. त्याची संघटना करून त्यांनी त्याला फलदायी केले आहे आणि कांहीं प्रत्यक्ष फळहि प्राप्त करून दिले आहे. राष्ट्रीय कूटप्रश्न अजून त्यामुळे संपूर्णपणे सुटला नाही खरा; परंतु गांधीजींच्या प्रयोगांनी ते प्रश्न सोडविण्याची दिशा दाखविली आहे आणि या दृष्टीने पाहिल्यास प्राथमिक प्रयत्न म्हणून ते दुर्लक्ष करण्यासारखे निःसंशय नाहीत. सर्व जगांतील विचारवंतांचे लक्ष त्यांनी वेधून घेतले आहे. सद्यःपरिस्थितीत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हे मर्यादित कार्यक्षेत्रच गांधीजींच्यापुढे आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र असता तर त्यांनी मोठाल्या चळवळी केल्या असत्या. आंतरराष्ट्रीय प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी कोणत्या नव्या अहिंसक मार्गाचा अवलंब केला असता, सत्यावर आधारलेली कोठली राजनीति अवलंबिली असती याचे आज उत्तर देणे कठीण आहे. कदाचित् या प्रश्नांना समाधानकारक उत्तरे देणे गांधीजींसारख्या व्यवहारी सुधारकाला शक्य होणार नाही. परंतु इतिहासाने त्यांचे कार्यक्षेत्र मर्यादित केले आहे. त्यांना आपले राष्ट्र परकीय उन्मत्त सत्तेच्या तावडीतून सोडवावयाचे आहे. या झगड्यासाठी त्यांनी आपल्या राष्ट्राला एक नवीन ध्येय-मार्ग, नवीन शस्त्र आणि नवीन कार्यक्रम दिला आहे. त्यांनी आपल्या ध्येयवाद्याला नियमबद्ध केले आहे. बाह्य प्रतिकारासाठी त्यांनी सत्य आणि अहिंसा यांना संघटित केले आहे.

सत्याग्रहाच्या मनांत कोणाविषयी अशुभेच्छा नसते. तरीही तो पूर्णपणे आपल्या अंतर्गत आत्मिक शक्तीवरच विसंबून राहत नाही. तो ती

बहिर्मुख करतो, तिला योग्य वळण लावतो आणि संघटित करून नियमबद्ध संस्थांच्या मार्फत तिचा उपयोग करतो. केवळ मानसिकच नव्हे तर शारीरिक आणि बाह्यतः दिसून येणाऱ्या परिणामासाठीही तो प्रयत्न करतो. अंतस्थ अशी प्रत्येक आध्यात्मिक शक्ति बाहेरील विविध क्षेत्रांत काम करतांना तिचे पावित्र्य कांहींसे दूषित होतें. तद्गतच ज्या संस्थांमार्फत सत्याग्रहाचे कार्य चालवावयाचे असतें त्याच संस्थांमुळेहि त्याचे तेज कांहींसे कमी होतें. आध्यात्मिक शक्तीचा भौतिक जगांत आविष्कार होतांना ही हानि टाळणे अशक्य आहे. निसर्गाला तेवढी किंमत देणे भाग आहे. शुद्ध स्वरूपांतील आत्मशक्तीला शरीर नसतें. तिला भौतिक माध्यमाचीही आवश्यकता नसते. परंतु अशा स्वरूपांत ती शक्ति या ऐहिकांत जमा होत नाही ! म्हणूनच गांधीजींच्या सर्व साधनांमध्ये त्यांना हवी तेवढी अंतर्बाह्य निर्मलता नसेल, कांहीं थोडासा प्रक्षोभ निर्माण झाला असेल, किंवा मानसिक वा शारीरिक हिंसा कोठें कोठें दृग्गोचर होत असेल तर त्याबद्दल कोणी त्यांच्या सत्य-अहिंसेच्या तत्त्वांकडे बोटें दाखवू नयेत. ह्या जगांत पूर्वीच्या कार्यकर्त्यांपेक्षां जो अधिक चांगले करून दाखवतो त्यानेच सर्वांत अधिक चांगले कृत्य केले असे ठरतें. संपूर्णपणे सर्वश्रेष्ठ असे जे कांहीं असेल त्याचे मनुष्यजातीस नेहमी ओझरतेंच दर्शन होतें.

जुना आणि नवा कायदा

प्रेम आणि अहिंसा यांचा जो सिद्धांत गांधीजींनी राष्ट्रीय संबंधांत प्रस्थापिला तो अनंत कालपर्यंत चालत आलेल्या व्यक्तिगत नियमापेक्षां निराळा आहे. धर्मोपदेशकांनी त्याचा जेव्हां प्रचार केला तेव्हां तो प्रामुख्याने आंतरिक आणि मानसिक दृष्ट्या व्यक्तिगत स्वरूपाचा होता. तो आपल्या स्वयंभू शक्तीवर आधारलेला होता. त्याचा प्रत्यक्ष फायदा ताबडतोब दिसून आला नाही तरी केव्हांतरी कसातरी कोठेतरी तो फलदायी झाल्यावांचून रहाणार नाही अशी श्रद्धा त्याचे आचरण करणाऱ्यांच्या मनांत असे.

त्याची सत्ता बाह्य जगांत चालत नसे. स्वतःच्या श्रद्धेपुरतीच त्याची शक्ति होती. इहलोकांतील तात्काल लाभणाऱ्या फलाविषयी त्याला फिकीर नसे. म्हणूनच अहिंसेच्या जुन्या तत्त्वाला संघटित करण्याचा प्रयत्न झाला नाही. सज्जन आणि धार्मिक लोक, आपल्या न्याय्यतेवर, हेतूंच्या उच्चतेवर विसंबून असत. ते संघटनेच्या अगर सहकार्याच्या विरुद्ध होते ही गोष्ट जगजाहीर आहे. धर्मप्रवण असे किती तरी लोक पूर्वी होऊन गेले. त्यांनीं कधीकाळीं जर संघटना केलीच तर ती बुद्ध धर्म किंवा ख्रिस्ती धर्म यांप्रमाणे ऐहिक कारणांसाठीं नसून आध्यात्मिक विचार करणारांना त्यांच्या ईप्सित ध्येयाकडे, अंतिम निर्वाण—मोक्ष—साधनाकडे नेण्यासाठीं असे. ऐहिक जीवनांत वावरातांना, परमेश्वराच्या न्यायाप्रमाणे सर्व कांहीं होतें; परमेश्वरच आपल्या कल्याणाची काळजी वाहतो अशी श्रद्धा मुमुक्षूंच्या ठिकाणीं असे. त्यांच्या दृष्टीला जरी कांहीं विपरीत, न्यायविरुद्ध वाटलें तरी ईश्वराच्या दृष्टीनें तो न्यायच असला पाहिजे असेही मानण्यास ते कमी करीत नसत. दुष्कृत्य करणाऱ्यांचा मात्र दैवी सहाय्यावर विश्वास नसल्यामुळे त्यांनीं आत्मविश्वासाने आपली संघटना मजबूत केली. याचा परिणाम असा झाला कीं, श्रद्धावंतांना दुष्कृत्याबद्दल अंतस्थ आनंद आणि समाधान यांचा भरपूर लाभ होत असला तरी दुष्ट लोकांनीं संपूर्णपणे स्वतःवर विसंबून, एकमेकांशीं सहकार्य करून संघटना केली आणि जगांतील सर्व चांगल्या गोष्टींवर स्वतःचा एकमेव हक्क प्रस्थापित केला.

पुरातन कालचा प्रेमाचा सिद्धांत अप्रतिकारावरही भर देत असे. 'दुष्कृत्याचा प्रतिकार करूं नका; एक मैल जाणें भाग पडलें तर दोन मैल चाला; कोणी अंगावरील वस्त्र मागितलें तर त्याबरोबर डोक्याचें मुंडासें व नेसूंचें धोतरही द्या; एका गालावर थप्पड बसली तर दुसरा गाल पुढें करा; कारण तुम्हाला जगांतील चांगल्या वस्तूंची गरज कां लागावी? शेतांतील लिलीच्या फुलांकडे पहा. स्वतः कष्ट न करतां त्यांची आपोआप वाढ होते. ते सूत कांतीत नाहीत किंवा विणीतहि नाहीत. तरी देखील त्यांचें जें वैभव आहे तितकें सालोमनला

सर्वोच्चस्थानीं असतांनाही लाभलें नव्हतें, असें त्या सिद्धांताचें स्वरूप होतें. एका हिंदु साधूला आपल्या झोंपडीत रात्री एक चोर शिरल्याची चाहूल लागली. आपल्या झोंपडीत या आपल्या भल्या बांधवास न्यावेंसें वाटेल असें कांहींही नाहीं हें जाणून त्यानें पांघरावयाचें एकच एक कांबळें होतें तें त्याच्याकडे फेंकून दिलें. तें अशा करितां कीं, चोराला तें नेणें सोपें पडावें. इतर सर्व गोष्टीप्रमाणें याही गोष्टीत कांहीं तात्पर्य आहे. चोर जेव्हां तें घेऊन गेला तेव्हां त्याच्या मनोवृत्तीत बदल झाला आणि तो स्वतः धार्मिक बनला.

साधूविषयी असल्या दंतकथा सर्व धर्मात आहेत. या गोष्टी नेहेमीच आनंदपर्यवसायी असतात. एक प्रमाद करणारा पश्चात्ताप तरी पावतो किंवा त्याच्या वृत्तीत बदल होतो अथवा त्याचें लौकरच कांहीं तरी बरें वाईट होऊन तो दुःख पावतो. इतकेंच नव्हे तर ईश्वर यथावकाश परंतु योग्य तें शासन करतोच अशा समजुनीवर स्वतः कोणी अतिअहिंसामय राहून व प्रतिकाराची सर्व जबाबदारी ईश्वरावर टाकून नये असेंही मानण्यांत येत असे. ईश्वर करील तें न्याय्य असणारच असा सर्वांचा समज होता. म्हणून साधु-पुरुषाला कांहीं अपशब्द वापरण्याची अगर क्रोध दर्शवण्याची आज्ञा केलेली आहे. कारण त्यामुळें दुष्कृत्य करणाऱ्यास न्यायनिष्ठुर परमेश्वराकडून होणारें शासन होण्याची पाळी येत नसे. ईश्वरी कोपापासून त्याचा अशा रीतीनें बचाव होतो अशी समजूत होती. अशी तत्त्वनिष्ठा ज्यानें सर्वसंगपरित्याग केलेला आहे अशा विरागी संन्याशाला ठीक होती. परंतु व्यवहारामध्ये अशा मार्गानें कल्याण होणें शक्य नव्हतें.

आत्मा, अध्यात्म आणि परलोक यांच्या दृष्टीनें ती श्रद्धा कितीहि उपयुक्त वाटली तरी तीमुळें जीवनाची ऐहिक धारणा होऊं शकत नव्हती. तसेंच राजकीय व्यवहारांत किंवा देशांतर्गत राज्य-व्यवस्थेसाठींही ती योग्य नव्हती. कारण अंतर्गत राज्यव्यवस्था प्रथमतः लौकिक वर्तन आणि व्यवहारी परिणामांकडे लक्ष देत. कालांतरानें पूर्णपणें

प्रकट होणारा पण आज मात्र अंधुकपणें दिसणारा प्रकाश लौकिक व्यवहारांत पुरा पडत नाही. ताबडतोब होणाऱ्या परिणामाकडेच लौकिकांत लक्ष ठेवावें लागतें. लोकसमुदाय फार विरागी किंवा हुतात्मा होऊन राहू शकत नाही. ह्या केवळ आध्यात्मिक मार्गांनी ते कपडे, अन्न आणि घर यांची गरज भागवू शकत नाहीत. ऐहिक वस्तूंसाठीं भौतिक संघटनाच आवश्यक असते. आपल्या मूक रुदनानें दुष्ट लोकांना रोधणारी शक्ति केव्हां तरा निर्माण होणार आहे, या आशेवर समाधान मानून सामान्य लोकांनीं कसें रहावें ? तसेंच आपल्या त्यागानें करून लोकांच्या हृदयाला पाझर फुटेल अगर दुष्टांच्या वर्तनांत फरक घडून येईल या विचारानेंहि त्यांचें समाधान होणें शक्य नाही. सत्य आणि अहिंसेचीं तत्त्वे जर सामान्य स्त्रीपुरुषांच्या उपयोगी पडावयास हवीं असतील, जर सामाजिक जीवना-मध्ये त्यांना अनुस्यूत करावयाचें असेल तर त्या तत्त्वांची अशी संघटना केली पाहिजे कीं, तिचे परिणाम सुगम आणि सद्यःफलदायी व्हावेत. तसें कार्य घडवून आणावयाचें असेल तर त्या संघटनांची लौकिक स्वरूपांत योजना केली पाहिजे. त्यांचा उपयोग करतांना व्यवहारी बुद्धि आणि ज्ञान यांचा आविष्कार झाला पाहिजे आणि त्यासाठीं त्यांना अनुकूल आणि आवश्यक असे नवीन तंत्र आणि साधन निर्माण केलें पाहिजे. अशा संघटनेतील कार्यकारणभाव आणि ज्ञान व बुद्धि यांचा व्यावहारिक दृष्टीनें उपयोग करण्याचें तंत्र आणि साधन सत्याग्रहाच्या निर्मात्यानें आणि आद्य प्रवर्तकानें ' सत्याग्रहा ' च्या द्वारे लोकांपुढें ठेविली आहेत. या लौकिक उपयुक्ततेच्या दृष्टीमुळे सत्य आणि अहिंसा यांची उदात्तता कांहींशी कमी होणें शक्य आहे. परंतु त्याची भरपाई अहिंसा आणि सत्य यांच्या कार्यक्षेत्राच्या व्यापकतेनें झाली आहे.

नवीन तंत्र

पूर्वीं जें शक्य नव्हतें तें आतां शक्य झालें आहे. आजचें जग इतकें तक्रलुबी आधारावर संघटित झालें आहे कीं, त्याची गति सत्याग्रहानें,

असहकारानें कुठित करितां येते. राजकीय लोकशाहीची झालेली प्रगति, आणि वृत्तपत्रें आणि प्रचार यांमुळे लोकमताचाही मोठा परिणाम होतो. औद्योगिक कारखान्यांतील मजूर-मालक यांच्या संघर्षामध्ये ही गोष्ट स्पष्टपणें निदर्शनास येते. व्यवस्थाखात्याशीं मजूरवर्गानें असहकार करण्याचें ठरविलें तर एक संबंध कारखाना आणि धंदा तात्काळ बंद पडतो आणि एक कारखाना बंद पडला कीं, त्याचा इतर कारखान्यांवर आणि उद्योगधंद्यांवर ताबडतोब परिणाम होतो. सर्व मजुरांचा सार्वत्रिक हस्ताळ अतिशय सुसंघटित अशा आधुनिक सरकारला देखील वठणीवर आणील. मजुरांच्या सहकार्यावांचून सरकारी युद्ध-यंत्र आणि विध्वंसाचें तंत्र निरुपयोगी ठरते.

पिळवणूक आणि छळ करणारी ही वस्तुस्थिति चालू राहण्यासाठीं दलितानांच्या अप्रत्यक्ष संमतीचीच नव्हे तर वाटेल त्या उपायांनीं मिळविलेल्या प्रत्यक्ष सहकाराची आवश्यकता आहे, यांत कांहींहि शंका नाही. ही गोष्ट यापूर्वी इतक्या स्पष्टपणें लक्षांत आली नव्हती. दलितवर्ग आणि गरीब लोक ज्या शृंखलांनीं बांधलेले असतात त्या बहुतांशी त्यांनींच स्वतः निर्माण केलेल्या असतात. ते स्वतःच खोड्यांत मान अडकवितात. एकदां का त्यांनीं असहकार पुकारला कीं व्यापारी, उद्योगधंदेवाले आणि सरकार यांच्या अन्याय आणि पिळणुकीच्या धोरणाचें धावें दणाणलेंच म्हणून समजावें. आणि याच कारणास्तव मजूरसंघाची चळवळ आतां शक्यच नव्हे तर बलसंपन्नहि झाली आहे. दलितवर्गाच्या मनांत याच भावनेमुळे भविष्यकालाविषयी आशा निर्माण झाली आहे. उद्योगधंदे, व्यापार आणि सरकार यांच्या सत्तेचा मुख्य केंद्रबिंदु आपण स्वतःच आहोंत ही गोष्ट सामान्य जनांच्या लक्षांत येऊन चुकली आहे; आतां संघटन आणि सहकार्य वाढवून सत्ता—मग ती आर्थिक असो वा राजकीय असो—धारण करणाऱ्यांशीं असहकार करणें एवढेंच कार्य राहिलें आहे. संप, सार्वत्रिक संपदेखील व्यवहारी राजकारणाच्या क्षेत्राबाहेर आहे असें, आज संपामुळे ज्याचें नुकसान होतें अशा माणसाखेरीज दुसरा कोणीही म्हणणार नाही. उद्योगधंद्यांत जर संप झाले नसते तर मजुरांच्या पुष्कळशा

मागण्या आजही 'मागण्या' याच स्वरूपांत पडून राहिल्या असल्या, ही गोष्ट सर्वमान्य झाली आहे. ज्या तत्त्वांवर संप शक्य आणि परिणामकारी होतो त्याच तत्त्वांवर व्यापक सत्याग्रहही शक्य आहे. त्याच प्रकारची संघटना आणि त्याच प्रकारची कार्यपद्धति सत्याग्रहास पुरेशी आहे. या दोहोंत फरक आहे तो बाह्यात्कारी नसून ज्या तत्त्वांसाठी सत्याग्रह किंवा संप करावयाचा त्या तत्त्वांबाबतच काय तो असू शकेल !

औद्योगिक क्षेत्रांतील संप नफेबाजीमुळे वर्गविरोध माजला की, निर्माण होतो. वर्गकलह आणि वर्गयुद्ध हा त्यांतील मुख्य भाग असतो. त्यांतील मुख्य तत्त्व वर्गविरोध हे असते. एका वर्गाचा तोटा तो दुसऱ्याचा फायदा असे त्या व्यवहारांत होतें. म्हणून संपाच्या बुडाशीं वर्गकलह, द्वेष आणि मत्सर असतो. असे असतांही संपामुळे हिंसेला आळा बसतो. ज्यांनीं यशस्वीपणे संप बंदविले आहेत त्यांना अहिंसेची योग्य किंमत कळून चुकली आहे. संपूर्ण यशासाठी अहिंसेला प्रामाणिकपणे चिकटून राहणे आवश्यक आहे. आपल्या विरोधकांची भौतिकशक्ति इतकी जबरदस्त आणि सुसज्ज आहे की, दशहत्तवाद्यांनीं उपदेशिलेला प्रतिकारमार्ग आणि परिणामी होणारा नैतिक न्हास यांपासून अलिप्त राहूनच त्यांना आपली नैतिक बैठक टिकवितां येईल. संपवाल्यांना हिंसेला प्रवृत्त करून संप फोडणे नेहमी अधिक सोपें, स्वस्त आणि शक्य असतें हे अधिकाऱ्यांच्या लक्षांत आलें आहे. त्या कमी जर यश मिळालें नाहीं तर हिंसा करणारे हस्तक ते कामास लावतात. कारखान्यांतील संपांत यशस्वी डावपेंच लढविणारे नेहमी शांततामय आणि अहिंसक मार्गाचा अवलंब करतात. परंतु संपांचे वेळीं जें धोरण म्हणून स्वीकारण्यांत येतें तें सत्याग्रहाचें प्रमुख तत्त्व असतें. संघटित जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत तें मूलगामी तत्त्व असतें. विविध हेतूंचा एकमेकांशीं संघर्ष होत असला तरी जीवन सर्वत्र एकच आहे असे सत्याग्रही मानतो. संपावर जाणारा स्वतःच्या दुबळेपणामुळे आणि आणि शस्त्रास्त्रांचा अभाव असल्यामुळे निःशस्त्र राहून जें करतो तें सत्याग्रही आपल्या नैतिक बलाच्या आधारावर करतो. युद्धांत देखील अंतिम

यशासाठी शारीरिक बलापेक्षां, टिकाव धरण्याची शक्ति आणि नैतिक धैर्यच कारणीभूत होतें. म्हणून भौतिक वस्तूपेक्षां नैतिक बलावरच सत्याग्रही आपली सर्व भिस्त ठेवतो आणि तरीहि बाह्य साधनांचा तो तिरस्कार करीत नाही. सहकार्यांची आणि संघटनेची ती साधनें बनतात. आक्रमक वरूर शक्तीपेक्षां संघटनेनें अधिक यशस्वी होतो, हें त्याला माहीत असतें. आक्रमकाच्या अहिंसात्मक संघटनेस तो आपल्या अहिंसक संघटनेनें विरोध करतो. परंतु सत्याग्रहीच्या संघटनेंत सामील होणाऱ्या व्यक्तीमध्ये विरोधकांपेक्षां मनोधैर्य अधिक असतें, आणि तें आपल्या साध्याच्या न्याय्यते-विषयीच्या आणि अहिंसेच्या श्रद्धेतून निर्माण झालेलें असतें. नैतिक तत्त्वे आणि ध्येयाच्या न्याय्य तत्त्वाविषयीची श्रद्धा यांमुळे सत्याग्रही आपल्या ध्येयाविषयी तर जागरूक असतोच पण आपली जीं साधनें असतील त्यांबद्दल देखील दक्षता बाळगतो. दुर्बलता आणि दुःखदायक परिस्थिति यांमुळे तो अहिंसक होत नाही तर स्वतःच्या स्वतंत्र विचारानें नैतिक धैर्याच्या बलावर तो अहिंसावादी होतो.

सत्याग्रही नेत्याला मात्र कांहीं झालें तरी शिक्षण आणि नीति याबाबतींत ज्यांच्यांत बरीच भिन्नता आहे, अशा लोकांमध्ये आपलें कार्य करावें लागतें. कांहीं लोकांत अंतःस्फूर्ति नसली तरी, जर आचारांच्या बाबतींत त्यांच्यांत समानता असली तर त्यांच्या कार्यशक्तीचा तो त्याग करीत नाही. आचरणापुरती अहिंसा त्याला चालू शकते. वर्तन शुद्ध ठेवण्याची एकदां संवय लागली म्हणजे शेवटीं बहुतेक वेळां तिचा मनावर परिणाम होऊन हृदयाचें परिवर्तन होतेंच अशा विश्वासानें धार्मिक सुधारणा घडवून आणणारा देखील बाह्यात्कारी शुद्धीला मान्यता देतो. परंतु यांत्रिक स्वरूपाच्या या आचार-शुद्धीच्या दुष्परिणामांचीही सत्याग्रही पुढाऱ्याला कल्पना असते. ते दुष्परिणाम कमी व्हावेत म्हणून तो मनाच्या शुद्धतेवर नेहेमीच भर देत राहतो. पण त्यालाही इतर व्यवहारी कार्यकर्त्यांप्रमाणेंच उघड-उघड कांहीं धोका पत्करणें भाग असतें. दुसरें असें कीं,

सामान्य सैनिकानें आचारशुद्धि राखणें पुरेसें असलें तरी त्यांतलेच जे उपनेते असतील त्यांच्या बाबतीत मात्र केवळ आचारशुद्धि पुरत नाही.

सत्याग्रहाला इंग्रजीत *Passive resistance, Non-co-operation* हे प्रतिशब्द आहेत. त्यांचा अर्थ असहकार अथवा निःशस्त्र प्रतिकार असा होतो. परंतु हें भाषांतर संपूर्ण अर्थ प्रगट करूं शकत नाही. सत्याग्रहाच्या बाबतीत 'अप्रत्यक्ष' असें कांहींही नाही आणि सत्याग्रह हा एकाद्या गोष्टीच्या अभावानें सिद्ध होत नाही. कार्य, संघटना, चळवळ आणि विरोध यांचें प्रत्यक्ष तत्त्वज्ञान म्हणजे सत्याग्रह होय. शास्त्रांना विरोध करण्याच्या बाबतीत जरी तो निःशस्त्रीत्या व्यक्त होत असला तरी त्याचा विरोध प्रत्यक्ष आणि निश्चयी असतो. दुष्टपणा आणि छळ यांच्याशीं सहकार्य केल्यानें जे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष फायदे मिळतात ते ह्या नैतिक विरोधानें धिक्कारले जातात. सत्याग्रही बनलेल्या व्यक्तींच्या आपोआप होणाऱ्या शुद्धींतील हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. थोडीशी सुधारणा आणि थोडासा हृदयपालट त्यानें साधला जातो. त्याचे-मुळें आपोआपच कांहीं बंधनें पडतील, कांहीं नियंत्रण होईल, थोडा त्यागहि करावा लागेल. कधी कधी हीं बंधनें, सरकारी अधिकाऱ्यांशीं जवळचे धनिष्ठ संबंध, विदेशी वस्तूंचा आणि पदवीचा स्वीकार, सरकारी शाळा, कोर्ट-कचेऱ्या, यांसारख्या सामान्यतः अगदीं साध्या आणि नीतिनिरपेक्ष अशा गोष्टी-विषयीं असतात तर कधीं अस्पृश्यता, मद्यपान यांसारख्या निश्चितपणें वाईट आणि अनैतिक गोष्टीसंबंधींही हीं बंधनें असूं शकतील. कांहीं लोकांना हीं बंधनें सत्याग्रहाचीं विचित्र वैशिष्ट्ये वाटतात. परंतु थोड्याशा विचारांतीं असें दिसून येईल कीं, कोणत्याही दिशेनें संघटित आणि परिणामकारी चळवळ करावयाची असेल तर कांहीं बंधनें अत्यावश्यक आहेत. पूर्वी झालेल्या सर्व धार्मिक, राष्ट्रीय आणि ध्येयवादी चळवळींनीं त्यांचा अंगीकार केला होता. ख्रिस्ती, मुस्लीम, प्यूरिटन आणि शीख या सर्वांनीं, किंबहुना ज्याला ज्याला संघटन यशस्वी करावयाचें असेल त्यानें त्यानें कांहीं नियंत्रणें आणि बंधनें स्वीकारलींच पाहिजेत. बोल्शेविक लोक आध्यात्मिक

गोष्टींना मुळींच मानीत नाहीत. तरीही पुढारी आणि सैनिक यांच्यावरच नव्हे तर तेथील सामान्य नागरिकांवर देखील इतकी बंधने आहेत की, त्यांची गणना करणे शक्य नाही.

व्यवहारिक नियोजन

सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांचा राजकीय जीवनाच्या कामी उपयोग केला की, “वाईटाला विरोध करू नये” हे जुन्या आध्यात्मिक आणि नैतिक सुधारकांचे तत्त्व बदलून जाते. सत्याग्रह हे वाईटाविषयीं अविरोध धारण करणारे तत्त्व नाही. अविरोध फक्त शारीरिक आणि हिंसक मार्गापुरता आहे. परंतु इतर बाबतीत मात्र अत्यंत निश्चयी आणि तीव्र विरोध करणे सत्याग्रहांत अंतर्भूत आहे. उदाहरणार्थ, दीड शतकपर्यंत राजकीय आणि आर्थिक पिळणूक करून ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानांतून कोट्यावधी रुपये नेले आहेत म्हणून आता त्यांच्या हृदयांत पालट होण्यासाठी अथवा निसर्गानेच त्यांना योग्य ते शासन करावे म्हणून हिंदुस्थानने आपल्या श्रमाचा आणखी पैसा इंग्लंडमध्ये पाठवावा असे गांधीजी म्हणणार नाहीत. ते म्हणतील, ‘आजपर्यंत गेलेला पैसा वाईटाशी आपण सहकार्य केले म्हणून गेला. तेव्हा आपण आपला चुकीचा मार्ग सुधारू, स्वदेशीच्या तत्त्वावर आपल्या देशांतील उत्पादन, वांटणी आणि आपल्या संपत्तीचा व्यय यांची पुनर्घटना करू आणि त्यायोगे इंग्लंडाकडे जाणाऱ्या पैशाचा ओघ थांबवू या.’ हिंदी व्यापाऱ्याला आणि दलालाला ते म्हणतील, ‘परदेशी कापड आणि इतर वस्तूंचा व्यापार करणे पापकृत्य आहे.’ परदेशी मालाची आयात करणाऱ्याला ते म्हणतील, ‘ह्या धंद्यात मिळणारा फायदा पापमय आहे.’ स्वतःची अधोगति आणि शेजाऱ्याची उपासमार टाळण्यासाठी, ते विदेशी वस्तू वापरणाऱ्याला स्वदेशीचा उपदेश करतील. त्याचे आय कर्तव्य आपल्या हिंदी बांधवांना मदत करण्याचे आहे, हे त्याला गांधीजी बजावतील. ताडीचा एक पेला मागणाऱ्याला सत्याग्रही आणखी दोन पेले देणार नाही. ताडी पिण्याचा मोह उत्पन्न करणारी मानसिक

आणि शारीरिक परिस्थिति त्याच्याभोवतीं राहणार नाहीं अशी तो व्यवस्था करील. जर आणि जेव्हां या व्यसनाविरुद्ध कायदा करण्याची शक्ति त्याच्या हातीं असेल तेव्हां तो कायदा केल्याशिवाय राहणार नाहीं. राजाचें नाणें येशूला दाखवण्यांत आलें तेव्हां तो म्हणाला “ ज्या वस्तू सीझरच्या आहेत, त्या सीझरला मिळूं देत ” पण गांधीजी तसें म्हणणार नाहीत. ते म्हणतील, “ स्वजनांच्या सेवेची माननीय संधि सीझरला मिळूं दे. ” सोनें आणि चांदी गांधीजी घेतील पण स्वतःवरील उच्च जबाबदारी पार पाडण्यास आवश्यक असेल तेवढ्याचाच ते स्वीकार करतील. स्वतः विश्वस्त आणि गरीबांचे सेवक या वृष्टीनें आवश्यक तेवढेंच धन घेतील. सीझरच्या नेतृत्वाला लोकांची मान्यता आहे कीं नाहीं हें देखील ते पाहतील. मात्र सीझरच्या कातडीचा रंग, त्याचें राष्ट्र आणि प्रतिष्ठा इत्यादींच्या बाबतींत मात्र ते यत्किंचितही पर्वा करणार नाहीत. विचारलेल्या योग्य प्रश्नांना समाधानकारक उत्तर मिळालें नाहीं तर सीझरच नव्हे तर सीझरवादहि दोषास्पद आहे असें गांधीजी मानतात. सत्याग्रहाचें भांडण व्यक्तीशीं नसतें. त्याचा विरोध संस्था आणि मार्ग यांच्याशीं असतो. जोपर्यंत चुक्रीच्या मार्गांनं कार्य करणाऱ्या संस्थांमध्ये एकादी व्यक्ति तादात्म्य होऊन काम करते तोपर्यंत त्या संस्थायंत्र्याचा एक भाग म्हणून तिलाहि जो विरोध करावा लागतो तो कांहीं वैयक्तिक नसतो. अनुभवानें असें दिसून आलें आहे कीं, आपल्यांतील श्रेष्ठ मनुष्याचे वर्तनावर देखील तो स्थानावर अधिष्ठित असेल तेथील वातावरणाप्रमाणें परिणाम होत असतो. त्याची कामाची पद्धत वाईट असली तर तो मनुष्यही वाईट बनण्याचा संभव असतो. शिवाय ज्या पद्धतीनें कार्य चालतें त्या पद्धतीतील अधिकारीवर्ग आणि त्या पद्धतीनें पिळून निघणारा खालचा वर्ग हे दोन्हीही सारख्याच प्रमाणांत त्या पद्धतीचे बळीच आहेत, हें सत्याग्रहाला माहित आहे. म्हणून तो कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध द्वेष, मत्सर बाळगीत नाही.

वाईटार्शी अविरोध हें जुनें तत्त्व संपूर्णपणें आध्यात्मिक होतें. त्यामध्ये

प्रत्येकाचें स्वतः विषयी आणि परमात्म्याविषयी काय कर्तव्य आहे तें सांगण्यांत आलें होतें. थोड्याशा प्रमाणांत सामाजिक कर्तव्यही त्यांत नमूद होतें. परंतु दोन समाजांनीं एकमेकांशीं कसें वागावें याविषयी त्यांत कांहींही उल्लेख नव्हता. सत्याग्रह हा व्यक्तिगत तर आहेच पण त्यांत उल्लेखलेलें कर्तव्य सामाजिक आणि राजकीयही आहे. गविष्ठ व्यक्तीला अथवा गैर अधिकार गाजविणाऱ्या माणसाला विरोध करण्याचा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे हें जुन्या पद्धतीच्या अविरोध तत्त्वानेही सांगितलें. मग तो अधिकार कौटुंबिक असो, सामाजिक असो, आर्थिक असो वा राजकीय असो.

परंतु या सर्व गोष्टी अंतर्भूत असून शिवाय सत्याग्रहानें संघटित आणि सामुदायिक चळवळीचा मार्गही दाखवून दिलेला आहे. एखाद्याचा न्याय्य हक्क बजावून सांगणें अथवा एकाद्या चुकीच्या गोष्टीविरुद्ध आपली नापसंति दर्शविणें या पर्यायकडे जाऊन जरूर पडल्यास अकल्याणकारक अशा सामाजिक, आर्थिक अथवा राजकीय पद्धतींचें अस्तित्वच अशक्य करून टाकणारा असा हा संघटित चळवळीचा मार्ग आहे. या चळवळींचा हेतु हिंसक अथवा धाकदपटशाचा, किंवा सुडाचा नसून, स्वतःच्या अधोगतीला आणि दास्याला कारणीभूत होणाऱ्या पद्धतींशीं सहकार्य न करण्याचा आपला हक्क बजावण्याचें कर्तव्य पालन करणें, एवढाच असतो. अर्थातच वाईट पद्धतीचा जे अवलंब करतात त्यांच्या कार्याला अशा सामुदायिक सत्याग्रहानें विघ्न आणि अडथळा येतो खरा पण तें अपरिहार्य आहे. जेथें सर्वांचे हेतु नेहेमींच सारखे नसतात अशा या वैचित्र्यपूर्ण जगांत विरोधावांचून कर्तव्य पार पाडणें अशक्य आहे. सामुदायिक आयुष्यांत तर असें नेहेमींच होतें. परंतु सामुदायिक सत्याग्रहांत निर्माण होणारा विरोध, जे लोक आणि संस्था आपलें वैयक्तिक कर्तव्य पार पाडीत असतात त्यांनीं घडवून आणलेला नसतो. आपलें कर्तव्य मनांत दुष्ट बुद्धि न ठेवतां, सत्याला धरून अहिंसक रीत्या केलेलें म्हणजे विरोध केल्याची तक्रार विरोधकाला करतां येणार नाही. परिस्थिति बदलून टाकणें आणि विरोधाचा प्रसंग येऊंच दावयाचा नाही, असें

करणे त्याच्या हातांत असतें. परंतु दोन व्यक्तींना आपापलें कार्य हें आपलें 'कर्तव्यच' आहे असें प्रामाणिकपणें वाटत असलें तर त्या व्यक्ती अगर गट यांच्यामध्येही विरोध येणें अशक्य नाही. अशा वेळीं कोठल्याही प्रकारचा खोटेपणा, फसवेगिरी, हिंसा, द्वेष अगर मत्सर यांचा प्रादुर्भाव न होऊं देतां सत्याग्रही हा विरोध उच्च नैतिक पातळीवरून करीत असतो.

वाईटाला विरोध न करण्याच्या जुन्या धर्मोपदेशकांच्या पद्धतींत विरोधकाचा हृदयपालट घडवून त्याची सुधारणा करणें हें प्रमुख अंग असतें. सत्याग्रहांतही हेंच तत्त्व आहे. परंतु तें कांहींसें सौम्य झालेलें असतें. समाज आणि अधिकारीवर्ग हे व्यक्तीपेक्षां कमी सुसंस्कृत आणि अधिक यांत्रिकपणें हालचाली करणारे असतात. युक्तिवाद आणि नैतिक वजन त्यांच्यावर पुरेसा दाब आणूं शकत नाहीत. नैतिक अथवा बौद्धिक आत्मनिरीक्षण त्यांना करतां येत नाही. सामान्यतः लोकसमूहाचें मन व्यक्तीच्या मनापेक्षां कमी सुसंस्कृत असतें. समुदायाचें मन सामुदायिक विचारसरणीला अधिक पोषक असल्यामुळें गर्व, उत्कट इच्छा, राग, मत्सर, द्वेष आणि सूड यांना तें लौकर अनुकूल हेंतें. व्यक्तीच्या मनाप्रमाणेंच समुदायाचेंदेखील खरोखर एखादें मन असतें कीं काय याचा कधीं कधीं विचार पडतो. पण एकंदरीत असें एक मन असतें असें मात्र वाटतें. पण एखाद्या व्यक्तीच्या मनाला जितक्या लौकर तयार करतां येतें तितक्या लौकर या सामुदायिक मनाला तयार करणें सत्याग्रहाला शक्य नाही. कारण हें मन अधिक भौतिक आणि यांत्रिक असल्यामुळें नैतिक किंवा आध्यात्मिक विचार त्याला चटकन् पडत नाहीत. पुन्हां त्याची हालचाल अंतःस्फूर्त नसून तिला बाहेरून प्रेरणा होत असते. सत्याग्रहाच्या शास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्याला असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाही कीं, कांहीं व्यक्तींचा —कधीं कधीं महत्त्वपूर्ण व्यक्तींचाहि—हृदयपालट झालेला आहे; विरोधी पक्षाला येणारी हिंसेची सुरसुरी फार कमी झाली आहे; त्याचा राग आणि मत्सर यांना वाव मिळण्यास जागा राहिली नाही, त्यांचे हात हवेंतच मारामारी करीत राहिलेले आहेत. त्यांना पुरेसा विरोध न मिळाल्या-

मुळें स्वतःच हातपाय झाडत राहून शेवटीं ते दमून जातात. दीर्घकाल-पर्यंत चाललेल्या लढ्यांत तटस्थांच्या नैतिक सहानुभूतीवर आणि मनावर विशेष भर असतो. पण तींही ते विरोधक गमावून बसतात. सत्याग्रहाला मात्र त्यांचा पाठिंबा मिळतो. प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या हृदयपालटाची क्रिया अशी घडून येते; मात्र सत्याग्रहीचा जथा एकट्या सत्याग्रही इतका अहिंसक, निरिच्छ, सत्यवादी आणि पवित्र राहात नाहीं हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. त्यामुळें हृदयपालटाच्या क्रियेचा वेग किंचित् मंद होतो.

सत्याग्रही चळवळ अव्यवहारी समजणाऱ्यांनीं ह्या विषयाचा पूर्ण विचारच केलेला नसतो. इतिहासांत अहिंसक चळवळींचा उल्लेख क्वचित् असला तरी सत्याग्रहाची गांधीजींची कल्पना अगदीं नवीन आहे. अतिशय निराळ्या प्रकारानें तिचा मजूर-कामगारांनीं उपयोग केला आहे. तेथें तिचा उपयोगही होत आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांतून युद्धाचें अस्तित्व नाहीसें करावयाचें असेल तर विध्वंसक साधनें वाढविण्यानें तें उद्दिष्ट साध्य होणार नाही, ही गोष्ट आतां स्पष्ट झाली आहे. विध्वंसक मार्गानें शस्त्रास्त्रें वाढत जातात, नवीन भयस्थानें निर्माण होतात, नवीन द्वेषस्थानें उत्पन्न होतात आणि विरोधाची नवी भूमिका तयार होते. खरोखर युद्ध टाळण्यास उत्सुक असलेलीं अशीं लहान राष्ट्रे पुष्कळ आहेत. तरी त्यांना सुद्धां शस्त्रास्त्रें वाढवावीं लागतात. कारण विरोध नाहीसा करण्याचा दुसरा कोठलाच मार्ग त्यांना शक्य दिसत नाही. आपल्याहून मोठ्या आणि ज्यांच्याजवळ उत्पादनाचीं साधनें अधिक आहेत अशा देशाशीं तुलना करतां, आपल्याला यशस्वी होण्याची संधि मिळणें अशक्य आहे हें दिसत असतांनाही, शस्त्रास्त्रें वाढवण्याच्या या चढाओढीला तीं लहान राष्ट्रे बळी पडतात. हिंसा आणि द्वेष यांचें एक दुष्ट वर्तुळ निर्माण होऊन त्याचा व्याप अधिकाधिक वाढत मात्र जातो. हें वर्तुळ नाहीसें करण्याचा मार्ग सामुदायिक हिंसा आणि द्वेष नाहीसे केल्याशिवाय सांपडणार नाही. सामाजिक व्यवहारांत बुद्ध आणि येशू ख्रिस्त यांचे शब्द त्रिकालज्ञाच्या उद्गारा-

सारखे अचूक ठरले आहेत. द्वेष, द्वेषानें जिकला जाणार नाही तर प्रेमानें; हिंसा, हिंसेनें नव्हे तर अहिंसेनें पराभूत होऊं शकते.

नवीन योजना

पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या आपल्या श्रद्धेच्या गौरवपूर्ण मार्गानें आणि आपल्या देशांतील बौद्धिक परंपरेनें गांधीजी आज जागतिक शांततेसाठीं एक नवीन योजना, नवीन पद्धति आणि नवीन तत्त्वज्ञान आंखीत आहेत. सत्य आणि अहिंसेच्या ज्या वार्धिष्णु तत्त्वांनीं व्यक्तीचे सामाजिक व्यवहार अधिक सुसंस्कृत केले आहेत तींच तत्त्वे आंतरसामाजिक आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांतही मार्गदर्शक ठरलीं पाहिजेत असा त्यांचा विश्वास आहे. व्यक्तिगत हिंसेनें वैयक्तिक प्रश्न सुटत असत असा एक काळ होता. न्याय मिळण्यासाठीं स्वतःच सूड घेणें अगर परतफेड करणें एवढा एकच मार्ग एके काळीं व्यक्तीला माहीत होता, परंतु ह्या हिंसेला निर्वध घालण्याची कल्पना सुधारक आणि धर्मोपदेशक यांनीं अंमलांत आणली. त्यांनीं जशास तसें आणि ठोशास ठोसा हा नियम दाखवून दिला. असें न केले तर हिंसेचा अधिक भयंकर प्रसार होतील अशी त्यांची खात्री होती. मनुष्याची जसजशी प्रगति झाली तसतसा हाही नियम अयोग्य वाटूं लागला. एकेकाळीं तो नियम मनुष्य जातीला उपयोगी पडला पण नंतर तो नियमच प्रगतीच्या पायांतली शृंखला होऊन बसला. प्रगतिपथावरील मानवाला मग तोही नियम बाजूस करून नवीन नियम करावा लागला. आज त्या जुन्या नियमाचा अवलंब करणारा मनुष्य स्वतःवर मोठेंच संकट ओढवून घेईल. त्याची मूळ तक्रार तर दूर होणार नाहीच पण त्याचे कांहीं हक्क मात्र हिरावून घेतले जातील. व्यक्तिगत तक्रारी दूर करण्याची आज एक पद्धति आणि मार्ग ठरवून देण्यांत आलेला आहे. जुन्या नियमांचा उपयोग आतां कांहींही नाही. एकाद्या इसमाला द्वंद्वयुद्धाला केलेले पाचारण त्यानें नाकारल्यास त्याचे हंसें होई असा काळ नुकताच येऊन गेला. मग

तें आमंत्रणाचें निमित्त खरें असो वा खोटें असो. निमंत्रक त्याची भिन्नेपणा-
चदल छीः थू करून हंसत हंसत निघून जाई. आज सुसंस्कृत समाजांत
असें पाचारण केलें जात नाहीं. त्याची गणना जंगली कायद्याच्या
काळांत होते. त्याचा उद्रेक जर कोठें झालाच तर त्याचदल वाहवा तर
होत नाहींच पण अधिक थराला गोष्टी गेल्यास सरकार मध्यें पडतें आणि
द्वंद्व करणारांनाच शिक्षा ठोठावतें.

समाजानें केलेल्या एकाद्या अघोर कृत्याचें प्रायश्चित्त भ्रणून हिंसा
आणि युद्ध हा कायदा सामुदायिक जीवनांतही कितीही उपयुक्त ठरला
असला तरी इष्ट साधण्यास त्याचा कांहींही उपयोग नाहीं. उदात्तीकरणा-
च्या दृष्टीनें अथवा सुधारणेच्या दृष्टीनें युद्धाचा परिणाम पूर्वीं कितीही
चांगला झाला असला तरी आज युद्ध लोकांना करून बनवितें आणि
द्वेष, मत्सर आणि हिंसा वाढवण्यास कारणीभूत होतें असें अनुभवास आलें
आहे. आतां समाजसुधारणेच्या दृष्टीनें तें निरुपयोगी आहे. समाजाचें
त्यामुळें अधःपतन होतें आणि समाजाच्या अधःपातामुळें व्यक्तींचेही
मन दूषित होतें. समाजांचे संबंध योग्य रीतीनें राहण्यासाठीं, सामाजिक
वितुष्टें दूर करण्यासाठीं, समाजाचा नैतिक दर्जा वाढविण्यासाठीं अगर
जगाच्या पुनर्रचनेसाठीं युद्धाचा कांहींही उपयोग राहिलेला नाहीं.

बोल्शेविझमचा मार्ग

युद्ध आणि हिंसा यांमुळें उत्पन्न होणारे प्रश्न सोडविण्याची हमी
बोल्शेविझम आणि कम्युनिझम हे पंथ घेत असतात परंतु ज्या साधनांचा
ते उपयोग करतात तीं पूर्वींप्रमाणेंच राजकारण, द्वेष, मत्सर, हिंसा आणि
युद्ध हींच असतात. कम्युनिस्टांचा विश्वास एका समूहाचा दुसऱ्या समू-
हाशीं विरोध आणि वर्गकलह या गोष्टींवर आहे. द्वेष, दुही आणि विरोध
कमी करण्याऐवजीं ते त्यांना वाढविण्याला मदत करतात. त्यांचें म्हणणें
असें कीं, सध्यांच्या समाजव्यवस्थेंत वर्गकलह आणि वर्गविरोध अगोदर
पासून आहेत आणि कोणताही वास्तववादी त्यांच्याकडे काणाडोळा करूं

शकणार नाही. पण सत्याग्रह देखील वास्तववादी आहे. समूहविरोध आणि एका समाजाचें दुसऱ्याशीं असलेलें वैर सत्याग्रह पंथासहि माहीत आहे. परंतु हें वैर कमी व्हावें आणि शेवटीं नाहीसें व्हावें, वाढूं तर नयेच या वृष्टीनें त्याचे प्रयत्न चालतात. एकमेकांशीं जुळतें घेतां येण्यासारखे आणि सहकार्य करतां येण्यासारखे मुद्दे कोणते ते शोधून काढण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. व्यक्तिगत संबंधांतहि भांडण तंटे असतातच परंतु प्रशाचक्षु, सुधारक आणि राजकारणी पुरुष, व्यक्तिगत संबंधांत एकमेकांशीं सहकार्याचे, साम्य दाखविणारे आणि सामान्य हेतु पूर्ण करणारे मुद्दे शोधून काढतात. वरवर दिसणाऱ्या मतभेदांच्याहि आंत असलेली सर्वव्यापी मानवता प्रमुखपणें त्यांच्या नजरेस आणतात. साम्य दाखवणाऱ्या गोष्टीवर भर देऊन ते त्यांना योग्य मार्ग दाखवितात आणि त्यांची संघटना करतात. मतभेद शोधून काढणें, वाढविणें अगर त्यांवर भर देणें हें अशा लोकांचें काम नसतें. उलट असे मतभेद असले तरी एकमेकांविषयीं वैरभाव जागृत असतांनाही, ते विसरून जाऊन सामुदायिक जीवन प्रगतिपूर्ण आणि सुखानें घालविण्याचें सर्वसामान्य कार्य यशस्वी व्हावें म्हणून त्यांना ते सहकार्य करावयास लावतात. सामुदायिक जीवनांत सत्याग्रही हेंच कार्य करतो. महत्त्वाचे सामान्य मुद्दे आणि सहकार्याच्या बाबी कोणत्या आहेत तें तो पहातो. सर्वसामान्य मानवतेवर त्याचा भर असतो; जेथें त्याचा उपयोग होत नाही तेथें सामुदायिक दुःखें दूर करण्याच्या चळवळी नियंत्रित करून त्या शक्य तितक्या अहिंसक आणि शांततामय करण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. मोहवशता, द्वेष आणि मत्सर शक्य तितका कमी करण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो. खोटा आणि दुष्ट हेतूपूर्ण प्रचार करण्याला तो नकार देतो. शत्रूचें चित्र तो काळ्या रंगानें रंगवीत नाही. तेथें विरोधकालाही मानवतेचा सर्वसामान्य फायदा मिळूं शकतो. जे एकाद्या पद्धतीमुळें हवालदील होऊन ती पद्धति बदलून टाकण्याच्या प्रयत्नांत असतात, त्यांच्याच इतके त्यांचे विरोधकही त्याच पद्धतीचे गुलाम बनलेले असतात हेंही त्याला माहीत असतें. व्यक्तीशीं त्यांचें

भांडण नसतें. वर्षानुवर्षे ज्या पद्धतीनीं अधोगति केली आहे आणि पिढ्यान्पिढ्या लोकांनीं जे अमानुष आणि असामान्य वर्तन केलेलें आहे त्यांशीं त्याचा विरोध असतो. ज्या लोकांच्या हातीं सध्यां सत्ता आहे त्यांनीं सत्ता हातीं घ्यावयाची नाहीं असें म्हणून चाललें नसतें. आपण जर त्यांच्या जागीं असतो तर आपणही त्या दूषित पद्धतीच्या आहारीं जाऊन त्यांनीं केलें तेंच केलें असतें हें सत्याग्रही समजू शकतो.

कम्यूनिझम या उलट विचार करतो. तो मतभेद प्रथम शोधून काढतो. नंतर ते किती मोठे आहेत तें वारंवार दाखवून त्यांना महत्त्व देऊन वाढवितो. पूर्वापार चालत आलेल्या वर्गामध्ये कोणत्या भावना सामान्य आहेत त्यांकडे तो दुर्लक्ष करतो. द्वेष आणि हिंसा यांच्या परिणामक्षमतेवर विश्वास ठेवून नवीन आणि अधिक साम्यवादी रचना करण्यासाठीं प्रत्येक देशांत कम्यूनिझमनें युयुत्सु वर्ग तयार केले आहेत. सामान्य बाबी आणि मुद्दे कमी करित करित नाहींसे करण्यांत येतात. शेजार-धर्माप्रमाणें, दुष्ट वस्तूंच्या संसर्गामुळे या विरोधानंतर लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक, वैयक्तिक इत्यादि मतभेदांवर प्रथम भर देऊन नंतर घरगुती भांडण लावून हे मतभेद मी पसरविलेले नाहीत तर ते अगोदरपासूनच होते अशी हांकाटी करित सुटेल. उलट चांगला शेजारी निराळ्या प्रकारें वागेल. नवरात्राचकोमधील कलहप्रसंगीं सहजीवनाचे मुद्दे, कौटुंबिक दृष्ट्या कल्याणकारक कृत्ये, हीं त्यांच्या मनावर ठसवून सहनशीलता, सहकार्य, आणि समजुतदारपणा हीं त्यांना तो पटवीत राहील. बोलशेविझम चांगल्या शेजाऱ्याप्रमाणें न वागतां कलहप्रिय शेजाऱ्याप्रमाणें आज वागत आहे.

उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांतील दोन मोठ्या जमाती—हिंदु आणि मुसलमान—यांच्यांतील मतभेदाचा जे लोक अथवा समाज भलत्याच कामाकडे उपयोग करून घेतात त्यांच्याबद्दल आपल्याला काय वाटेल ? गेलीं कित्येक शतके या ना त्या स्वरूपांत तो विरोध आहे यांत शंका नाही. मूलभूत आणि न मिटण्यासारखे मतभेद फक्त आर्थिक आहेत असें मानणें

वस्तुस्थितीला धरून होणार नाही. जोंपर्यंत लोकांच्या भावना या मतभेदांमुळे उच्छृंखल होऊ शकतात तोंपर्यंत ते मतभेद महत्त्वाचे आहेत असे म्हटले पाहिजे. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. त्यांच्याशी योग्य त्या रीतीने वागून त्यांना एकमेकांशी सहकार्याने वागायला लावले पाहिजे. हिंदु-मुस्लिममतभेदावर भर देऊन ते वाढविण्याचा जो प्रयत्न करील त्याला देशभक्त देखील म्हणावयास कोणी तयार होणार नाही. मग विशाल मानवतेचा सेवक मानणे तर दूरच. हे मतभेद हिंसा, युद्ध आणि सुरामारी याशिवाय मिटणारच नाहीत असे मानणाऱ्याला आपण एकतर भयंकर वेडा म्हणू अथवा लोक-शत्रू म्हणू. दुर्दैवाने हिंदुस्थानांत असे वेडे आणि लोकशत्रू आपल्यामध्ये आहेत आणि ते स्वतःला वास्तववादी समजतात. सध्या असलेल्या मतभेदांना महत्त्व देऊन ते वाढविण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू असतो आणि या मार्गीने अंतिम शांततेचा लाभ होईल असा त्यांचा दावा असतो. जेथे लोक कांहींसे शांततेने रहात आहेत तेथे जाऊन कम्युनिझम, त्यांना त्यांच्यातील मूलगामी आणि दुर्लघ्य विरोध, तेढ, तीव्र वैर आणि मतभेद शोधून काढून दाखवून देतो. अन्याय आणि प्रमाद यांकडे लोकांचे लक्ष वेधून भयंकर विरोध घडवून आणला म्हणजे समतोलपणा प्रस्थापित होतो असे त्यांच्याकडून सांगण्यांत येते. दलितवर्गाची सदसद्विवेक बुद्धि जागृत करून न्याय आणि समतोल पारिस्थिति निर्माण करण्याच्या यत्नांत खरा सुधारकहि दंग असतो. परंतु त्याचा मार्ग सहकार्य, शांतता आणि प्रेम यांचा असतो. मानवतेची सुधारणा करण्याचा दावा मांडणाऱ्या बोलशेविझमने सामाजिक मतभेद मिटविण्याचा जो नवीन मार्ग शोधला आहे तो म्हणजे हिंसा आणि वर्ग-कलह !

त्याचे परिणाम

आर्थिक प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने बोलशेविझमने केवढेही कार्य केले असले तरी शांततेचा प्रश्न आजही पूर्वीइतकाच बिकट राहिलेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय युद्धाला त्याने अंतर्गत कलहाची जोड मिळवून दिली आहे. मत्सर आणि द्वेष यांचा प्रचार सारखा चालू ठेवून हा विरोध जिवंत राखला जात आहे. बोल्शेविझम जे जे यशस्वी होत जाईल तो तो अंतर्गत कलह आंतरराष्ट्रीय लढ्यापेक्षांही अधिक तीव्र आणि निर्दय होत जातील. रशियांत काय झाले ? त्यांचा प्रत्यक्ष वा मानलेला शत्रू जो मध्यमवर्ग, त्याचा विनाश केल्यानंतर आतां, क्रान्तीने स्वतःच उत्पन्न केलेल्या लोकांविरुद्धच नव्हे तर ज्यांनी क्रान्तीचा उठाव केला आणि क्रांति घडवून आणली त्यांच्याहि विरुद्ध शस्त्र उगारले आहे. आजचे तेथील युद्ध विरोधकांशी नसून एकच तत्त्वप्रणालि मान्य करणाऱ्या त्यांच्याच देशांतील दोन घटकांमध्ये आहे. एखादा मध्यमवर्गीय, मार्क्सवाद्याच्या तडाक्यांतून सुटेल पण मतभेद असलेला कोणीहि मार्क्सवादी मात्र सुद्धे शकणार नाही. आज बोल्शेविक रशियाचे साम्राज्यवादी राष्ट्रांशी किंवा अपहारक राष्ट्रांशी भांडण राहिले नाही. परंतु देशांतील लोकांत मतमतांतरे असलेलीं तेथे खपत नाहीत. मध्ययुगीन ख्रिस्ती धर्मांमध्ये जी स्थिति होती तीच सध्यां तेथे आहे. सध्यां जे सत्ताधारी आहेत त्यांनी स्वतः मार्क्सवादाचा एक अर्थ 'खरा' म्हणून दिला आहे. त्यापेक्षां वेगळा अर्थ लावणारा अधर्मी आणि वाममार्गी ठरून छळ आणि सूळ यांना पात्र होतो. मध्ययुगांत कित्येक खऱ्या ख्रिश्चन साधूंना त्यांच्या मतांबद्दल, तीं मते प्रेषिताच्या मतांशी, त्यांना शिक्षा देणाऱ्या लोकांच्या मतांपेक्षां अधिक जवळ असतांही, प्राणदंडाची शिक्षा भोगावी लागली; कारण त्या वेळीं हे साधू चर्चमध्ये सत्ताधारी नव्हते. आज बोल्शेविझमही असेच वर्तन करित आहे. खरेखुरे मार्क्सवादी, कम्युनिस्ट आणि बोल्शेव्हिक यांना आपल्या मतांसाठी जीविताची राखरांगोळी करावी लागते आहे.

गेल्या कांहीं वर्षांत झालेल्या दिवाळ खटल्यांवरून त्यांची चौकशीची पद्धति शेवटल्या क्षणीं अपराध्यांनीं दिला जाणारा कबुलीजबाब आणि मतभेद मार्गे घेतल्याचा खुलासा वाचला कीं, आजही चौकशी कोर्टाचे काम कसे चालले आहे ते आपल्या डोळ्यांसमोर स्पष्ट दिसू लागते.

चेदकिणी आणि भिन्न मतानुयायी यांना जिवंत जाळण्याचा प्रकार न्यायदानाच्या नांवाखाली मध्ययुगांत होत असे त्याची आज आठवण होते. ख्रिश्चन लोकांना यहूदी आणि मुसलमान लोक खपत होते पण जे ख्रिश्चन लोक रूढ धर्ममते मान्य करण्यास तयार नव्हते ते त्यांना चालू शकले नाहीत. कोणाच्याही मदतीवांचून, स्वतः बायबल वाचून त्याचा अर्थ काय होतो यासंबंधी स्वतःचें मत प्रकट करणे हा मोठा गुन्हा होता. जो काय 'प्रकाश' मनांत पडावयाचा तो रूढ धर्ममतवाद्यांच्या प्रार्थना-मंदिरांतूनच आला पाहिजे. आज कम्युनिझमचा धर्मग्रंथही रशियांतील सत्ताधारी वर्गानेंच समजावून सांगवयाचा असतो. ज्यांच्या हातीं सत्ता आहे त्यांच्याशिवाय दुसरे कोण तो अधिक स्पष्ट करू शकणार ? त्यांना यश मिळालें नाहीं का ? जर त्यांना मूलतत्त्वे नीट समजलीं नसतीं तर त्यांना यश कसें आलें असतें ?

आंतर्राष्ट्रीय राजकारणांतील रशियाचे डावपेंच इतर भांडवलशाही राष्ट्रांपेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे आणि अगम्य आहेत. ते गुप्त आणि संधि-साधूपणाचे आहेत. चोरांच्या संघाशी युद्ध जाहीर करून त्यांनीं सुरुवात केली. पण आज त्याच संघाला ते साम्राज्यवादी राष्ट्रांपेक्षाही अधिक प्रेमानें कवटाळीत आहेत. जगांतील दलित वर्गाचें भवितव्य उज्वल व्हावयाचें असेल तर ते फक्त युद्धानेंच होणार अशा जाहीर घोषणेनें रशियानें सुरुवात केली. आज त्यांचा विश्वास शांततेवर आहे आणि शांततानिदर्शनांत त्यांचा पुढाकार आहे. त्यांना एक गोष्ट कळावयास लागली कीं, आज शांतता नांदावयाची असेल तर ती आहे ती परिस्थिति कायम ठेवूनच म्हणजे साम्राज्यशाही राष्ट्रांना त्यांनीं भल्याबुज्या मार्गानें मिळवलेलें साम्राज्य त्यांच्याच ताब्यांत राहूं दिलें तरच शक्य आहे. परंतु अशा शांततेनें सध्यांची आहे हीच विषम स्थिति कायम राहिल. परंतु आपली आर्थिक रचना, आणि युद्ध आणि विध्वंसन यांची साधनें संपूर्णतेस पोहोचेंपर्यंत रशियाला आज अशा शांततेची आवश्यकता आहे. म्हणून शांतता सर्वांनाच आवश्यक असली पाहिजे ! प्रत्येक

कम्युनिस्ट जसा पूर्वी युद्धाला चिकटून होता तसे आतां त्यानें शांततेच्या तत्त्वाला चिकटले पाहिजे. जो ह्या नवीन मताला मान्यता देणार नाही तो वाममार्गी ठरणार. सध्यांचें आपलें राष्ट्रीय सरकार आणि धोरण युद्ध सुरू झाल्यास संपुष्टांत येईल हें रशियनांना कळलें आहे म्हणून ते जें युद्ध इतके दिवस बहुजनसमाजाच्या कार्याला अतिशय उत्तम संधि प्राप्त करून देईल असें म्हणत होते तेंच युद्ध आतां विनाशक होईल असें म्हणत आहेत. पिळवणूक करणाऱ्या इतर भांडवलशाही राष्ट्रांना हेवा वाटावा इतक्या उत्साहानें आणि जलद गतीनें रशिया शस्त्रास्त्रसाधन करीत आहे. इतर भांडवलशाही राष्ट्रांप्रमाणेच युद्धानें युद्धें बंद होतील या तत्त्वावर त्यांचा विश्वास आहे. इतर राष्ट्रे दुसऱ्याची पिळवणूक करतां यावी म्हणून शस्त्रें सांठवीत आहेत तर रशिया मात्र जागतिक शांततेसाठीं शस्त्रां जमवीत आहे ! १ ल्या महायुद्धांत दोस्त राष्ट्रांचें तर्कशास्त्र ह्याच प्रकारचें होतें. त्यांनीं जर्मनीशीं युद्ध केलें तें शांतता आणि लोक-शाही प्रस्थापित करण्यासाठीं आणि जगांतील युद्धें थांबवण्यासाठीं केलें. आज भांडवलशाही राष्ट्रे गुप्त शस्त्रें जमवीत आहेत तीं शस्त्रसंन्यासासाठीं ! रशियाही तसेंच करीत आहे. पण कांहीं श्रद्धाळु लोक म्हणतात कीं, दोन्ही एकच नाहीत. त्यांत फरक आहे. आत्मरक्षण आणि शांततेसाठीं रशिया शस्त्रें जमवीत आहे तर इतर राष्ट्रे आक्रमण आणि पिळवणुकीसाठीं शस्त्र-संभार वाढवीत आहे. पण हा फरक श्रद्धावंतांशिवाय इतरांना दिसणार नाही अशी आम्हाला भीति वाटते. वरवर पाहणारांस त्यांना या दोघांत कांहींच फरक वाटत नाही. कदाचित् ह्या नवीन भौतिक वादांत ते तितके तयार नसल्यामुळे असें होत असेल. ज्या अंतर्गत अथवा आंतराष्ट्रीय जागतिक शांततेचाचून मानवतेची प्रगति होणें शक्य नाही ती शांतता प्रस्थापित करण्याचे हे मार्ग नव्हते असें आम्हाला वाटतें. इतकेंच नव्हे तर शेवटीं आतांपर्यंत मिळवलेलें सर्व व्यक्तिगत आणि सामाजिक फायदे युद्धांतील हिंसेंत बळी देऊन मनुष्याला प्रगतिपथावरून परत फिरावें लागेल !

आंतरराष्ट्रीय युद्धें सामूहिक हिंसेनें बंद होतील यावरच बोल्शेविक्षमचा

विश्वास आहे असें नव्हे तर क्रांतीसाठी वाटेल ते मार्ग उपयोजावे असेंहि त्यांचें म्हणणें आहे. पवित्र अथवा अभेद्य असें जगांत कांहींही नाही. यश मिळविण्यासाठी वाटेल त्या गोष्टी करण्यास हरकत नाही. कोणताही मार्ग अवलंबिण्यास प्रत्यवाय नाही. जर सामाजिक आणि राजकीय नीति-तत्त्वामध्ये कांहीं भेद असेल तर (सध्यां तो अतिशय आहेच) या नवीन तत्त्वज्ञानानें तो अधिक वाढण्याचा मार्ग खुला होत आहे. यशाशिवाय दुसऱ्या कशालाही महत्त्व नाही आणि प्रत्येक गोष्ट याच दृष्टिकोनांतून पाहिली पाहिजे. स्ट्रॅलिन यशस्वी झाला; त्याचें करणें बरोबर ! ट्रॉट्स्की आणि त्याचे अनुयायी अयशस्वी ठरले; ते धिक्कारास पात्र ! योग्यायोग्यतेचा निर्णय यशापयशानेंच काय तो ठरावयाचा. ज्या मार्गाचा अवलंब भांडवलशाही करते, त्याच मार्गाचा अवलंब बोलशेविझमलाही करावयाचा आहे !

जर दोन विरोधकांनीं एकाच प्रकारच्या शस्त्राचा उपयोग केला तर ज्याचें शस्त्र अधिक तीक्ष्ण असेल आणि जो त्याचा उपयोग अधिक ठिकाणीं आणि अधिक निर्दयपणें करतो तो अर्थातच यशस्वी होतो. असें असतांना भांडवलशाही सरकारांनीं जीं शस्त्रे वापरलीं तींच बोलशेविझमनें अधिक व्यापक प्रमाणांत आणि अधिक कसोशीनें वापरलीं यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहींच नाही ! त्या शस्त्रांची नवी धार पाहून त्यांच्या अधिक विध्वंसन-शक्तीचें विस्मरण होण्याचें कारण नाही. प्रत्येक विभागांत कम्युनिझमला जुन्या पद्धतीच संपूर्णतेस न्यावयाच्या आहेत. आपली युद्धसाधनें अधिक शास्त्रशुद्ध आणि अधिक कार्यक्षम करण्याचा त्यांचा प्रयत्न आहे. 'आज आमच्याविरुद्ध कितीही राष्ट्रांनीं एकत्रित होऊन चढाई केली तरी त्या सर्वांना एकट्यानें टक्कर देण्याची कम्युनिझमच्या सैन्याची शक्ति आणि संघटना आहे' अशा ते वल्गना करीत आहेत. त्यांची विवाहपद्धति त्यांच्या त्यांच्या मर्यादेंत कोठल्याही दुसऱ्या देशाच्या पद्धतीपेक्षां अधिक कार्यक्षम आहे. त्यांच्या बदलणाऱ्या धोरणास आणि कल्पनांस सोईस्कर असें वातावरण निर्माण

करण्यासाठी पाण्यासारखा पैशाचा व्यय केला जातो. त्यांचे प्रचारयंत्र भांडवलशाही देशांतल्या प्रचारयंत्रापेक्षा अधिक कार्यक्षम आहे. कांही सोटे-शाही देशांतल्या प्रचारयंत्रापेक्षाही ते बरच्या दर्जाचे आहे. भांडवलशाही आणि सोटेशाही राष्ट्रे व्यक्तींचा उपयोग बंदुकींतील गोळ्यांसारखा करतात ! बोल्शेव्हिस्ट देखील आपल्या नागरिकांचा तितकाच स्वैरपणे आणि निर्दयपणाने उपयोग करतात. मात्र आपण सामाजिक न्यायासाठी त्या व्यक्तींचा बळी देत आहोत असा त्यांचा विश्वास असतो. परंतु प्रत्येक धर्मपंथाचीहि अशीच समजूत होती. ख्रिस्ती धर्मीयांनी मानवी आत्मे सुरक्षित राहावे आणि पृथ्वीवर स्वर्गाचे राज्य असावे म्हणूनच मनुष्यबध केला ! नागरिक हक्कांचे संरक्षण भक्कम रीत्या व्हावे म्हणून बोल्शेव्हिक प्रथम नागरिकांचा अपहार करतो ! सशस्त्र हुकूमशाही प्रस्थापित करून तिलाच ते बहुजनसमाजाची हुकूमशाही असे म्हणतात. ह्या सगळ्याच्या मुळाशी असलेली वंचना आणि असत्य तिच्या प्रचारकांना उमगत नाही. खरी सत्ता बहुजनसमाजाच्या हाती नसून जो बोल्शेव्हिक पक्ष एखाद्या फासिस्ट पक्षाइतका संघटित आहे, त्या पक्षाच्या नेत्या-उपनेत्यांच्या हाती आहे. पूर्वग्रहदोष नसलेल्या मनुष्याला नवीन स्वरूपांत पुढे मांडलेली जुनीच तत्त्वे पोकळ वाटतात परंतु श्रद्धावंताला ती इतकी तंतोतंत पटणारी वाटतात की, त्यासाठी आपला आणि इतरांचा प्राणहि पणाला लावून लढण्याची त्याची तयारी असते !

सरळ आणि अरुंद मार्ग

ह्या सगळ्याला गांधीजींचा विरोध आहे. त्यांना युद्ध नाहीसे करावयाचे आहे परंतु ते युद्धाची शस्त्रास्त्रादि सामुग्री जमवून नव्हे; तर शांततेच्या मार्गाने. आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी वाटेल त्या मार्गाचा अवलंब ते करीत नाहीत व इतरांनी केलेला त्यांना चालत नाही. साध्य कितीही उत्तम असो, साधने शुद्ध असलीच पाहिजेत. त्यांच्या दृष्टीने साधने ही साध्याइतकीच महत्त्वाची आहेत. कारण साधनांचा साध्यावर परिणाम

होतो. संशयास्पद मार्गानीं साध्य केलेलें उद्दिष्ट बाह्यतः जरी मूळ साध्या-सारखेंच दिसलें तरी तें वस्तुतः तसें नसतें. पवित्र साध्याचें मर्म अपवित्र साधनांमुळें बदलून जातें. इटली-अविसीनियायुद्धांत जे निर्वध रशियानें इटालीविरुद्ध पाळले ते इतर भांडवलशाही राष्ट्रापेक्षां निराळे नव्हते. आणि तीं राष्ट्रे इटालीचा विजय व्हावा असेंच थोड्याफार प्रमाणांत मनांत म्हणत होती. ते निर्वध दूर करतेवेळींही रशियाचा उत्साह इतर राष्ट्रापेक्षां कमी नव्हता. युद्ध चालू असतांना रशियानें इटालीला भरपूर तेल पुरवलें. तें कां ? आपली निर्यात आणि व्यापार वाढवण्याकरतां. गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली हिंदुस्थान एखाद्या निर्दय आक्रमक राष्ट्राला युद्धसाहित्याचा पुरवठा करील अशी कल्पनाही करवत नाही ! असल्या अपवित्र कायद्याचा गांधीजी धिक्कारच करावयास सांगतील. आज काँग्रेसच्या हातीं थोडीशीच सत्ता असतांना, अफू, गांजा, दारू यांपासून मिळणारे कराचें उत्पन्न शेतकऱ्याचें दुःखनिवारण, साक्षरताप्रसार अशा आवश्यक कार्यासाठीं खर्च न करतां, उत्पन्नाचें हें साधनच बंद करावयाचा काँग्रेस प्रयत्न करीत आहे हें पाहून आमच्या पुष्कळ आधुनिक मित्रांना आश्चर्य वाटतें. तांतडीच्या अशा सुधारणादेखील आपल्या लोकांच्या अधःपातावर मिळवलेल्या अपवित्र पैशानें घडवून आणण्यापेक्षां त्या सुधारणाच कांहीं काळपर्यंत लांबणीवर टाकायलाही ते तयार आहेत. इतर दिशेनें करावयाची सुधारणा कांहीं काळ थांबली तरी चालेल पण दारूबंदी मात्र थांबू शकत नाही. त्यांच्या मते एखादें साध्य कितीही उच्च असलें तरी तें साध्य अनैतिक आणि अयोग्य साधनांचें समर्थन करूं शकणार नाही. निदान दारूबंदीच्या बाबतींत त्यांनीं योग्य तो व्यवहारी हिशेब केलेला आहे. दारूबंदी केल्यास एकंदर दारूच्या किंमतीच्या १० ते १५ टक्के तोटा सरकारला सोसावा लागतो. पण दारूबंदीनें जो शेतकरी दारू पितो त्याचा १०० टक्के फायदा होतो. आतां असें जरी नसतें आणि गिऱ्हाइकाचाहि कांहीं तोटा होतच राहता तरी देखील गांधींनीं दारूबंदीचा हेका सोडला नसता. ते नीतिवादी आणि तज्ज्ञ राजकारणी असल्यामुळें आद्य महत्त्वा-

च्या गोष्टींना ते प्रथमस्थान देतात. तात्कालिक फायद्याच्या मोहाने ते आपला सरळ आणि जवळचा मार्ग सोडायला तयार होणे शक्य नाही. हिंदी स्वातंत्र्यापेक्षां सत्य आणि अहिंसा यांचीच काळजी गांधीजींना जास्त आहे असे जे नेहेमीं म्हटले जाते, ते म्हणणे चुकीचे आहे. सत्य अहिंसा आणि हिंदी स्वातंत्र्य यांमध्ये गांधीजींना विरोधी भूमिका कोठेच दिसत नाही. हिंसा आणि फसवणूक या मार्गांनी मिळवलेले स्वातंत्र्य त्यांना केवळ दिखाऊ वाटते. अशा स्वातंत्र्यांत, स्वातंत्र्याचे मर्म आणि तत्त्व, अनैतिक आणि वंचनात्मक मार्गांनी नष्ट होईल ! खरे स्वातंत्र्य-ध्येय जितके उज्ज्वल आणि उच्च आहे तितक्याच उज्ज्वल आणि उच्च साधनांचा अवलंब केला तरच खरे स्वातंत्र्य मिळू शकेल.

अर्थातच आंतरसामूहिक नीतीच्या बाबतीत तरी गांधीजींचे तत्त्वे आणि व्यवहार बोल्डोव्हिझमपेक्षां अधिक भक्कम पायावर उभी आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिले तर जागतिक शांततेसाठी त्यांनी सुचवलेला उपाय हा अधिक विचारपूर्वक शोधलेला आहे. समाज सुधारावयाचा आणि त्याला अधिक नीतिवादी बनवावयाचे आणि युद्ध व हिंसा आंतरसामूहिक व्यवहारांतून नाहीशी करावयाची हे दोन प्रश्न त्यांच्या मार्गांनी सुटतील किंवा नाही हे कोणीही निश्चितपणे आजच सांगू शकत नाही. आपण एवढेच म्हणू शकतो की, त्यांची विचारांची दिशा बरोबर दिसते. ती मानवी उत्क्रांति आणि इतिहास यांना धरून आहे. ह्या जगांत योग्य मार्ग आणि योग्य यत्न देखील, मनुष्य सुधारणेला तयारच नसला तर हवे ते परिणाम घडवून आणण्याला असमर्थ ठरतात. यश हे सोईस्कर परिस्थिति निर्माण होण्यावर अवलंबून असते. नियति आपली लीला दाखविल्यावांचून रहात नाही. गांधीजींच्यापेक्षांही थोर लोक आपापल्या काळांत अयशस्वी ठरलेले आहेत. तद्गतच तेही कदाचित् अपयशी होतील. परंतु वस्तुतः ते अपयश नसते. ते अपयशाचा भास असतो. त्यांच्या प्रयत्नांनी मानवतेची सुधारणा झाली आहे. एखादे तत्त्व जर सत्याधिष्ठित असेल आणि जागतिक प्रगतीसाठी आवश्यक असेल तर बारांवार अपयश आल्यानंतरही

शेवटीं मनुष्याला तें मान्य करावेंच लागतें. मनुष्यानें आतांपर्यंत केलेली प्रगति जर टिकवावयाची आणि वाढवावयाची असेल तर सामाजिक आणि आंतरात्मिक नीतीचे प्रश्न सोडवण्यासाठीं गांधीजींचा सत्य आणि अहिंसेचा मार्ग त्याला मान्य करावा लागेल. द्वेष, मत्सर, फसवणूक, हेवा-दावा, युद्ध, हिंसा आणि साधनांविषयींची बेफिकिरी या गोष्टी आपले प्रश्न सोडवू शकतील असें मानणें फोल आहे. नीतिमय मार्ग जागतिक रचना चांगली करूं शकतील किंवा नाही याविषयी शंका असली तरी फसवणूक, हिंसा आणि युद्ध तीं करूं शकणार नाहीत हें मात्र निश्चित आहे. वैयक्तिक आणि सामाजिक व्यवहारांत त्या जुन्या मार्गांना जसें अपयश आलें तसेंच ते राजनैतिक आणि आंतरात्मिक व्यवहारांतही आलें आहे हें उघड आहे.

काँग्रेस आणि वर्गयुद्ध

३

वर्गयुद्धासंबंधी काँग्रेसने केलेल्या ठरावांत वर्गयुद्ध आणि खाजगी मालमत्ता जप्त करणे याबाबतच्या वलगनांचा तीव्र निषेध केला आहे. तो ठराव काँग्रेस समाजवादी पक्ष किंवा इतर कोणत्याही पक्षनिष्ठ संघटनेला उद्देशून नाही. जरूर ती शक्ति आणि राज्ययंत्रावर आवश्यक ते नियंत्रण प्राप्त झाले म्हणजेच सुसंघटित आणि तत्त्वनिष्ठ गट आपला स्वतःचा कार्यक्रम आणि स्वतःचे धोरण यांचा संपूर्ण पाठपुरावा करू शकतात. शासन-संस्थेतील एकाद्या नवीन सुसंघटित पक्षाच्या घटनात्मक आणि कायदेशीर कार्यक्रमाबद्दल कांहीं सांगणे काँग्रेसला शक्य नाही. फक्त त्या पक्षाकडून कांहीं अन्याय्य वर्तन झाले म्हणजे सत्याग्रह करावयाचा एवढेच काँग्रेस जाणते. जेव्हा राज्यशकट तिच्या हाती येईल आणि ती सत्ता काबीज करील, तेव्हा महत्त्वाचे बदल करण्याचा संकल्प तिने केलेलाच आहे. परंतु कांहीं तुरळक विस्कळित व्यक्तींनी चालविलेल्या बेजबाबदार बहबळीचा काँग्रेस निषेध करते.

पूर्वी जेव्हां जेव्हां क्रांतिकारक घटना झाल्या आहेत तेव्हां तेव्हां व्यक्ति आणि गट यांनी स्वतःच्याच अधिकारांत इतर व्यक्ति आणि गट यांवर आपला अधिकार गाजवून त्यांना शासन करण्यांत मुळीच कसूर केलेली नाही. वैयक्तिक द्वेष आणि वर्गयुद्ध यांना उत्तेजन देण्यांत येऊन, कत्तली आणि दहशत यांत त्यांचे पर्यवसान होत आले आहे. अशा वर्गयुद्धाला उत्तेजन देणाऱ्या वर्गविग्रहाचा काँग्रेस निषेध करते आणि तो यथार्थ आहे. गेलीं कित्येक शतके अस्तित्वांत असलेला वर्गविग्रह काँग्रेसला माहीत नाही असा याचा अर्थ नाही. कोठल्याही प्रकारचा द्वेष मग तो वर्गविर्गातला असो, जातीजातीतला असो वा जमातीजमातीतील असो, ज्यामुळे त्यांच्यापैकी कोणावरही वा संपूर्ण राष्ट्रावर अन्याय होणे शक्य आहे असा द्वेष नष्ट करणे यासाठी काँग्रेस आजपर्यंत झगडत आली आहे आणि यापुढेही झगडणार आहे. हिंदी राष्ट्रांतील निरनिराळ्या गटांतील ही भांडणे लक्षांत घेऊनच हरिजन, खादी आणि ग्रामायोग हे कार्यक्रम आंखण्यांत आले आहेत. परंतु या कलहाची दखलगिरी काँग्रेसने घेतली असली तरी तशीच ती रहावीत असे काँग्रेसला मुळीच वाटत नाही. एखाद्या व्यक्तीने वा गटाने आपल्याच हाती सत्ता घेऊन सगळे कांही समतोल करण्याचा उद्योग आरंभिला तर त्यालाही ती कधीही मान्यता देणार नाही.

एखादी पद्धति आणि त्या पद्धतीचे स्वेच्छया किंवा अनिच्छया, जाणून बुजून वा अजाणतां, तिच्या पुरस्काराचे साधन बनलेले लोक यांच्यातील फरकाकडे काँग्रेसचे अवधान आहे. अन्याय्य आणि अपायकारक अशी पद्धति नष्ट करण्याकरितां काँग्रेस आपले सर्व यत्न खर्ची घालील; पण व्यक्तीकडून अमानुष आणि बेकायदेशीर कृत्ये झालीं नसल्यास त्या पद्धतीचे साधन झालेल्या व्यक्तीवर काँग्रेस कधीं सूड उगवणार नाही. वैयक्तिक आणि असंघटित असे सुडाचे प्रयत्न कोणा व्यक्तीवर वा गटावर झाले तर त्यालाही काँग्रेस विरोधच करील. असल्या सूडबुद्धीच्या कृत्यांनीं गतकालांतील कित्येक महनीय क्रांतीच्या कार्यास कलंक

लाविला आहे. परंतु काँग्रेसचें ब्रीद अहिंसेचें असल्यामुळे तिला व्यक्ति आणि पद्धति यांच्यामध्ये फरक करावा लागणारच. कायदेशीर मार्गा-खेरीज इतर कोणत्याही तऱ्हेने कोणाही व्यक्तीवर हिंसक आघात करावयाचा नाही अशी काँग्रेसने प्रतिज्ञाच केली आहे. वर्गद्वेष आणि वर्गयुद्ध ही भाषा अगदी प्रारंभापासूनच काँग्रेसला वर्ज्यच आहे.

मालमत्तेच्या जप्तीचा प्रश्न असाच आहे. सुधारलेल्या समाजांत सर्व जीवित आणि मालमत्ता अखेरपक्षी सरकारच्या मालकीची असली पाहिजेत एवढी गोष्ट समजण्याइतकें राजकारण काँग्रेसला ज्ञात आहे. सामाजिक कर्तव्यांच्या नांवाखाली सरकार जीवित आणि वित्त यांवर सत्ता मिळवूं पाहतें. राष्ट्रांतील कित्येक गुन्ह्याबाबत मालमत्तेची जप्ती किंवा प्राणदंडाची शिक्षाही दिली जाते. सरकारला जर आपल्या प्रजेच्या जीवितावर आणि मालमत्तेवर सत्ता गाजविण्याचा हक्क नसेल तर, व्यक्ति आणि गट यांच्या झगड्यांत सरकार गुरफटून बसेल. युद्धकालांत प्रत्येक राष्ट्र आपल्या प्रजेपैकी कांहींना सामाजिक कल्याणासाठी प्राण अर्पण करण्याचा आदेश देतें व सक्तीची सैन्यभरती आणि सक्तीची नोकरी अंमलांत आणते. तसेंच मालमत्तेचेंही आहे. युद्धाव्यतिरिक्त इतर वेळीहि प्रत्येक सरकार खासगी मालमत्तेचा कांहीं भाग करांच्या रूपानें जप्त करतें. विशेष आणीबाणीच्या प्रसंगी नुकसानभरपाई देऊन अगर न देतांही सरकार सर्व कांहीं हरण करित असतें. परंतु या सर्व कृत्यांना जप्ती म्हणत नाहीत. सुसंघटित सत्तेने आंखलेल्या राष्ट्रांतील कायद्यांनुसार केलेली अशी ही योजना असते. खासगी मालमत्तेच्या अशा जप्तीच्या आवश्यकतेविषयी कोणाला कधीही क्षणभरहि संशय वाटत नाही. फार काय अशी तत्त्वप्रणालीच होऊन बसली आहे की, सर्व मालमत्ता ही सरकारचीच निर्मिती असते. निसर्गतः खासगी अशी मालमत्ताच नसते आणि असणें शक्यहि नाही! ज्याअर्थी सरकार, मग तें कशाही प्रकारचें असो, सर्व खासगी मालमत्ता उत्पादन करतें, त्याअर्थी तिची मालकीही सरकारकडेच असावयाची. सामान्यतः या मालकीची प्रत्यक्ष किंवा संपूर्ण

अंमलबजावणी सरकार करित नाही. परंतु व्यक्तीला कांहीं हक्क आहेत म्हणून सरकार असे वागतें असे नव्हे. तर व्यक्तीनीं कांहीं संपादन करणें आणि ती संपादित मालमत्ता आणि हक्क सर्वांना हितावह होईल अशा रीतीनें स्वतःकडे ठेवणें यांत सरकारची सोय आणि समाजाचें हित आहे म्हणून सरकारनें तशी सवलत ठेवलेली असते एवढेंच.

सुसंघटित शासनसंस्था (सरकार) देखील स्वतःवर इतरांनीं खटले भरण्याची सवलत ठेवतात. अमूकच एक पद्धत अवलंबण्यांत किंवा शोधून काढण्यांत प्रजेचें हित हा हेतू साध्य करण्याचें कार्य पूर्णपणें साधतें असें नाही. त्याहून अधिक चांगले मार्ग असणें शक्य असतें. पण स्वतःच्या हातांत सत्ता असेपर्यंत ते सरकार स्वतःची पद्धत हीच जास्तीत जास्त चांगली असें समजते. किंवा सर्वांत ती उत्तम नसली तरी तिच्यांच कांहीं बदल केला तर त्याचे परिणाम भयंकर होतील अशी तरी त्या सरकारची कल्पना असतेच.

राजनीतीमध्ये सरकारची व्याख्या संपूर्णतया अंतर्गत सत्ता असणें अशी केली जाते. प्रत्येक क्षणीं, या सर्व सामर्थ्याचा उपयोग केला नाही तरी सरकारचें कार्य अडत नाही. आपल्या सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्याची वांटणी करून किंवा त्याचा कांहीं भाग, कांहीं व्यक्ती, गट, समित्या किंवा स्थानिक संस्था यांच्या स्वाधीन करणें सरकारलाहि हितावह वाटणें शक्य आहे. परंतु वस्तुस्थिति अशी आहे की, आपल्या अधिकारांतला कोठलाही भाग कायमचा देऊन टाकला तर अंतर्गत भागांतील सर्वांत वरिष्ठ गट हा सरकारचा दर्जा नाहीसा होईल. राष्ट्रसंघाच्या प्रमुख तत्त्वांपैकी, सरकारच्या या अंतिम सत्तेस मान्यता असणें हें एक तत्त्व आहे. त्याला जर मान्यता नसेल तर ते राष्ट्र, राष्ट्रसंघाचा सभासदच होणार नाही.

भावी हिंदुस्थानची आर्थिक पुनर्रचना करतांना नवीन उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितींच्या अनुरोधानें राष्ट्राची सेवा करण्यासाठीं पुष्कळसे अधिकार काढून ध्यावे लागतील. हे इतर कोणत्याही राजकीय संघटनेप्रमाणें काँग्रेसलाही समजतें. काँग्रेसनें स्वतः पुरता आंखलेला कार्यक्रम “मूलभूत-

हक्क आणि आर्थिक कार्यक्रम ” या कराचीच्या ठरावांत नमूद आहे. तो अधिकारसंन्यासाचा एक प्रचंड कार्यक्रम आहे. त्यासाठी कांहीं नुकसानभरपाई दिली जाईल किंवा नाहीही. एखाद्या हक्काचा उपभोग अथवा उपयोग पूर्वकालांत अन्याय्य असला किंवा तो काढून घेतला तरी कांहीं नुकसान होणार नसेल तर तो हक्क कालवृष्ट्या पोहोचलेला असला तरी तो काढून घ्यावा असे एखाद्या सरकारला वाटल्यास ते सरकार भरपाई देण्यास बांधलेले नाही. हे सर्व आणि समाजहितासाठी सरकारने जे जे करणे आवश्यक आहे ते ते इतरहि सगळे करावे लागेल याची काँग्रेसला जाणीव आहे. कोणाच्याहि हितसंबंधाच्या मिरासदारीची काँग्रेस पर्वा करणार नाही. हिंदुस्थानचे राष्ट्रीय ऋण म्हणून जे मानले जातं त्या सर्वांची तपासणी काँग्रेस करणार आहे. मग ते कायदेशीर मार्गाने झालेले असले तरी त्याची वसुली काँग्रेस केल्याखेरीज राहणार नाही. तसेच सर्व प्रकारचे विविध कालमर्यादेचे आणि पवित्र मानले गेलेले सर्व हितसंबंध कांटेकोर रीतीने काँग्रेस तपाशील आणि तिच्या न्यायाचा मानदंड सामाजिक हित हाच राहील. स्वतःची सहानुभूति तिने केव्हाही दडवून ठेवलेली नाही. हिंदी बहुजन-समाजाच्या हितसंबंधांना बाध आणणारे कसलेही हितसंबंध असले तरी ते नाहीसे झालेच पाहिजेत. गांधीजींच्या मार्गदर्शानुसार आंखलेल्या रवराज्याच्या योजनेत काँग्रेसने दुसरा कोठलाही मानदंड मानलेला नाही. उपासमार आणि आबाळ होत असलेल्या लाखों लोकांच्या भल्यासाठीच प्रत्येक हितसंबंध कार्यक्षम आहे हे सिद्ध झाले पाहिजे. आणि केवळ ह्याच कसोटीमुळे इतर कित्येक पूर्वापार गुंतलेले हितसंबंध काँग्रेसपुढे टिकाव धरू शकत नाहीत.

या सर्वांवर काँग्रेसचा विश्वास असला तरी मालमत्ता खालसा करण्याबाबत चालणाऱ्या बेजाबदार, निर्गल प्रलापांना काँग्रेसची मान्यता नाही. उदाहरणार्थ, खंडकरी व्यक्तिशः किंवा सांघिकरीत्या जमीनीवर ताबा गाजवू लागले तर ते काँग्रेसला रुचणार नाही. एखाद्या गिरणीतील कामगारांनी गिरणीच ताब्यांत घेणे काँग्रेस मानणार नाही. तसे काँग्रेसने

मान्य करणें म्हणजे तिला आजपर्यंत कमावलेलें नांव आणि समाजहितदक्षता यांना बट्टा लावणें होय. ह्या सर्व गोष्टी पूर्वी घडलेल्या क्रांतीचे वेळीं झाल्या आहेत आणि त्यांचे परिणाम राष्ट्राच्या दृष्टीनें कांहींवेळां तात्पुरते तर कांहींवेळां कायमचे हानिकारक झाले आहेत. ही हानि भरून काढण्यासाठीं नंतर त्या राष्ट्रांना वर्षानुवर्षे विस्कळित स्थितींत दुःख, कष्ट आणि हानि सहन करावी लागली आहेत. हिंदी राष्ट्र आणि हिंदी काँग्रेस यांना अशा गोष्टींच्या बाबतच्या निरर्गल प्रलापांना मान्यता न देण्याचा योग्य सल्ला मिळाला आहे. खोट्या राजकीय आणि आर्थिक कल्पना अशिक्षित शेतकरी आणि कामकरी यांच्या मनांत अशा वल्गनांनीं निर्माण होतात. सुसंघटित समाजांत अन्याय निराकरणाचे कांहीं मार्ग राजकीय आणि कायदेशीर हक्क म्हणून मानण्यांत येतातच. तें काम कांहीं व्यक्तींच्या, असंघटित, गोंधळ माजलेल्या आणि अडाण्यांच्या स्वाधीन करतां येणार नाहीत. कांहीं विशिष्ट पद्धत त्यांत पाहिजे, आणि एवढ्याच कारणास्तव काँग्रेसनें घटनासमितीच्या कल्पनेला ताबडतोब मान्यता दिली.

डावा गट आणि उजवा गट

४

ज्याला थोडा तरी अनुभव आहे किंवा ज्याने थोडा अभ्यास केला आहे असा कोणीही जी गोष्ट सहज कबूल करतो ती मोठ्या पाल्हाळाने सिद्ध करण्याची उठाठेव आपले कांहीं चांगले शिक्षित लोक करित बसतात. एका दृष्टीने पाहिले तर धार्मिक माणसालाच ते धर्मतत्त्वे समजावावयाचा प्रयत्न करतात असे म्हटल्यास चालेल. देशांत सर्वत्र गरिबी, बेकारी, आणि निःकृष्ट क्रयशक्ति आहे हे सर्वांना मान्य आहे. शेतकरी आणि उद्योग-धंदे यांचे यांत्रिकीकरण केल्यास उत्पादन वाढेल ही उघड गोष्टही कोणी नाकबूल करू शकत नाही. आणि ही शेवटली गोष्ट उत्तम प्रकारे साधण्यास समाजसत्तावाद प्रस्थापित झाला पाहिजे असेही वादाकरितां आपण गृहीत धरूं या. परंतु खरोखर जे कांहीं कळावयास पाहिजे आहे ते हे की, हवे तसे बदल कसे घडवून आणावयाचे, पाहिजे ती सत्ता कशी काबीज करावयाची आणि आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी कोणत्या मार्गाचा

अवलंब करावयाचा. आपल्याजवळ जरूर ती सत्ता आणि साधने नाहीत ही गोष्ट कबूल. म्हणूनच असा प्रश्न उद्भवतो की, आपण ती मिळवावयाची कशी ? यांत्रिकीकरण, साम्यवादाची प्रस्थापना, गुंतागुंतीच्या स्वार्थी हितसंबंधांचे निराकरण, उत्पादनांत व क्रयशक्तीमध्ये वाढ आणि गरिबी व बेकारी यांचे निवारण हे प्रश्न तात्त्विक किंवा बौद्धिक चिकित्सेने सुटणारे नाहीत. ते प्रत्यक्ष व्यवहारी राजकारणांतले प्रश्न असून आपल्या हातांत सत्ता आणि राज्ययंत्र असल्याशिवाय ते सोडविता येणार नाहीत. रशियामध्ये जागृती करणे, राजकीय सत्ता हातीं आल्यावरच लेनिनला शक्य झाले आणि त्याच्यानंतरच्या लोकांना सर्वाधिकार प्राप्त झाल्यावरच औद्योगिकरण आणि शेतीचे यांत्रिकीकरण करतां आले.

आपल्या हिंदुस्थानांत तसे पाहिले तर उद्योगधंद्यांची स्वाभाविकपणे वाढ कां होत नाही ? आपण कोठेही गेलो तरी आपल्या मार्गांत अडचणी उभ्या असलेल्या आपल्याला दिसतात. ह्या तात्त्विक नसून प्रत्यक्ष आहेत. आपण त्या प्रथम दूर केल्या पाहिजेत तरच आपल्याला कांहीं मिळवितां येईल. या अडचणींचे ठोकळ मानाने तीन प्रकार करतां येतील. राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक. आपल्या आर्थिक अडचणी आपल्या शासनपद्धतीतूनच निर्माण झाल्या आहेत असे आपणास शेवटीं कळू लागतें. ह्या राजकीय अडचणींचे निवारण झाल्यावांचून आपणांला फारशी आर्थिक प्रगति करतां येणार नाही. आपल्यालाही ही गोष्ट नुकतीच कळून चुकली आहे की, सामाजिक दोष देखील राजकीय सत्तेवांचून दूर करतां येणार नाहीत. राष्ट्र जरी अस्पृश्यता-निवारणास तयार झाले तरी कोणत्या ना कोणत्या कारणाने कायदा त्याच्या मार्गांत आडवा येतो. आपल्याला दारूबंदी करावयाची असली तर कायदा मदत करीत नाही. देश साक्षर करावयाचा म्हटला तर सरकार पैसे देण्यास नकार देऊन आपल्या राष्ट्र-उभारणीच्या मार्गांत धोंड निर्माण करूं शकतें. सरकार स्वतः आपल्या हातांत घेईल किंवा सुधारकांच्या तर्फेने राहील, तरच त्या

सुधारणा होणे शक्य आहे, नाही तर नाही. म्हणून आपण राजसत्ता उत्पन्न केली पाहिजे, किंवा काबीज केली पाहिजे.

जपानजवळ राजकीय सत्ता होती आणि म्हणूनच जवळ जवळ ३० वर्षांच्या अवधीत ते स्वतः यांत्रिकीकरण करू शकले, इतकेच नव्हे तर पाश्चिमात्य राष्ट्रांना आव्हान देण्याइतके तयार झाले. हिंदुस्थानने औद्योगिकरण थोडेसे उशीरा सुरू केले, पण त्याचा फायदा किती तरी झाला आहे. पूर्वीपेक्षाही अधिक लोकसंख्या सध्या शेतांवर जगते असे शिरगणतीच्या वृत्तांतवरून दिसते. रशियाला १५ वर्षांत औद्योगिकरण करता आले. रशियन ध्येयवाद्यांची स्वप्ने राजकीय सत्ता हाती येण्यापूर्वी किती निष्फळ वाटत होती !

औद्योगिकरणाच्या हिंदी प्रयत्नांचा आपण थोड्या बारकाइने विचार करू या. सर्व उद्योगधंदे मोठ्या पेंचप्रसंगांत सांपडले आहेत. जगांतील राष्ट्रे आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या एकमेकांशी युद्धांत गुंतलेली असतांना कोणत्याही देशाला उत्पन्न, चलन, कर आणि परराष्ट्रीय धोरण आपल्या ताब्यांत असल्यावांचून आपले उद्योगधंदे चालू ठेवणे अशक्य आहे. ती सत्ता ज्यांच्याजवळ नसेल त्यांचे उद्योगधंदे पेंचप्रसंगांत सांपडणारच. जागतिक मंदीमुळे आर्थिक व्यवस्था, चलन, कर आणि परराष्ट्रीय धोरण ही ज्यांच्या स्वाधीन आहेत अशा देशांतील सरकारलाही आपापल्या धंद्यांना संरक्षण देणे कठीण झाले आहे, मग आपल्या सारख्या राजसत्ता नसलेल्या परतंत्र देशास हे किती कठीण झाले असेल ? हिंदी उद्योगधंद्याची सर्व साधारण वाढही होत नाही. तरी बंगालच्या फाळणीने झालेल्या प्रक्षोभापासून जी स्वदेशीची चळवळ निघाली, त्या चळवळीमुळे कांही धंद्यांत २०० टक्केपर्यंत संरक्षण मिळाले आहे ! देशांतील गिऱ्हाइकांची क्रयशक्ती फारच कमी आहे. तरीसुद्धा त्यांनी आपखुशीने आणि स्वयंस्फूर्तीने अधिक भार उचलण्याचे मान्य केले आहे. स्वदेशी उद्योगधंद्यासाठी निर्वतन प्रचारक आणणे जाहिरातदार होऊन सार्वजनिक कार्यकर्ते पुढे आले. प्रदर्शने आणि

बाजार भरविण्यासाठी काँग्रेसने आणि इतर संस्थांनी कितीतरी पैसा खर्च केला आहे. कौन्सिलांत आणि असेंब्लींत मोठाल्या उद्योगधंद्यांचा नेहमी पाठपुरावा करण्यांत आला असून या बाबतींत नाखूष असलेल्या सरकारकडूनही थोडे फार संरक्षण मिळाले आहे. परंतु गरीबांना किंवा जनतेला या सर्व प्रयत्नाचा आणि त्यागाचा काय मोबदला मिळाला ? या उद्योगधंद्यांनी आपले स्वतःचे कार्यहि धडपणे चालू ठेवले नाही. त्यांची कार्यतत्परता सर्वांत खालच्या दर्जाची आहे. त्यांच्यांत स्वयंस्फूर्ति नाही आणि त्यांना कोटून चेतनाहि मिळत नाही. त्यांना ठाऊक आहे की, अर्थमंड्याच्या लेखणीच्या फटकाऱ्याने आपण वाटेल त्या क्षणी कोसळणार ! म्हणून ते वाहत्या गंगेत हात धुऊन घेत आहेत एवढेच. शक्य त्या कमीत कमी वेळांत वाटेल त्या मार्गाने जास्तीत जास्त फायदा काढावा एवढेच ते जाणतात. सरकार त्यांना तसे करू देत कारण त्यामुळे परदेशी भांडवलाला देशांतील भांडवला-इतकाच किंवाहुना त्यापेक्षांहि जास्त वाव देतां येतो. या दिवाळ भांडवलवाल्यांच्या तोंडावर चार तुकडे फेरण्यांत सरकारचे फारसे विवडत नाही, हे तुकडे इंग्लंडच्या किंवा इतर देशांच्या व्यापारी आणि राजकीय हितसंबंधांना बाध आणण्याइतके ' मोठे ' नसले म्हणजे झाले !

हिंदी भांडवलदारांची आणि सरकारची जी उदासीनता आहे तिचा परिणाम देश आणि सामान्य जनता यांच्या हितावर इतका वाईट झाला आहे की, कामगार वर्गाच्या अगदी प्राथमिक हक्कांचेसुद्धा संरक्षण होत नाही. कामाचे तास, कामाची जागा, कामगारांची घरे, अपघाता-बद्दल नुकसान-भरपाई, वेतन, पेन्शन, शिक्षण, प्राथमिक उपचार, आणि करमणूक या सर्वा बाबतीत इतर कोणत्याही कामगारांपेक्षा आमच्या कामगारांची स्थिति वाईट आहे. इतर देशांत ५० वर्षांपूर्वी असलेली पिढवणूक आजहि येथे चालू आहे. तिच्यापसूनही राष्ट्रास कामगारांचे संरक्षण करतां येत नाही.

शेतीचेच उदाहरण द्या. जमिनीची विभागणी तुकडेवारीने केली

आहे. कित्येक प्रांतांत मालकीची जमीन सरासरी २ एकर असते. याचा अर्थ एवढाच की, हजारों लोकांजवळ अवघी अर्धा किंवा पावच एकर मालकीची जमीन आहे. ही पोटविभागणी आणखी वाढतेच आहे. राष्ट्रांत त्याला आळा घालणारा कायदाच नाही. जें सरकार आज शेतीस मुक्तेल्या पिढीजाद शेतकऱ्याच्या कुटुंबांचें संरक्षण करूं शकेल, तेंच असा कायदा करूं शकेल. व्यापारी आणि औद्योगिक क्षेत्रांतच अशा शेतकऱ्यांची सोय करतां येईल हें सरकारला माहीत आहे म्हणूनच सरकार ही पोटविभागणी थांबविण्याचा प्रयत्न करीत नाही.

मालकी जमीन फार थोडी असल्यामुळे तीहि इकडेतिकडे विसुरलेली असते. गरीब शेतकरी अशा जमिनीचें काय करणार ? शेतकऱ्यांची मालकी असणें चांगलें की सर्व जमिनीचें राष्ट्रीयकरण चांगलें; लहान तुकडे बरे की मोठमोठाल्या जमिनींतून एकदम उत्पन्न काढणें बरें; असे तात्त्विक प्रश्न येथें उत्पन्नच होत नाहींत. शेतकीच्या वातावरणांत या ना त्या प्रकारची क्रांति वढवून आणण्यास समर्थ अशा सत्तेचा मुख्य प्रश्न आहे. कारण माझ्या समजुताप्रमाणें सध्यांच्या परिस्थितींत वरील दोन्ही बदल क्रांतिकारक असून त्यासाठी सुधारणेची इच्छा असणारांच्या हातांत संपूर्ण हिंदुस्थानावर चालणारी आर्थिक आणि राजकीय सत्ता पूर्णपणें पाहिजे. कोणत्या तरी प्रकारची आर्थिक पुनर्रचना केल्याखेरीज यापैकीं कांहींच साधवयाचें नाही. परंतु सत्तेशिवाय नुसत्या आर्थिक घटनेच्या गप्पा मारणें पढिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या बेजबाबदार परिषदेत फक्त शक्य आहे. त्यांना खरी मोष्ट माहीत असूनही ते ती बोलण्यास धजत नाहींत आणि तरीही ते स्वतः अद्यावत् आणि विद्वान् ठरण्याची इच्छा आणि प्रौढी बाळगतात.

अर्थातच औद्योगिक आणि समाजवादी तत्त्वांनी पुनर्घटनेचा क्रांति-कारक कार्यक्रम आंखणें हा हिंदुस्थानांतला खरा प्रश्न नसून सत्ता काबीज करण्याचा मौलिक कार्यक्रम आंखणें हा मुख्य प्रश्न आहे. अशी

सत्ता मिळेलपर्यंत बाकी सर्व आर्थिक आणि सामाजिक कार्यक्रम केवळ तत्कालीन स्वरूपाचेच ठरणार.

गांधीजींच्या ठिकाणी काही छांदिष्टपणा असला तरी राष्ट्राला ज्या गोष्टी सरकारी सहाय्याखेरीज आणि राज्यंत्राखेरीज करता येतील त्याच राष्ट्रापुढे ते ठेवीत असतात. त्यांचा खादी आणि ग्रामोद्योग याविषयीचा सर्व कार्यक्रम याच राजकीय आणि आर्थिक पार्श्वभूमीवर आधारलेला आहे. समाजवादी सरदार लॉर्ड फॅरिंग्टन यांनी, नुकतीच गांधीजींची भेट घेतली. त्यांना गांधीजींच्या ग्रामोद्योग संघाचे खरे कार्य काय ते त्यांच्याचकडून समजून घ्यावयाचे होते. गांधीजींना त्यावेळीं मौन होते म्हणून त्यांनी लेखी उत्तर दिले.

“कच्च्याचे सोने कसे करावे हे लोकांना दाखविणे.” पृच्छ-
कानें पुनः विचारलें, “ग्रामीण लोकांच्या कर्जाचा प्रश्न तुम्ही कसा सोड-
वणार आहांत ? ” गांधीजींनी उत्तर दिले, “आम्ही त्याचा विचार करीत
नाही. त्याला सरकारी प्रयत्नांची आवश्यकता असते. सध्या मी सरका-
रच्या प्रयत्नाशिवाय लोकांना काय करता येईल ते शोधून काढीत आहे.
मला सरकारची मदत नको आहे असे नाही. परंतु माझ्या अटी मान्य
करून मला ती मिळणार नाही, हे मला ठाऊक आहे.” या अर्थपूर्ण शब्दांत
अगदी स्पष्टपणे महात्मजींच्या संबंध कार्यक्रमाचा आर्थिक पाया
स्पष्ट झाला आहे. ते समाजवादी माणसाशी बोलत होते. त्याला कदाचित्
त्यांची नेहमीची आध्यात्मिक भाषा किंवा साधेपणा आणि आपलुषीने
स्वीकारलेले दाखि यांविषयीच्या कल्पना समजल्या नसत्या म्हणून त्यांनी
परकीय गृहस्थास समजेल अशी सहज आणि सरळ राजकीय आणि आर्थिक
भाषा त्यांच्यापुढे वापरली. राष्ट्राच्या कच्च्यातून संपत्ति निर्माण करण्याची
कल्पना कोणीही खरा अर्थशास्त्रज्ञ अमान्य करू शकणार नाही. याच
भेटीच्या वेळीं त्यांनी असेही सांगितले की, राष्ट्रासमोर दुसरा कोठलाही
विधायक कार्यक्रम नाही.

सध्याच्या राजकीय परिस्थितीत क्रांतिकारक असा विधायक कार्यक्रम

अंमलांत येणे शक्य नाही असें मला वाटतें. तो सगळा केवळ सुधारणेच्याच स्वरूपाचा राहणार आणि त्याचा उपयोग देशांतील फुकट जाणारा भाग कामी लावणें एवढाच होणार. त्या कार्यक्रमानें फारच सौम्य स्वरूपाच्या गोष्टी अगदींच सामान्य प्रमाणावर होत राहणार. म्हणूनच समाजवाद्यांना विधायक कार्यक्रमच नको असें वाटतें. आम्हाला आपलें उद्दिष्ट आणि ध्येय ते असें सांगतात की, “उत्पादनाच्या सर्व साधनांचें राष्ट्रीयकरण झालें पाहिजे. याचाच अर्थ सर्व आर्थिक कार्य मग तें उत्पादन असो, देवघेव असो किंवा खप असो, या सर्व गोष्टी सरकारी नियंत्रणानेंच चालल्या पाहिजेत आणि हें सरकार उत्पादकांचें अर्थात कामगारांचें आणि कामगारांच्या हिताचा विचार करणारें असलें पाहिजे. परंतु हें होण्यापूर्वी बहुजनसमाज किंवा त्यांच्या वतीनें कोणीतरी प्रथम सत्ता काबीज केली पाहिजे. ” हें शास्त्रीय समाजवादाचें उद्दिष्ट आणि ध्येय आहे. कम्युनिस्ट अर्थातच ट्रेड युनियनच्या कार्यास महत्त्व देत नाहीत. त्यांच्या दृष्टीनें ते संघ केवळ सुधारणावादी असून कामगारांच्या झुलक गरजांचाच विचार करतात. कांहीं वेळां असलें सुधारणावादी कार्य संपाची पूर्वपीठिका म्हणून ते पत्करतात. कारण वर्गयुद्धाच्या तयारीचें शिक्षण त्यानें मिळतें असें त्यांना वाटतें. कामगारास थोडासा सुखी करणाऱ्या ट्रेड-युनियनसारख्या संघटना असंतोषाची धार बोथट करतात आणि क्रांतीचा क्षण दूर ढकलतात म्हणून त्या संघटनांचा ‘भाई’ लोक धिक्कार करतात.

शास्त्रीय समाजवाद्यांना हें समजतें की, उद्योगधंदे जेव्हां मंदावतात तेव्हां कुठलाच संप यशस्वी होणें शक्य नाही. कांहीं वेळां तर मालकच मंदीचें स्वागत करतात. कधीं कधीं तर ते स्वतःच मंदी घडवून आणण्याची खटपट करतात. तरी पण समाजवादी अशा परिस्थितीतसुद्धा, उद्योगधंदे मंद असतांना संप अयशस्वी होणार आणि कल्पनातीत यातना फक्त पदरांत पडणार हें माहीत असूनही संघास उत्तेजन देतातच. त्यांच्या समजुतीप्रमाणें ते कष्ट आणि यातना अटळ आहेत. तेवढी किंमत दिलीच पाहिजे. सामुदायिक प्रगतीला व्यक्ती या केवळ साधनासारख्या

आहेत. भांडवलदार आणि साम्राज्यवादी यांच्या गोलंदाजीचा, बहुजन-समाज हा केवळ कच्चा माल आहे ! तो बहुजनसमाजाच्या क्रांतीच्या कामी बळी पडला तर भावी पिढीचें तरी कल्याण होईल !

उलटपक्षीं एखादा खरा कामगार-संघवादी यशाच्या संभाव्यतेचा विचार करतो. गरीबगुरीब नुसते साधनीभूत व्हावेत हें त्याला पटत नाही. संघटने-व्यतिरिक्त त्यांना स्वतःचें कांहीं जीवित आहे याची त्याला जाणीव असते. त्यांची व्यक्तिगत दुःखें आणि यातना हीं सत्यच असतात, काल्पनिक नसतात. त्यांचें जीवन कितीही खालच्या दर्जाचें असलें तरी तें स्वयंपूर्ण असतें. या गोष्टी लक्षांत घेऊन खरा कामगार-संघवादी यशाचा संभव दिसला नाही तर स्वस्थ बसतो. त्याच्या दृष्टीनें संप हें कामगारांच्या परिस्थितीत सुधारणात्मक बदल घडवून आणण्यासाठीं उपयोगान आणलेलें साधन असतें. वर्गशून्य, भेदविरहित समाजव्यवस्था स्थापण्यासाठीं कगव-याच्या तीव्र आणि अंतिम वर्गयुद्धाची संप ही एक तालीम आहे असें तो मानीत नाही.

आपल्या तात्त्विक अड्डाहासास थोडीशी मुरड घातल्याखेरीज किंवा तो कांहीं काळ बाजूस ठेविल्याखेरीज शास्त्रीय समाजवादी नागरी बहुजन-समाजासाठीं कांहींहि विधायक कार्यक्रम करूं शकणार नाही. शहरांत जर तो कांहींच विधायक कार्यक्रम करूं शकला नाही तर खेडेगांवांत तर तो निरुपयोगीच ठरेल. ग्रामीण प्रश्नांत तर तो गोंधळूनच जाईल. ते प्रश्न इतके लहान आणि इतके स्थानविशिष्ट असतात कीं, त्याच्या विशाल जागतिक दृष्टीनें पहातां त्याला ते प्रश्न त्यास निरुपयोगी वाटतील, निदान कठीण तरी वाटतीलच. कदाचित् कित्येक युगांनंतरच असले सुधारणावादी प्रयत्न क्रांतीला पोषक अशी परिस्थिति उत्पन्न करूं शकतील असें त्याला आढळून येईल आणि तो कंटाळून आपलें कार्य सोडून देईल. येथें त्यांचें कार्य निदर्शनें घडविणें एवढेंच ! हीं निदर्शनें ठराविक कालांतरानें होत राहणार. शेतीचा हंगाम येताच त्याला असें आढळून येईल कीं, त्याचें क्रांतिविषयक प्रेम किंवा

वर्गभेदातीत अशा रामराज्याचें स्वप्न शेतकऱ्याला कळत नाही आणि शेतकऱ्यास त्याच्या नांगरापासून किंवा खुरप्यापासून ओढून आणतां येत नाही ! निदर्शनें हंगामी स्वरूपाचीं करवीं लागतील ! नाही तर त्यांचें महत्त्व नाहीसें होतें. ग्रामीण कामकरी एखाद्या निदर्शनासाठीं गोळा होतील, ५० हजारापर्यंत त्याचा जमाव होईल. तरी त्यांना दुपारी ३ वाजण्याच्या आंत त्या सभेंतून परतलेंच पाहिजे. त्यांतले बहुतेक पार्थी येतात. रात्र पडायच्या आंत त्यांना घरी पोहोचतां आलें पाहिजे. कोठल्याही खेड्यांत १०,००० लोकांची जेवणाखाणाची सोय एक दिवसही होऊं शकत नाही मग ५०,०००ची कोठून होणार ? हा जमाव अर्थातच अतिशय गोंधळाचा असणार ! कोठलेही विधायक कार्यक्रम करण्यास तो निरुपयोगी ठरणार. प्रचार आणि निदर्शन या दृष्टीनं त्यांचें महत्त्व फारच किरकोळ असणार. त्यांना प्रज्वलित केलें तर क्रांतीचा देखावा उत्पन्न होऊं शकेल खरा परंतु शेतकऱ्यांचे असे प्रक्षोभ नेहमीं रक्तपातांत शांत झाले आहेत !

अर्थातच शास्त्रीय समाजवाद्याची शहरांत काय किंवा खेड्यांत काय भूमिका फक्त प्रचारकाची, निदर्शकाची आणि साम्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारकाची रहाणार. यांपैकीं तत्त्वप्रसारक हे शेवटलें कार्य कांही थोड्या निवडक आणि हुशार लोकांनाच यशस्वी रीतीनें करतां येईल. तें सर्व कार्य सर्वसामान्य लोकांच्या हातीं दिलें, शहरांतील किंवा खेड्यांतील स्वयंसेवकांवर तें सोपविलें तर एका लोकभ्रमाच्या जागीं दुसरा लोकभ्रम आणि एका माथेफिरूपणाच्या ऐवजीं दुसरा माथेफिरूपणा निर्माण होण्यापलीकडे कांही घडणार नाही. शास्त्रांय समाजवाद्यांचें सर्व बोलणें अशा रीतीनें फोल ठरणार !

साम्यवाद्यांपैकीं सामान्य लोकांनीं मग काय करावें ? गांधीजींनीं आपल्या अशा सैनिकांचा हा प्रश्न सोडविला आहे. राजकीय कार्यक्षेत्रांत बेकार ठरलेल्यांना गांधीजींनीं काम पुरविलें आहे. त्यांच्या विधायक कार्यक्रमाचें क्षेत्र पुढाऱ्यांनाच नव्हे तर सामान्य अनुयायालाही वाव देणारें आहे. गरीब लोकांकडून स्वेच्छेनें मिळणाऱ्या पैशाच्या प्रमाणांत प्रत्येकास वेतनहि

मिळण्याची व्यवस्था त्या कार्यक्रमांत आहे. ते स्वच्छ, सार्थे आणि टाप-
टिपीचें जीवन जगतात. त्यांना बेकार होण्याची वेळ कधींच येणार नाही.

सत्ता काबीज करण्यासाठीं सुद्धां गांधीजींचा कडक कार्यक्रम इतर
कोठल्याही 'लाल' क्रांतीइतकाच तत्त्वशुद्ध आहे, मात्र तो अहिंसा-
त्मक आहे. आपण ज्या परिस्थितींत आहोंत त्या स्थितीच्या दृष्टीनें
अहिंसेचें तत्त्वज्ञान किंवा त्याची व्यावहारिक उपयुक्तता काय आहे एवढाच
विचार मला करावयाचा आहे. तिची व्यावहारिक किंमत तर समाजवादी-
यांच्या एका गटानें मान्यही केलीच आहे. हें किंवा तें तत्त्वज्ञान बरोबर
आहे कीं चूक आहे हा येथें प्रश्न नाही. तो प्रश्न भावी इतिहासकार किंवा
विद्वान् असा अवतारी पुरुषच सोडवूं शकेल. मी तसा कोणीहि नाही.
असहकाराची नवी पद्धत प्रत्यक्ष लढ्याच्या स्वरूपाची आहे कीं नाही,
पूर्वीच्या सुधारणावादी धोरणापेक्षा ती क्रांतिकारक आहे किंवा नाही हा खरा
प्रश्न आहे. मला वाटतें तो प्रत्यक्ष लढा आहे आणि क्रांतिकारकही आहे.
असहकार हा कांहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणें 'उघडा कट' आहे. मी
म्हणेन कीं, तो अहिंसक असा उघडा कट आहे. अर्थातच शेवटीं असें म्हणा-
वयास हरकत नाही कीं गांधीजींच्याजवळ जो कार्यक्रम आहे, तो सत्ता
काबीज करण्याच्या बाबतींत क्रांतिकारक आहे आणि विधायक कार्य-
क्रमाच्या बाबतींत सुधारणावादी आहे.

पाश्चिमात्य राजकारणांत ज्यांना उजवा आणि डावा गट म्हणतात, ते
पक्ष काँग्रेसच्या राजकारणांत गांधीजींच्या चळवळीच्या वरील दुहेरी
स्वरूपामुळे निरर्थक ठरतात. ज्या राजनीतिज्ञांचा पक्ष उजवा आहे असें
मानलें जातें, त्यांचें कार्य प्रत्यक्ष लढ्याच्या वेळीं चाललेल्या विधायक
कार्यक्रमाच्या रूढिप्रिय दृष्टीकोनांतून पाहिलें कीं, ते डाव्या गटाचे ठरतात.
जे तत्त्वतः डाव्या गटाचे आहेत ते प्रत्यक्ष लढा चालूं असतांना, डाव्या
गटाच्या प्रवृत्तीप्रमाणें वागत नाहीत असें कधीं आढळलें. ही गोष्ट १९३३ च्या
पुणें परिषदेत स्पष्ट दिसून आली. गांधीजींच्या अनुयायांचें मत १९३२
ची चळवळ पुढें चालवावी असें होतें; तर कित्येक समाजसत्तावाद्यांनीं चळवळ

तहकुब करावी असें सांगितलें आणि या त्यांच्या वृत्तीमुळेच व गांधीजींच्या अनुयायांचें काँग्रेसमधील वजन किंवा त्यांच्याविषयीची लोकप्रीति ही हिरावून घेण्याच्या प्रयत्नांत समाजवाद्यांस यश आलें नाहीं. त्यांत कसोटीस पूर्णपणें उतरलेले असे सिद्ध सैनिक आहेत. त्यांनीं विधायक कार्यक्रमांत आपलें कर्तृत्व सिद्ध केलें आहे. महापूर, दुष्काळ, भूकंप, किंवा लोकां-वर कोसळलेल्या अनेक संकटांचे वेळीं आपलीं कर्तृत्वशक्ति त्यांनीं प्रगट केली असून वेळ आली तेव्हां सरकारशीं युद्ध करण्यांतही त्यांनीं माधार घेतली नाहीं. जेव्हां प्रत्यक्ष लढा चालूं असतो तेव्हां त्या अनुयायांचे पुढारी, गांधीजी, अतिशय कडवे क्रांतिकारक ठरतात. स्वतःच्या जिवाची यत्किंचितही फिकिर नसल्याचें त्यांच्या वागण्यांत दिसून येतें. मला आणखी नांवें सांगतां येतील पण मी तीं सांगितलीं नाहींत तरी चालेल. चाणाक्ष वाचकानें स्वतःशीं विचार करावा म्हणजे झालें.

गांधीजी आणि त्यांचे अनुयायी यांना इतर गटांशीं असलेले संबंध तोडावयाचे नसतात हें सर्व विश्रुत आहे. मग ते गट राजकीय दृष्ट्या प्रत्यक्ष लढ्यापासून अगदीं दूर का असेनात ! कोणत्याही पक्षाचे वा जातीचे, मवाळ, भांडवलदार, सुधारक या सर्वांना अस्पृश्यता, हिंदी-प्रचार, खादी, ग्रामोद्योग, ग्रामपुनर्घटना या चळवळींशीं सहकार करण्यासाठीं आमंत्रण आहेच. इतर राजकीय आणि अर्ध राजकीय पक्षांशीं सहकार्य करण्यांत काँग्रेसच्या आणि गांधीजींच्या मनांत दुसराही एक उद्देश असतो. हिंदुस्थानांतील विरोधी पक्षांमध्येही एक गोष्ट सर्वसाधारण अशी आहे. परकीय सरकारमुळे येणारा पंगूपणा आणि खुजेपणा सर्वांनाच भोगावा लागत आहे. तो काहीं फक्त बहुजनसमाजालाच भोगावा लागतो असें नाहीं. तसें असतें तर सगळे पुढारी त्या वर्गांतूनच निर्माण झाले असते. शारीरिक दृष्ट्या बहुजनसमाजाला जास्त त्रास होतो हें खरें आहे परंतु जे जास्त हळवे असतात त्यांना जास्त त्रास होतो आणि असे लोक प्रत्येक वर्गांत, प्रत्येक जातींत असतात. त्यांचा देशाभिमान, संस्कृतीविषयीचाच नव्हे तर आपापल्या धर्माविषयीचा अभिमान दुखावला

जाता. राष्ट्रीय चळवळीनें या सर्व लोकांना एकत्रित करून त्यांची सर्व शक्ति एकाच पक्षावर आणि उद्दिष्टावर केंद्रित केली पाहिजे. तें उद्दिष्ट म्हणजे राष्ट्रीय, राजकीय स्वातंत्र्यसंपादन ! सध्यां राष्ट्रीयतेची भावना लोकांच्या मनांत रुजलेली आहे. तिचा जोम अद्याप कांहीं निघून गेलेला नाही. त्यामुळे निरनिराळ्या पक्षांतील लोक त्या भावनेभोवतीं गोळा करण्याचें सामर्थ्य तिच्या ठिकाणीं आहे. रशियन समाजवादी देखील राष्ट्रीयतेच्या भावनेला मुकलेले नाहीत पण आपल्या 'होऊं घातलेल्या' समाजवादी मित्रांना मात्र आपल्या राष्ट्रीयतेच्या भावनेबद्दल लाज वाटते.

जगांत सर्वत्र चाललेल्या राष्ट्रीय आणि लोकशाही चळवळीवरून या निरनिराळ्या गटांना एकाच उद्दिष्टासाठी एकत्र कसें आणण्यांत येतें हें दिसून येतें. आपल्यांतल्या अरेरावांचें किंवा परकीय सत्तेचें जू मानेवरून फेकून देण्याकरितां हॉलंड, इंग्लंड, अमेरिका, इटली, फ्रान्स, इतकेच काय रशिया देखील संघटित होऊन उभा राहिला. परंतु बहुजनसमाजानें कष्ट, यातना आणि त्याग या बाबतींत पराक्राष्टा करूनही सत्ता मात्र त्याच्याच हातीं पूर्णपणें आली नाही हें मात्र खरें. पूर्वीच्या क्रांतींत ही सत्ता श्रीमंत सत्ताधारी मध्यम वर्गाच्या हातांत पडली. कारण ते त्यावेळीं बहुजनसमाजाचे पुढारी मानले जात. फ्रान्समध्ये ही राजाकडून आणि सरदाराकडून घेतलेली सत्ता बहुजनसमाजाच्या हातीं देण्याचे प्रयत्न झाले; परंतु लायकी, नेतृत्व आणि संघटना पुरेशी नसल्यामुळे तें साधलें नाही. रशियांतसुद्धां झारशाही उलथून पाडल्यावर सत्ता मध्यम वर्गाच्या हातीं आली. पण तो गट पुरेसा कार्यक्षम आणि संघटित नसल्यामुळे जास्त कार्यक्षम आणि धाडसी अशी अधिक चांगली संघटित बोल्शेव्हिक संघटना पुढें आली. आपल्याला काय पाहिजे याची त्यांना कल्पना असल्यामुळे ते दुसरी क्रांति घडवून आणू शकले आणि स्वतः बहुजनसमाजाचे पालक बनले. परंतु ज्या पहिल्या क्रांतीनें झारशाही उलथून पाडली त्यावेळीं ते कांहीं स्वस्थ बसले नव्हते. इंग्लंडांत राष्ट्रीय संकटाच्या वेळीं काय होतें ? जेव्हां राष्ट्रावर कठीण प्रसंग येतो तेव्हां ब्रिटिश राष्ट्रांतील सर्व

राजकारणी मुत्सद्दी एकत्र येऊन राष्ट्रीय सरकार स्थापन करतात. तेवढ्या वेळापुरते तरी मतभेद विसरले जातात. प्रत्येक क्रांतीचे वेळीं पुरोगामी आणि वजनदार पक्ष एकत्र येऊन काम करतात. जो सर्वांत अधिक तयार, अधिक संघटित आणि ज्यांतून अधिक कार्यक्षम पुढारी निर्माण झाले असतील तो पक्ष विजयी होतो. कारण आणीबाणीच्या वेळीं पुष्कळसे कार्य पुढाऱ्यावरच अवलंबून असते.

उलट असा विचार करूं या कीं, प्रत्येक गट दुसऱ्या गटाविषयीं साशंक असून त्याच्याशीं संबंध ठेवण्यास तयार नाहीं. समाजवादी पक्षच घ्या. तो म्हणतो कीं, जमीनदार आणि भांडवलवाले स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत कधींच भाग घेत नाहीत. ते अगदीं शेवटच्या क्षणीं पटकन पळ काढतील. कारण त्यांना असे वाटते कीं, त्यांचे हक्क फक्त परकीय सरकारच रक्षण करील. हें जर खरें असेल तर मध्यम वर्गातील वरंच लोकही याच मार्गाचा अवलंब करतील. विद्वान्, वकील, अध्यापक, डॉक्टर इत्यादि व्यवसायिकांचेहि तेंच होईल. खालचा मध्यम वर्ग हा नेहेमीच संशयित अवस्थेत असतो, हें इटली व जर्मनी यांच्या उदाहरणावरून दिसून आलेच आहे. शेतकरी आणि जमिनीचे मालक यांना जर समाजवादी कार्यक्रमाचा आणि जमिनीचे व इतर उत्पादन-सामुग्रीचे राष्ट्रीयकरण यांचा खरा अर्थ कळला तर ते सगळ्यांत मोठा अडथळा आणण्याचा प्रयत्न करतील. जातीयवादी लोक मग ते हिंदु असोत, मुसलमान असोत किंवा शीख असोत, सहकार करणार नाहीत. अशा रीतीने पाहिले तर जर प्रत्येक गट सुसंघटित, शिस्त पाळणारा आणि एक-ध्येयी असा असला आणि आपल्या स्वतःच्या गटाची प्रगति करणें एवढाच त्यांचा कूपमंडूकवृत्तीसारखा उद्देश असला तर हिंदुस्थानांतील बहुतेक लोक-संख्याच वगळावी लागेल ! जे काय उरतील ते अगदींच थोडे खंबीर लोक ! परंतु ते विजयी झालेच पाहिजेत. कारण लवकरच सर्व जग जिंकूं पाहणाऱ्या अशा खऱ्या कल्पनेचा आविष्कार तेच करित असतात. आणि जवळजवळ धर्मवेडाच्या धर्मप्रसारकांच्या वृत्तीसारखी अर्शा

दुर्दम्य इच्छा आणि उत्साह खिस्ताच्या, महंमदाच्या आणि गांधींच्या अनुयायांमध्ये आढळेल. परंतु केवळ भौतिक दृष्टींनी बघणाऱ्या शास्त्रीय समाजवाद्यांमध्येहि जर त्याचा आविष्कार दिसून आला तर समाजवाद हा एक ईश्वरप्रणित धर्म आहे, असाच त्याचा अर्थ होईल. समाजवादास त्याची स्वतःची लहर, उत्साह आणि सगळ्यांत विशेष म्हणजे स्वतःचा असा माथेफिरूपणाहि असू शकेल. ग्रंथनिविष्ट तत्त्वांचा आधार घेऊन या सर्व म्हणण्याचा उपहास करतां येईल हें मला ठाऊक आहे. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत असें दिसतें कीं, इतर कोठल्याही पंथापेक्षां तो अणुभरहि श्रेष्ठ नाही. त्याच्यांतही आकुंचितपणा, रूढिप्रियता, अंधश्रद्धा, आणि कांहीं निवडक लोकांचा उदामपणा गुप्त रूपानें वास करीत आहेच. स्वर्गाचें राज्य ते माणसास मिळवून देणार नाहीत. उलट श्रद्धाविहीनांना ते काय-मचे नरकांत लोटणारे आहेत. असा पंथ, अधिक शास्त्रशुद्ध शस्त्रांनीं आणि चांगल्या संघटित बळाच्या जोरावर, जुन्या पंथाप्रमाणेच किंचहुना मानवी जीवनाविषयी कमी आस्था असल्यामुळे, जुन्या पंथापेक्षांहि वरूपणें मानवी जीवन गाडून टाकील. गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसा या साधनांतील संरक्षक औदार्य या पंथांत नाही. जर नवीन पंथ उत्पन्न व्हावयाचेच असतील तर ते निदान अहिंसक तरी असणें मानवतेच्या हिताच्या दृष्टीनें आवश्यक आहे.

गांधींच्या राजकीय आणि सामाजिक पुनर्घटनेच्या योजनेचे गुण मी समाजवादी योजनेशीं तुलना करून दाखविले आहेत. मी कांहीं अहिंसेची तत्त्वप्रणाली किंवा गांधीजींच्या कार्यक्रमाचे दूरगामी परिणाम यांची चर्चा केलेली नाही. कारण ती ह्या सध्यांच्या चर्चेच्या दृष्टीनें अपस्तुत ठरेल.

३ काँग्रेस आणि समाजसत्तावाद

आमचे प्रतिस्पर्धी आम्हांला असें सांगतात कीं, जगास सतावून सोडविणारे प्रश्न समजावून घेऊन ते सोडविणारी जी अर्थशास्त्रीय मत-

प्रणाली तिलाच समाजसत्तावाद म्हणतात. ही गोष्ट एखाद्या शाळेतल्या मुलासहि माहीत असली पाहिजे. शाळेत जाणारीं मुलें सरळ वाटणाऱ्या ह्या शब्दांचे खोल अर्थ न समजतां व्याख्या पाठ करतात. त्या व्याख्येचे दोन अर्थ संभवनीय आहेत:—(१) आपल्या ह्या चिमुकल्या जगांत जे जे प्रश्न उद्भवतात ते सर्व आर्थिक आहेत आणि आर्थिक संबंधांतून ते उद्भवतात. (२) कांहीं असेही प्रश्न आहेत कीं, जे आर्थिक परिस्थितीमुळे उत्पन्न होतात परंतु पुढें पुढें ते आर्थिक संबंधांपासून दूरावत जातात; मग त्या प्रश्नांचीं उत्तरे केवळ आर्थिक स्वरूपांचीं राहत नाहीत. तीं इतरच शोधाचीं लागतात. बरील व्याख्येच्या या दोन अर्थांपैकी कोणता तरी एक खरा असला पाहिजे.

पहिल्या अर्थाप्रमाणें मनुष्याचे एकमेकांशीं असणारे सर्व संबंध प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणें समाजाच्या आर्थिक घटनेवर आधारलेले असतात. भौतिक, बौद्धिक, नैतिक आणि कलात्मक अशीं सर्व मूल्ये देखील आर्थिक तत्त्वावर ठरविली जातात. असें जर असेल तर समाजसत्तावाद हा केवळ आर्थिक तत्त्वप्रणालीच्या स्वरूपाचा न राहतां संबंध जीवनाशीं संबद्ध असे मानासिक विचार आणि कार्य यांचा विचार करणारें तें एक स्वतंत्र तत्त्वज्ञान ठरेल. आणि मग आजपर्यंत मनुष्यानें मानलेलीं सर्व मूलभूत मूल्ये बदलून नवें मूल्यमापन करण्याची तयारी करावी लागेल.

दुसऱ्या अर्थानें पाहिलें तर जर सर्व प्रश्न सर्वथा आर्थिक नसतील तर समाजसत्तावाद हा केवळ अर्थशास्त्रीय सिद्धांत ठरतो. मानवी जीवनाच्या एका भागाशींच त्याचा संबंध येतो—तो भाग महत्त्वाचा आणि इतर कार्यक्षेत्रांवर परिणाम करणाराहि असेल कदाचित् ! मानवी जीवनाचें तत्त्वज्ञान म्हणून तो संबोधला जाऊं शकणार नाही किंवा सर्व जागतिक प्रश्नांचीं उत्तरे त्यामुळे कळणार नाहीत. तशा परिस्थितीत मूलभूत मूल्ये बदलण्याची कांहीं आवश्यकता नाही. आपोआप क्रांति-तत्त्वाप्रमाणें तीं बदलतील. त्या मूल्यांत विशेष फरक होण्याचें कारण नाही.

खरी विचक्षणा करूं पाहणारा साहजिकच असें विचारील कीं, बरील

दोन अर्थीपैकी एखाद्या विशिष्ट समाजसत्तावाद्याला कोणता मान्य आहे? विचारांचा खुलासा होऊन कृतीस शास्त्रशुद्धता येण्यासाठी हे कळणे आवश्यक आहे. हे जर स्पष्ट झाले नाही तर गोंधळ होण्याचा संभव आहे. त्यामुळे एकाच्या समाजसत्तावादाचा दुसऱ्या एखाद्या प्रकाराशी गोंधळ झाला तर समाजसत्तावादास त्याचद्वल तक्रार करता येणार नाही.

जर एखादी तत्त्वप्रणाली “ कांहीं ” हे विशेषण न लावतां जगांतील सर्व प्रश्न सोडविण्याची मनीषा बाळगीत असेल किंवा तिचे उद्दिष्ट “ समाजाची पुनर्रचना ” करण्याचे असेल; जर तिचा दृष्टिकोण मार्क्सवादी असेल, ती स्वतःला “ शास्त्रशुद्ध ” समजत असेल, तर ज्याला पूर्णपणे आर्थिक मूल्ये म्हणतात तीच नव्हेत तर सर्व मूल्ये आणि जीवनच पुनर्घटनेसाठी रूढ अर्थीने मुशीत वितळविले जात आहे असे म्हणावे लागेल. संपूर्ण मानवी जीवनाची फेरतपासणी होत असून एक नवीन पृथ्वी आणि तीव्र (ऐतिहासिक भविष्यकालांत) नवीन स्वर्ग उत्पन्न होण्याची तयारी चालू आहे असा याचा अर्थ होईल. बोलशेव्हिक आणि त्यांचे पुरस्कर्ते अगदीं हेच म्हणतात. त्यांनी मानवी विचारांचे आणि कार्याचे प्रत्येक क्षेत्र संपूर्णपणे बदलून टाकले आहे. वैयक्तिक आणि कौटुंबिक संबंध, मुलांचे पालन, पोषण, वर्धन, शिक्षण, कला, विज्ञान, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक कल्पना आणि संबंध, सगळे कांहीं त्यांनी बदलून टाकले आहे. जुन्या पद्धतीचीच नव्हे तर जुन्या मूल्यांचीही उलथापालथ होत आहे. नवीन छापाचे मानसशास्त्र असलेले मानवी मन अजून तयार झाले नसले तरी होण्याच्या मार्गावर आहे.

हे शास्त्रशुद्ध समाजसत्तावादाचे म्हणणे सर्व जर खरे असेल तर ज्या थोड्या लोकांचा जुन्या मूल्यांवरील विश्वास अजून संपूर्णपणे नष्ट झालेला नाही ते भीतिग्रस्त व्हावेत यांत कांहीच आश्चर्य नाही. नुसता समाजसत्तावाद हा शब्द ऐकल्याबरोबर ते घाबरून जातात असे नाही. तर समाजसत्तावाद आणि त्याचा एक विवाक्षित प्रकार राष्ट्रासमोर नेहेमी ठेवला

जाऊन, मानवी जीवनाशी संबंध असणारे सर्व प्रश्न सोडविण्यास तोच समर्थ आहे असा जो तीव्र प्रचार केला जातो त्याच्या सामर्थ्याची त्यांना भीति वाटते. यापुढेही जाऊन असे सांगितले जाते की, ऐतिहासिक दृष्ट्या समाजसत्तावाद अवलंबणे आतां आवश्यक झाले असून ज्यांना त्याची आवश्यकता आणि तांतडी भासत नाही ते पुराणमतवादी आणि प्रगतिपराङ्मुख आहेत.

जे लोक हिंदुस्थानांत किंवा इतरत्र समाजसत्तावाद्याला विरोध करतात त्यांपैकी बहुतेक सामाजिक आणि राजकीय दृष्ट्या प्रांतगामी आहेत यांत संशय नाही. परंतु ते जाणून बुजून किंवा न जाणतां, असे राखीव हित-संबंधांचे पगारी किंवा फुकटे इस्तक आहेत. ते समाजसत्तावादाच्याच नव्हे तर सगळ्याच सुधारणांच्या विरुद्ध आहेत. ज्यांची नागवण झाली आहे त्यांना थोडासाहि न्याय मिळविण्याच्या कार्यास ते विरोध करीत असतात.

परंतु या हितकाराच्या दोन गटांचा गोंधळ करणे म्हणजे प्रतिगामी आणि प्रागतिक यांचा गोंधळ करण्यासारखे आहे. ह्या गोंधळांमुळे जे न्याय आणि स्वातंत्र्य यांसाठी लढत आहेत त्यांचीही किंमत विनाकारण कमी होईल. राष्ट्रीय लढ्यांत अशा वृत्तीने परकीय सरकार मात्र अधिक प्रबळ होईल आणि देशांतील साम्राज्यविरोधी सामर्थ्याचे संकलन होऊ शकणार नाही. परिणामकारी राष्ट्रीय संघटना आणि कार्य चालू रहाण्यासाठी साम्राज्यवाद आणि भांडवलशाही यांच्यांत फरक केला आहे हे गृहीतच धरले आहे. कारण जर तसा फरक केला नाही तर “सामान्य आघाडी” “सर्व साम्राज्यविरोधी शक्तींची एकजूट” “आमचे सर्वांत महत्त्वाचे आणि प्राथमिक उद्दिष्ट राजकीय स्वातंत्र्य हेच आहे” या शब्दांना कांहीं अर्थच राहणार नाही. राष्ट्रीय लढा हा वर्गयुद्धांत गडप होईल. एका बाजूस हिंदुस्थानांतील दलित वर्ग आणि दुसऱ्या बाजूस ब्रिटिश राष्ट्र आणि हिंदुस्थानांतील उरलेले सर्व वर्ग की जे दलित वर्गीयही नाहीत आणि वर्गातीतही

नाहीत आणि असे असतांही परकीय जूं झुगारून देण्याच्या प्रयत्नांत जे त्याग करून इच्छितात आणि दलित वर्गाला न्याय मिळावा अशी इच्छा ठेवताना असे वर्ग पडतील. समाजसत्तावादी मित्र हा महत्त्वाचा आणि आवश्यक फरक फार वेळां विसरतात. शब्दांत जरी त्यांनी तो मान्य केला तरी व्यवहारांत आणि प्रत्यक्ष कार्याचे वेळीं विसरतात. त्यांच्यापैकीं कांहींनीं काँग्रेसच्या घटनेला दुरुस्त्या सुचविल्या आहेत. काँग्रेसचें समाजसत्ता हेंच उद्दिष्ट आहे अशा घोषणा ते करीत आहेत.

हा मुद्दा एवढ्याचसाठीं स्पष्ट करावयास हवा. स्वतःला समाजवादी म्हणविणारे आणि समाजवादी नसलेले अशा दोन्ही प्रकारच्या काँग्रेस-भक्तांसाठीं तो स्पष्ट केला पाहिजे. विशेषतः समाजवाद्यांच्या हितासाठीं तो विशद करून सांगितलाच पाहिजे कारण ते साम्राज्यशाही आणि भांडवलशाही यांना समानार्थी संबोधतात आणि वर्गयुद्ध, वर्गकलह आणि राष्ट्रीय लढा यांची एकत्र गळत करून टाकतात. हिंदुस्थानांतील प्रत्येक हिंदी माणूस रंगामुळे आणि राष्ट्रीयत्वामुळे गुलाम बनला आहे, मग तो राजपुत्र असो अथवा भिकारी, जमीनदार वा खंडकरी, भांडवलदार वा कामगार, यापैकी कोणीहि असो. देश स्वतंत्र करण्यासाठीं जे लढत आहेत तेच फक्त स्वतंत्र आहेत.

“हीं तत्त्वे कांहीं प्रमाणांत अत्यंत कळकळीचे समाजवादी मान्य करतात कारण आज आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य ही सर्वांत पहिली आवश्यक गोष्ट आहे. आणि बाकी सर्व तदनंतर हेंही त्यांना कबूल आहे.” पण खेदाची गोष्ट एवढीच की, फक्त तात्त्विक दृष्ट्या तो हें मानतो. प्रत्यक्ष व्यवहारांत “ह्या सर्वसामान्य उद्दिष्टाकडेहि पहाण्याचा दृष्टिकोन मात्र असा नसतो.” अर्थातच व्यावहारिक अडचणी उभ्या राहणारच आणि त्या राहतातही. ह्या अडचणींचें निराकरण करण्याचा अथवा त्यांचा परिणाम कमी तीव्र करण्याचा कांहीं उपाय शोधल्याखेरीज आपलें कार्य परिणामकारी होणार नाही आणि आपला सारा वेळ लोकांचे विचार आणि कार्य यांचेवर टीका करण्यांत जाईल.

प्रत्यक्ष उद्भवणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचे फक्त दोन उपाय विस्तृत. एक उपाय असा की, जे मूलतः महत्त्वाचे आहे त्याला मुख्य स्थान दिले पाहिजे आणि जे गौण आहे त्याच्यावर जास्त भर देतां कामा नये. सारा भर सर्वसाधारणतः मान्य अशाच गोष्टीवर दिला पाहिजे. दुसरा उपाय म्हणजे एकमेकांशी सहकार करून, करतां येण्यासारख्या विधायक गोष्टी शोधून काढल्या पाहिजेत किंवा उत्पन्न केल्या पाहिजेत. जर आपल्याला राजकीय स्वातंत्र्य कांहीं निश्चित काळांत मिळवावयाचे असेल तर यापेक्षा तिसरा उपाय दिसत नाही. आणि या दोनपैकी एकाचा तरी अवलंब न केल्यास आपले कार्य अर्धवट राहील. एवढेच नव्हे तर ज्यासाठी आपण विभक्तीही व्हावयास तयार असतो ते सामाजिक आणि राजकीय उद्दिष्टही दूरावेल ! दोन पक्षांचे कार्यक्रम जर निरनिराळी तत्त्वप्रणाली निर्माण करण्यासाठीच असतील तर त्यांच्यांत वितुष्ट येणारच. ह्या विभक्तीकरणाचा उपयोग देशाला फायदा करून देण्यांत होतो की नाही हे गतकालांतील उदाहरणांवरून ठरवितां येणार नाही. गतकालीन उदाहरणे त्या त्या वेळच्या परिस्थितीशी इतकी निगडित आहेत की, त्यांच्यावरून बसविलेला सामान्य नियम आपणास भलतीकडे नेईल. राजकारणांत घाईनें करविलेला वा चुकीचा सर्वसामान्य नियम फारच मोठा धक्का देऊं शकेल, तो कष्टांस कारण होईल आणि हजारांचा त्यामुळे नाश होईल. आपल्या अंतिम ध्येयाच्या मार्गांत तो कदाचित् आडवा येणार नाही, पण आपल्या प्रगतीला मात्र त्यामुळे भयंकर आघात बसेल.

१९०८ साली राष्ट्रवाद्यांनी आपले, मवाळ आणि जहाल असे जे दोन पक्ष केले, ते त्यांना स्वतःला किंवा देशाला अतिशय हितकारक ठरले असे म्हणणें धाडसाचें होईल. मवाळांची कर्तृत्वशक्ति त्यावेळीं निरुपयोगी ठरली. राजकीय क्षेत्रांत विरोध करणाऱ्यांचा सरकारनें पाठपुरावा केल्यामुळे जहालांचीहि गळचेपी झाली व संबंध राष्ट्र विस्कळित झाले. त्या अवेळीं झालेल्या फुटीमुळे एकाच पक्षाचा फायदा झाला. तो पक्ष म्हणजे नोकरशाही. होमरूल चळवळीच्या वेळीं किंवा सत्याग्रहाच्या

चळवळीच्या सुटवातीला जे पक्षभेद झाले त्यापेक्षां आज असे भेद माजले तर नोकरशाहीचा फायदा होण्याचा जास्त संभव आहे. राष्ट्रीय गटांना विभक्त करणारे असे मुद्दे उपस्थित करण्यापूर्वी वेळ, स्थळ, परिस्थिति, आपली शक्ति आणि शत्रूचें सामर्थ्य यांचा विचार अगोदर केला पाहिजे. काँग्रेसमधील उजवा आणि डावा म्हणविल्या जाणाऱ्या गटांना विभक्त होण्याची वेळ येणार नाही अशी आम्हांला आशा आहे. पण जर ती आलीच तर आणि ती जेव्हां येईल तेव्हां विभक्तीकरण घडवून आणण्यापूर्वी सामर्थ्य आणि परिस्थिति आणि एकंदर देशाची स्थिति इत्यादि सर्व मुद्यांचा पूर्ण विचार होईल. जर विरोधी पक्षांना असें आढळून आलें कीं, एकमेकांशिवाय आपलें चालणें शक्य नाही आणि त्यांची आणि देशाची शक्ति त्यांच्या एकीतच आहे तर त्यांनीं ताबडतोब निर्णय घेऊन असा कार्यक्रम आंखला पाहिजे कीं, ज्यामुळे भांडणतंटा, बखेडा यांचे प्रसंग कमीत कमी उद्भवतील. वृत्ति आणि तत्त्वप्रणाली यामुळे उत्पन्न होणारे स्वाभाविक आणि अपरिहार्य भेद दूर करण्याचे सर्व प्रयत्न केले पाहिजेत. याहून दुसरा कोणताहि मार्ग राजकीय आत्मघातास आणि प्रलयास कारणीभूत होईल.

“आपण हिंदुस्थानचें स्वातंत्र्य या राजकीय उद्दिष्टावर केंद्रित झालें पाहिजे. तें आपल्या दृष्टीनें आद्य आणि प्रधान महत्त्वाचें कार्य आहे. तें उद्दिष्ट दृष्टिआड करूं पाहणारी कोठलीहि तत्त्वप्रणालि अहितकारक आहे आणि तिला उत्तेजन दिलें जातां कामा नये. ... मग ही समाजसत्तावादाची भाषा कशाला ? ... समाजसत्तावादी दृष्टि राजकीय लढ्याला मद्दत करते. त्या स्वातंत्र्याच्या खऱ्या सामाजिक स्वरूपाखेरीज राजकीय स्वरूपाचीहि स्पष्ट कल्पना समाजवादांमुळे येते.—”

स्वातंत्र्याचें राजकीय स्वरूप समाजवादानें आपणांस कळतें हें खरें; परंतु ही दृष्टि म्हणजेच समाजसत्तावाद नव्हे, हें येथें सांगवेंसें वाटतें. सर्व प्रश्न सोडविण्याची हमी ती घेत नाही. तिच्यावर समाजसत्तावादाचा बराच परिणाम झाला आहे, परंतु शास्त्रशुद्ध समाजवाद किंवा

मार्क्सवाद असें त्या दृष्टीस म्हणतां येणार नाही. तिची चालना मार्क्स आणि त्याचे अनुयायी यांचेकडून झाली असणें शक्य आहे, ती शास्त्रशुद्ध समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांवर आधारलेलीहि असेल. परंतु ती म्हणजे कोठल्याहि प्रकारचा समाजवाद नव्हे. ती सुधारणावादी आहे. एखाद्या व्यक्तीचें अथवा गटाचें संपूर्ण आयुष्य नियंत्रित करण्याचा तिचा हेका नाही. वैयक्तिक आर्थिक संबंधांना ती एक निराळाच मार्ग दाखविते आणि म्हणून कित्येक पुराणमतवादी गटांनीं आणि शासनसत्तांनीं तिचा अवलंब केला आहे. जर ही वृद्धि येणें एवढीच खरी आवश्यकता असेल तर काँग्रेसचें धोरण आणि कार्यक्रम या दोन्हींच्या बुडाशीं ती आहे असें मी सुचवूं इच्छितों. त्याला पुरावा म्हणजे गोलमेज परिषदेपुढें गांधीजींनीं केलेल्या भाषणाचा समारोप पहा! किंवा १९२९ च्या उन्हाळ्यांत ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीनें मुंबईस केलेला ठराव वाचा.*

† “ काँग्रेस ही १० लक्ष खेड्यांतून रहाणाऱ्या कोट्यवधि अर्धपोटी मूक जनतेची खरी प्रातिनिधिक आहे. मग ती जनता ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील असो अगर हिंदी हिंदुस्थानांतील असो. ज्या ज्या गोष्टींना संरक्षण द्यावें असें काँग्रेसला वाटतें त्यांनीं या लाखों लोकांचेच हितसंबंध साधावयाचे आहेत. आणि म्हणूनच तुम्हांला ह्या हितसंबंधांत बारंवार खटका उडालेला दिसतो. जर असा खरा खुरा विरोध निर्माण झाला तर काँग्रेस ह्या लाखों मूक जनतेचेच हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठीं इतर वाटेल त्या हितसंबंधांवर पाणी सोडील असें काँग्रेसच्या वतीनें सांगण्यांत मला मुळींच दिक्कत वाटत नाही. ”

* “ या कमिटीच्या मते हिंदवासीयांतील अत्यंत यातना आणि गरीबी या गोष्टीस फक्त परकीय सत्तेची पिळवणूकच नव्हे तर समाजाची आर्थिक रचनाहि जबाबदार आहे. ही पिळवणूक चालू राहण्यासाठीं परकीय सरकार अशा समाजरचनेचाच पुरस्कार करीत आहे. म्हणून ही गरीबी आणि यातना दूर करण्यासाठीं आणि हिंदी बहुजनसमाजाची

“जर सर्वसामान्य धोरण आणि दृष्टि यांत योग्य सुधारणा थोडेसे समाजसत्तावादी करूं शकतात, तर मग काँग्रेसच्या मनांत असलेल्या अर्थोपेक्षा अधिक अर्थ असलेले शब्द मध्ये आणून आणखी घोटाळा उडविण्यांत काय अर्थ आहे ? जे अजून समाजसत्तावादाकडे धडाडीने वळले नाहीत किंवा त्याचे कट्टर अनुयायी बनलेले नाहीत अशा मित्रांना आणि सहकाऱ्यांना उगीच दुःखित करण्यांत काय हंशील आहे ? आपल्याला दडपण्यासाठी आपआपल्याच भाषेचा उपयोग करूं पहाणाऱ्या शत्रूच्या हातांत कोलीत देण्याचा हा उपद्रव्याप कशाला ?

१९२९ चा ठराव फक्त “असाधारण विषमता नाहीशी करूं शकणारे असे सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीतील क्रांतिकारक बदल” या विषयी आहे. हा ठराव मंजूर केल्याने काँग्रेस समाजसत्तावादी झाली असे म्हणणे चुकीचे आहे. परंतु तसे जर असेल तर समाजसत्तावाद हा कांहीं निराळ्याच तत्त्वांचा बनलेला असला पाहिजे. हाच समाजसत्तावाद आपल्या पुढाऱ्यांमध्ये फूट पाडील आणि ज्या राजकीय मुद्यांवरील सर्व लक्ष केंद्रीभूत करण्यासाठी गांधीजी आणि काँग्रेस यांचे प्रयत्न चालू आहेत, त्याला बाध आणण्यास कारणीभूत होईल. समाजसत्तावादाची किंमत ठरविण्याचा येथे हेतु नाही. याचा अर्थ एवढाच की, काँग्रेसने समाजसत्तावादाच्या कांहीं चांगल्या सूचनांचाच तात्पुरता अंतर्भाव आपल्या कार्यक्रमांत केला असेल, पण तिला समाजसत्तावादाशी कांहींच कर्तव्य नाही. तिचा मुख्य प्रयत्न आणि म्हणून सारी भिस्त राजकीय प्रभावर आहे. आर्थिक सुधारणेकडे तिने दुर्लक्ष केलेले नाही. परंतु आर्थिक जीवन नियंत्रित करणारी समाजसत्तावादी तत्त्वे तिने स्वीकारलेली नाहीत. राजकीय लढा संपल्यानंतर आणि तो जिंकल्यानंतर

स्थिति सुधारण्यासाठी समाजाच्या आर्थिक आणि सामाजिक रचनेमध्ये क्रांतिकारक फेरबदल करून समाजातील भीषण विषमता नष्ट करणे आवश्यक आहे.”

पुढे काय करावयाचें त्याचीही योजना काँग्रेसने सुचविली आहे. ती योजना म्हणजेच—घटना परिषद्.

“ आपण बहुजन-समाजाचें प्रातिनिधित्व स्वीकारलें पाहिजे आणि आपला लढाही बहुजन-समाजाच्या वतीनें झाला पाहिजे या गोष्टीवर समाजसत्तावादी दृष्टि भर देते. (आणि यावरच काँग्रेसने गेलीं १५ वर्षे निरनिराळ्या प्रमाणांत भर दिला आहे.)” जर हें उद्दिष्ट असेल तर काँग्रेसच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनीं तरी काँग्रेसच्या ठरावांतील शब्द सुस्पष्ट असतांना गेल्या १५ वर्षांत मंजूर केलेल्या ठरावांतील शब्दांचाच उपयोग करून काँग्रेसचें ध्येय काय यावर भर दिलेला चांगला नाही काय? जे शब्द आणि शब्दसमुच्चय शाळकरी मुलांनाच काय पण कांहीं मुरलेल्या काँग्रेस पुढाऱ्यांनाही समजत नाहीत त्यांचा उगाच कां उपयोग करावयाचा? राष्ट्रांतील साम्राज्यविरोधी अशी सर्व शक्ति एकत्रित करण्याचा हा मार्ग नाही.

“ स्वराज्य शब्दाची व्याख्या केली जावी असें गेलीं कांहीं वर्षे डॉ. भगवानदास विशेष आग्रहानें म्हणत आहेत. माझा कांहीं बाबतींत त्यांच्याशीं मतभेद आहे. परंतु कोणत्या प्रकारचें स्वराज्य आपल्याला पाहिजे हें स्थूल स्वरूपांत कां होईना सूचित न करतां स्वराज्याबाबत आपण मोघमपणें कांहीं तरी बोलत राहणें योग्य नाही. या बाबतींत त्यांच्याशीं माझे मतैक्य आहे. ” अर्थात् दोन मोठ्या माणसांच्या स्वराज्याच्या व्याख्येत मतभेद आहे हें उघड आहे. आपल्या लढ्याच्या क्षणीं एखादी व्याख्या कांटेकोरपणें तयार करण्यामुळे अत्यंत अस्पष्ट भविष्यकालाविषयींच्या आपल्याला अनावश्यक, अहितकारी आणि फसव्या अशा तात्त्विक चर्चेमध्ये आपण गुंगून जाण्याचा संभव नाही का? १९२० च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीच्या वेळीं डॉ. भगवानदासांनीं हा प्रश्न उपस्थित केला. जर त्या वेळीं तेथे एक सर्वसामान्य चर्चा झाली असती तर पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि भगवानदास यांच्यासारखे या लढ्यांत प्रत्यक्ष भाग घेणारे जे आहेत त्यांच्यांतच मतभेद झाले असते

असें नव्हे, तर जे या लढ्यांत त्या दोघांच्या मानानें बेताबातानेंच वावरतात असे लोकही मुख्य प्रश्न न कळतांच या मतभेदाच्या आखा-
ड्यांत उतरले असते आणि मग सविनय कायदेभंगाची चळवळ थांबून राहिली असती. माझ्या समजुतीप्रमाणें अशाच कांहींशा विचारानें गांधीजी आणि जवाहरलाल बगैरे इतर प्रमुख पुढाऱ्यांनीं डॉ. भगवान-
दासांच्या प्रशंसनीय आग्रहास वुजेरा दिला नाही. माझ्या समजुतीप्रमाणें स्वराज्याची एक ठोकळ कल्पनाच काय ती आपण चालू परिस्थितीत मांडूं शकतो आणि काँग्रेसनें तशी ती वारंवार मांडली आहे असें मी खात्रीपूर्वक म्हणतो आणि हे म्हणणें सर्वमान्यही आहे. गेल्या लढ्यानंतर काँग्रेसला कायदेशीरपणा प्राप्त झाल्यावर १९३४ मध्ये “पूर्ण स्वराज्य” मिळविण्याच्या ठरावाची पुनर्घोषणा झाली. त्यावेळीं बर्किंग कमिटीनें असें नमूद केलें कीं, काँग्रेसनें बहुजनसमाजाचें प्रतिनिधित्व आणि सेवा कर्-
ण्यांत पुरोगामित्व दाखविलें नाहीं तर ती असून नसल्यासारखीच आहे. ठोकळ मानानें म्हणावयाचें तर संपूर्ण स्वराज्याची व्याख्या सुस्पष्ट आणि अचूक शब्दांत वरप्रमाणें मांडली गेली आहे.

“मूलभूत हक्क आणि आर्थिक योजना” या विषयींचा काँग्रेसच्या सुविख्यात कराचीठरावापेक्षां समाजसत्तावाद हा शब्द तरी कमी संदिग्ध आहे का ? या ठरावाच्याबद्दल आपल्या कांहीं मित्रांच्या हौशीप्रमाणें समाजसत्तावाद हा अधिक व्यापक शब्द घातला तरी वाद चालूच राहिल. कोणत्या प्रकारचा समाजसत्तावाद ? समाजवादाच्या मार्क्सवादी प्रकारांतही बारीकसारीक भेद आहेत. प्रत्येक स्वयंभू सनातनी मार्क्सवादी विरोधी मार्क्सवादास मध्यमवर्गीय, प्रतिगामी आणि क्रांतिविरोधी म्हणतो. त्यांतील शब्द, वाक्यप्रयोग बदलतील पण वाद मात्र चालूच राहिल, असें मला वाटतें. काँग्रेसच्या स्वराज्याची अधिक स्पष्ट आणि अधिक नक्की व्याख्या व्हावी अशी मागणी नेहमीच राहिल. तुम्ही “पूर्ण स्वराज्य” म्हणा म्हणजे लोक म्हणतील ब्रिटिश संबंधांचें उच्चाटन असें कां म्हणत नाहीं ? तुम्ही ब्रिटिश संबंधांचें उच्चाटन म्हणा म्हणजे लोक म्हणतील

इंग्लंडशीं शत्रुत्व असें कां म्हणत नाहीं ? तुम्हीं तसें म्हणा कीं, लोक म्हणतील आपण इंग्लंडवर, त्यांनीं जितका काळ आपणांवर राज्य केले आणि आपला छळ केला तितका काळपर्यंत राज्य करूं या आणि त्यांची पिळणूक करूं या. विशेषतः हें असें कधीच संपावयाचेंच नाहीं. आपण हिंदु लोक सत्य आणि ज्ञान यांच्याविषयी केवळ अनुमानें करण्यांत विशेष प्रख्यात आहोंत. तेव्हां आपल्या बाबतींत हे वादंग विशेषच माजावयाचे.

मार्क्सचा मोठेपणा किंवा सामाजिक घटनांच्या संशोधनांत इतिहासाकडे पहाण्याची त्याची दृष्टि यांच्छदल कोणी शंका घेऊं शकणार नाहीं त्यानें काढलेले निष्कर्ष मानले नाहीत तरी त्याचें वैयक्तिक जीवन आणि जीवनकार्य यांच्छदल आपण त्यास धन्यवाद द्यावयास पाहिजेत. शास्त्र ही सत्याचें अन्वेषण करण्यासाठीं उपयोगांत आणलेली रीति आहे, तशीच ती निष्कर्ष आणि अनुमान काढण्याचीहि रीति आहे. संशोधनाची एखादी रीत किंवा मार्ग बरोबर आहे असें कबूल केलें तरी एखाद्या संशोधकानें काढलेलीं अनुमानें मान्य होतीलच असें नाहीं. भौतिक शास्त्रांच्या बाबतींत हें खरें आहे. पण सामाजिक शास्त्रांविषयीं तर हें त्याहून खरें आहेच. कारण तेथें संशोधनाचें क्षेत्र अतिशय प्रचंड असून प्रयोग करण्यासाठीं, आपले प्रयोग वारंवार आणि वाटेल त्या प्रमाणावर करण्याची शक्यता नसते. शिवाय प्रयोगास अडथळा आणणारी आणि खास अशीं कारणें तेथें असंख्य असतात. न्यूटन आणि एडिसन या दोघांनींही एकच शास्त्रीय पद्धत अवलंबिली. पण त्यांचे दोघांचेही निष्कर्ष किती निराळे आहेत ! पण यामुळे ती पद्धत चुकीची ठरत नाही. काल, परिस्थिति आणि मानवी ज्ञान यांचीं प्रयोग करणारावर किती बंधनें असतात तेंच यामुळे स्पष्ट होतें. प्रत्यक्ष शास्त्रांची जर ही गत तर सामाजिक शास्त्रांतल्या स्वतंत्रपणें वावरणाऱ्या मानवांवर्गील प्रयोगांच्या बाबतींत तर हें किती तरी जास्त प्रमाणांत संभवनीय असणार !

गतकालांतील कित्येक भविष्यवादी आणि सुधारक यांनीं आपा-

पल्या पिढीच्या विचारांत विलक्षण क्रांतिकारक भर घातली. ज्या कांहीं महत्त्वाच्या तत्त्वांबद्दल त्यांना अथवा त्यांच्या अनुयायांना याकिंचितही शंका नव्हती आणि ज्यांच्या संरक्षणासाठी ते दुष्टांच्याच माना कापण्यास तयार झाले होते; इतकेंच नव्हे तर सत्याच्या सेवेंत स्वतःचा बळी द्यावयास उभे ठाकले होते, तीं त्यांचीं तत्त्वे आतां सर्व मनुष्यजातीनेच नव्हे तर पुढें येणाऱ्या लोकांकडूनही अत्यंत बदललेल्या स्वरूपांत मान्य केलीं जातात, यांत त्या मूळ प्रवर्तकांना कमीपणा आला असें होत नाही. मार्क्स आणि लेनिन यांच्या मोठेपणाची योग्य ती कदर करण्यासाठी त्यांच्या सर्व अपूर्ण निष्कर्षांनाही विचारवंतांनी मान्यता दिली पाहिजे असें नाही. आपण त्यांचें मत न स्वीकारतांही त्यांच्याविषयीं आदर बाळगूं शकूं. ज्ञान आणि संशोधन यांचें क्षेत्र आजच एकदम संपुष्टांत आलें आहे असें नाही. प्रत्येक नवीन संशोधनामुळे हें क्षेत्र अधिकाधिक व्यापक होत जात आहे. हेकेखोरपणा जितका धर्मांत वाईट, तितकाच तो राजकारणांतही वाईट. विशेषतः राजकारणांत फारच त्याज्य कारण धर्म कांहीं वेळां तरी मानवता आणि आत्मविसर्जन यांच्यामुळे आपल्या अनुयायांवर कांहीं नियंत्रण गाजवूं शकतो. परंतु राजकारणांत तसें सामर्थ्यच नसल्यानें माथेफिरूपणा राजकारणांत धर्मापेक्षांहि त्याज्य ठरतो.

टीप—या लेखांतील अवतरणांतील उध्वृते पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या या विषयावरील १९३६ मध्ये लिहिलेल्या लेखांतील आहेत.

संकलन

भाग तिसरा

रोगाचें नांव सांगितलें कीं, आपण रोगपरीक्षा बरोबर केली, असें वैदूंच्या दर्जाच्या वैद्यराजांना वाटूं लागतें. नामधारी शास्त्रवेत्त्यांना कांहीं वेळां असें वाटतें कीं, एखाद्या गोष्टीला नांव दिलें कीं, ती स्पष्ट करून दाखविण्याचें कार्य संपलें. कांहीं राजकारणी व्यक्ती आणि गट यांतही राजकीय आणि आर्थिक धोरण व कार्यक्रम यांवर टीका करतांना हीच वृत्ति दिसून येते. एखाद्या धोरणांतील किंवा कार्यक्रमांतील शहाणपणा, उपयुक्तता, आणि व्यावहारिकपणा यांची चर्चा करावयाचें सोडून ते कांहीं विशेषणें ठोकून देऊन त्या प्रश्नांची विल्हेवाट लागली असें मानतात. एखाद्या धोरणाला क्रांतिकारक म्हटलें कीं, तें धोरण लगेच शास्त्रशुद्ध, सर्वमान्य वस्तुस्थितिनिष्ठ, ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां आवश्यक आणि म्हणून ताबडतोब नाहीं तरी जरूर ती श्रद्धा असल्यास तें लौक-रच ती यशस्वी होण्याची खात्री देणारें या सर्व गोष्टी त्या एका विशेषणानें जणूं काय निर्माण होतात ! आपल्या विरोधकांच्या धोरणाला सुधारणावादी,

अद्भुतपणें पुनरुत्थापन करणारे आणि प्रतिगामी अशी विशेषणें लावलीं कीं, मग त्याला पुरावा देण्याची किंवा त्याची फोड करून पाहण्याची आवश्यकताच नाही ! तें शास्त्रशुद्ध नाही, त्याची ऐतिहासिक दृष्ट्या जरूर नाही, तें वस्तुस्थितीवर आधारलेलें नाही, हें सर्व जणूं काय या विशेषणांनीं सिद्ध झालेंच ! आणि अर्थातच तें अयशस्वी होणार हें नक्रीच. जर तें यशस्वी होतांना आढळलें तर तो केवळ आभास आणि कोलाहल होय !

काँग्रेसचें अधिकृत धोरण आणि कार्यक्रम यांची तिच्याशीं सहमत नसलेल्यांकडून मध्ययुगीन आणि सुधारणावादी अशी लाखेली मिळून त्यांची बारवार अवहेलना झाली आहे. टीकाकारांनीं आपलें स्वतःचें धोरण किंवा अजीवात धोरण नसणें हें देखील क्रांतिकारक मानलें आहे. भाई रॉय यांनीं शुभक परिषदेच्या सितापूर येथील अधिवेशनाचे वेळीं अध्यक्षीय भाषणांत अशीच वर्तणूक केली. सुधारणावादी या शब्दाचा ताजेपणा आणि नावीन्य कदाचित् आतां नाहीसे झाल्यामुळे त्यांनीं 'आध्यात्मिक' हा नवा शब्द उचलला आहे. काँग्रेसची तत्त्वप्रणाली आध्यात्मिक आहेच. तिचें अधिक स्पष्टीकरण करून पहाण्याची जरूर नाही ! वक्त्याला वाटतें कीं, आपण 'आध्यात्मिक' हा शब्द योजण्यांतच काँग्रेसची तत्त्वप्रणाली आणि धोरण यांची निरर्थकता सिद्ध केली. जर वस्तुस्थिति तशी असेल तर काँग्रेस राजनीतिदृष्ट्या प्रतिगामी आहे. आध्यात्मिक या शब्दाचा खरा अर्थ समजणें कठिण आहे. धर्मवेढेच्या हिंदु व मुसलमानांच्या दृष्टीनें भशिदी पुढील वाद्यवादन, गोपूजा किंवा गेहत्या असा त्याचा अर्थ होईल. एकाद्या अडाणी माणसाचा दृष्टीनें तर त्याचा वाटेल तितका ठोकळ, निरर्थक आणि भौतिक अर्थ होऊं शकेल. एकाद्या शास्त्रज्ञाच्या किंवा गूढवाद्याच्या दृष्टीनें याचा अर्थ, बाह्य आणि सूक्ष्म अनुभवानें प्रतीत झालेलीं तात्त्विक आणि मानसिक सत्यें असाही होऊं शकेल.

टीकाकाराचा खरा अर्थ समजणें केवळ त्या तत्त्वप्रणालीला वा कार्य-क्रमाला त्यानें आध्यात्मिक म्हटलें यावरून कोणालाच स्पष्ट होणार नाही.

आधिभौतिक याचा अर्थ टीकाकाराच्या मते अशास्त्रीय, अव्यवहारी असा आहे काय? पण आध्यात्मिकता नेहमीच अव्यवहारी नसते. कधी कधी ती फारच व्यवहारी असते. धर्म नेहमीच अशास्त्रीय असतो असेही नाही. एक काळ असा होता की, ज्या काळी धर्मगुरु हा सर्व जगांतील शास्त्रांचे भांडार मानला जाई. म्हणूनच नेहमी जबाबदार आणि लक्षावधी अनुयायी लाभलेल्या एकाद्या जबाबदार संस्थेच्या योजना आणि कार्यक्रम यांचेवर टीका करतांना अधिक स्पष्ट अर्थ असलेले शब्द वापरणेच अधिक चांगले. “आध्यात्मिक” हा शब्द रूढ नसता तरी एखादे धोरण आर्थिक आणि राजकीय दृष्ट्या प्रतिगामी नसतांही आध्यात्मिक असू शकेल. पूर्वकालांत, आध्यात्मिक धोरणे राजकीय दृष्ट्या नेहमीच वाईटच होती असे नाही. म्हणून आध्यात्मिक धोरण राजकीय दृष्ट्या वाईट असते हे क्षणभरि मान्य न करता आपण काँग्रेसच्या उद्दिष्टांत, पद्धतींत, कार्यक्रमांत आणि व्यक्तींत आध्यात्मिक भाग किती आहे त्याची तपासणी करू या.

काँग्रेसचे उद्दिष्ट राजकीय आणि आर्थिक असून कालाभ्यासानुरूप ते अधिकाधिक व्यापक होत चालले आहे. आरंभी काँग्रेसने धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा आपल्या क्षेत्रांतून मुद्दामच वगळल्या होत्या. आज काँग्रेसला जे पूर्ण स्वराज्य पाहिजे आहे त्याचा, आध्यात्मिक अथवा वैयक्तिक आत्मसंयमन, स्वाधीनता किंवा आत्मज्ञान यांशी कांही संबंध नाही. पूर्ण स्वातंत्र्याचे संपादन एवढेच ध्येय काँग्रेसच्या घटनेत नमूद आहे.

काँग्रेसच्या साधनांतही बदल होत आहे आणि ती अधिकाधिक व्यापक होत आहेत. तिची सुरुवात, अर्ज, विनंती निषेध, आणि सनद-शीर चळवळीने झाली. आज तिने आपल्या शस्त्रागारांत आणखी एका शस्त्राची भर घातली आहे. ते म्हणजे असहकार किंवा सत्याग्रह. तिने अवलंबिलेला सत्याग्रह वैयक्तिक नाही; आध्यात्मिक नाही; तो सर्वथा राजकीय, आर्थिक आणि सामुदायिक आहे. सत्याग्रह या शब्दाची

व्युत्पत्ति मात्र स्वराज्य, या शब्दाप्रमाणेच सारखीच आध्यात्मिक आहे. परंतु काँग्रेसने हिंदी राष्ट्रासाठी जी व्युत्पत्ति स्वीकारली त्या दृष्टीने वैयक्तिक मुक्ति किंवा आत्मज्ञान लाभण्याचे ते साधन नसून राजकीय आणि आर्थिक हानि आणि अन्याय दूर करण्याचा अनत्याचारी पद्धतीचा तो प्रत्यक्ष लढा आहे. व्यवहारी आणि नैतिक दृष्टीने तेथे राजकारणांत अत्याचाराला स्थान नाही. वैयक्तिक अहिंसा ही भौतिक आणि बाह्यात्कारी कल्पना नसून ती मानसिक अवस्था आहे. गटाच्या अनत्याचारांत वैयक्तिक अनत्याचाराचा समावेश होतो. परंतु दोन्हीहि नेहमीच एकरूप होतात असेहि नाही. वैयक्तिक वर्तणुकीत मानवी कार्यशक्तीचे सर्वस्व, मानसिक हेतु आणि कार्याची तडफ यांत सामावलेले असते. केवळ कालांतर्गत आणि स्थलविशिष्ट भौतिक परिणामांमध्येच ते सर्वस्व नाही. सामुदायिक वर्तनांत हेतूला प्राधान्य असूनहि सगळा भर बाह्य कृतीवर आणि परिणामक्षमतेवर असतो. वैयक्तिक अहिंसा निरनिराळ्या स्वरूपांत, व्यक्तीव्यक्तीमध्ये, धर्माधर्मात आणि जातीजातीत दिसून येऊ शकते. सर्वसाधारण मुसलमान किंवा ख्रिस्ती मांसाहार हा अहिंसेशी विसंगत मानीत नाही पण सर्वसाधारण हिंदु तसे मानतो. जैन तर त्याच्याहि पलीकडे जातो. अहिंसेचे हे सर्व प्रकार आणि स्वरूपे काँग्रेसने मान्य केलेल्या सत्याग्रहांत येत नाहीत. तिची अपेक्षा एवढीच आहे की, तिचे राजकीय आणि आर्थिक उद्दिष्ट साधतांना काँग्रेसवाल्यांनी हिंसेचा प्रगट उपयोग करतां कामा नये. जर मानसिक दृष्ट्या अहिंसेवर जास्त भर कधी दिला गेला असेल तर तो केवळ व्यावहारिक दृष्ट्या आवश्यक म्हणून. जे लोक विचार आणि शब्द यांत अहिंसेचे पालन करतात ते आणीबाणीच्या वेळी आपली बाह्य आणि सामाजिक कर्तव्ये पार पाडण्याच्या आणीबाणीच्या वेळी सहसा कचरत नाहीत. अहिंसेची ऐतिहासिक उत्पत्ति काय असेल ती असो. काँग्रेसने फक्त तिचे बाह्य भौतिक आणि सामूहिक स्वरूप मान्य केले आहे. काँग्रेसला इतर अर्थ मान्य करण्यास लावण्याचे प्रयत्न फसले आहेत.

“ शांततामय ” या शब्दाबद्दल “ अनत्याचारी ”, न्याय्य साधनाबद्दल ‘ सत्याधिष्ठित ’ मार्ग अशी शब्दांची अदलाबदल करण्यास काँग्रेसने संमति दिली नाही मग ते तिचे करणे बरोबर असो वा नसो. अनत्याचार आणि सत्य या शब्दांना शांतता आणि न्याय्य साधने या शब्दांपेक्षा अधिक व्यापक अर्थ आहे. म्हणूनच काँग्रेसने वरील अदलाबदल स्वीकारली नाही. अनत्याचारी या शब्दाला अधिक वैयक्तिक आणि आध्यात्मिक अर्थ आहे.

गांधीजींच्या सत्याग्रहाचे दुसरे मूलतत्त्व सत्य हे आहे. परंतु काँग्रेसने हा शब्द उपयोगांत आणण्याचे किंवा मान्य करण्याचे कबूल केलेले नाही. तिने अधिक सौजन्यपूर्ण आणि स्पष्ट अशा “ न्याय ” या शब्दामार्फत समाधान मानले आहे. अर्थातच काँग्रेसने आपले उद्दिष्ट साधण्यासाठी पूर्वीचे सनदशीर किंवा आजचे न्याय्य आणि शांततामय मार्ग अवलंबण्याचे ठरविले आहे ते सर्व मार्ग राजकीय आहेत. त्यांचा आध्यात्मिक, धार्मिक किंवा वैयक्तिक प्रयत्नांशी अथवा कल्पनांशी काडीचाहि संबंध नाही. उपयोगांत आणावयाची शस्त्रेच अशी आहेत की, नैतिक आणि आध्यात्मिक प्रवृत्ति असलेल्या व्यक्तींना ती वापरता येतील. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता कमी होण्याऐवजी वाढते. आजच्या जगाने आध्यात्मिकतेचा वास येत असलेली प्रत्येक गोष्ट टाकून दिली आहे असे नाही. हिंदुस्थानांत तर तसे फारच कमी प्रमाणांत झाले आहे. एखादे राजकीय शस्त्र वैयक्तिक उद्दिष्ट साधण्यासाठी उपयुक्त आणि आध्यात्मिक आहे, एवढ्याच कारणासाठी सर्व साधारण मनुष्य कांहीतें फेंकून देणार नाही. अर्थात् यास कांही अपवाद असतील. हिंदी समाजसत्ताबाद्यांनीहि काँग्रेसच्या ‘ शांततामय ’ या शब्दाला मान्यता दिली हाच, काँग्रेसचा अनत्याचार राजकीय स्वरूपाचा आहे याचा पुरावा होय. तिच्या न्याय्य साधनांत समाविष्ट न होणारी साधने म्हणजे कूपमंडूकवृत्तीची राजनीति, श्रद्धासाधूपाणा आणि कुटिलता ही होत. दूरदृष्टीच्या सुबुद्ध आणि मौलिक

राजकारणांतून यांची हकालपट्टीच करण्यांत आली आहे. एखाद्या राष्ट्राचे मुख्य प्रश्न कुटिलता आणि संधिसाधूपणा यांच्या जोरावर सुटल्याचे इतिहासांत एकही उदाहरण नमूद नाही. अशा मार्गाचा एखाद्या परतंत्र राष्ट्रांने उपयोग केला तर तेथील लोकांचे नैतिक बळ कमी होईल. म्हणून आध्यात्मिक सोडून द्या, पण फक्त राजकीय आणि व्यावहारिक मुद्यांवर भर देऊन काँग्रेसने त्या पद्धतीचा इन्कार केला आहे. शतकानुशतके गुलाम म्हणून राहिलेल्या राष्ट्रांतील लोकांचा प्रत्येक आर्थिक आणि राजकीय कार्यक्रम व्यक्तीचे आणि राष्ट्राचे नैतिक बळ वाढवतोच. परंतु केवळ त्यामुळे तो कार्यक्रम कोणत्याही पक्षविशिष्ट आणि स्थूल अर्थाने आध्यात्मिक ठरतो असे काही होत नाही.

“ शेवट गोड ते सर्वच गोड ” या सोइस्कर तत्त्वावर काँग्रेसचाही विश्वास नाही. पण म्हणून ती आध्यात्मिक ठरत नाही. कित्येक आध्यात्मिक पंथांचे लोक अशीं तत्त्वे मानीत आले आहेत आणि आजही मानतात. परंतु काँग्रेसने आध्यात्मिक नव्हे तर नैतिक, व्यावहारिक आणि योग्यायोग्यतेच्या दृष्टीने, धर्मवेड, क्रौर्य, रक्तपात आणि विनाश यांना कारण होणाऱ्या सिद्धांतांचा इन्कार केला आहे. काँग्रेसची कार्यपद्धति नीतिविरोधी नाही. ती नीतिनिरपेक्ष असते त्या वेळी ती नीति-युक्त असते. नीति मुख्यत्वेकरून शेजाऱ्यामधील न्याय्यसंबंधांशी निगडित आहे. शेजाऱ्यामध्ये विरोधक आणि गुन्हेगार यांचाही अंतर्भाव होतो. कायद्याप्रमाणे शिक्षा देण्याची मुभा असली तरी त्याचा अंमल बजावतांना त्यांत नीतिचा हात असतो. आणि अनावश्यक यातना आणि टाळतां येण्यासारखे क्रौर्य टाळण्याची खबरदारी घेण्यांत येते. परंतु ही दोन्ही आध्यात्मिकतेपेक्षा निराळी आहेत हे शास्त्रीय चर्चेत लक्षांत ठेवले पाहिजे.

काँग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमांत ग्रामोद्योग, ग्रामसुधारणा, कामगार आणि किसान संघटना, खादी, हिंदु-मुस्लिम ऐक्य, अस्पृश्यता-निवारण, हिंदीचा प्रचार आणि कायदेमंडळांतील चळवळ यांचा अंतर्भाव करण्यांत आला आहे.

अस्पृश्यता-निवारणाखेरीज यांपैकी कोणताच भाग अ-राजकीय आणि आध्यात्मिक नाही. वैयक्तिक दृष्ट्या आध्यात्मिक आणि मानसिक सुधारणेची ती साधनें असतील. परंतु काँग्रेसने त्यांचा राजकीय, आर्थिक आणि व्यावहारिक मूल्य आणि उपयुक्तता यांच्यासाठीच स्वीकार केल्या आहे. अस्पृश्यता ज्या प्रकारे आज हिंदुस्थानांत अस्तित्वांत आहे, तो प्रकार केवळ धार्मिक नाही. तो प्रश्न राजकीय, आर्थिक आणि मानवतेचा आहे. ती नष्ट केल्याशिवाय राष्ट्र अंतर्गत स्वरूपांत विस्कळितच राहील आणि मग स्वातंत्र्याची मागणी पोकळ आणि असत्य ठरेल.

काँग्रेसचे पूर्वीचे किंवा आतांचे नेतृत्व कोणत्याही प्रकारे आध्यात्मिक-तेशी संबद्ध नाही. परंतु जर सामाजिक कार्याची तळमळ, त्याग, आणि कष्ट भोगण्याची तयारी यांनीच आध्यात्मिकता सिद्ध होत असेल तर ती मात्र या नेत्यांमध्ये भरपूर आहे. खेरीज गांधीजींच्याशिवाय बाकी सगळे बुद्धिनिष्ठ व्यवहारी देशभक्त आणि राजनीतिज्ञ होते आणि आहेत. गांधीजी आध्यात्मिकता आणि व्यवहारी राजकारण यांचे संमीलन करतात हे निःसंशय. परंतु त्यांच्यांत व्यावहारिक आणि राजकीय लायकी नाही असा कोणी संशयही व्यक्त केलेला नाही. लॉर्ड जॉर्ज यांनी एकदां त्यांचेबद्दल 'विलक्षण धोरणी राजकारणी' असे विधान केले होते. कांहीं वेळां त्यांच्या विरोधकांना त्यांचे धोरण इतके चाणाक्ष आणि गुंतागुंतीचे वाटले आहे की, त्यांनी त्यांच्यावर कौटिल्याचाही आरोप केला आहे. परंतु मित्र आणि निःपक्षपाती निरीक्षकांस ते पूर्णपणे प्रामाणिक आणि जे मनांत असते तेच बोलून दाखविणारे आणि आपला डाव प्रतिपक्ष्याला उघड करून दाखविणारे आहेत असेच आढळेल.

अर्थातच काँग्रेसचे उद्दिष्ट, पद्धति, कार्यक्रम किंवा नेते कोणीही आध्यात्मिकतेवर अवास्तव विश्वास टाकित नाहीत. मग चांगल्या माहितगार आणि जबाबदार लोकांकडून असे विधान कां केले जाते ? त्याला दोन मोठी कारणे आहेत. समाजसत्तावादी दृष्टीने जे जे भौतिक आणि जडवादाच्या चौकटीत बसणार नाही ते सर्व मध्ययुगीन आणि म्हणून

आध्यात्मिक वाटते. कारण मध्ययुगांत मुख्य कार्यशक्ति राजकीय नसून धार्मिक आणि आध्यात्मिक होती. ही मध्ययुगाविषयीची समजूत कितपत बरोबर आहे व सत्यावर कितपत आधारलेली आहे, त्याची चर्चा येथे करण्याचे प्रयोजन नाही. दुसरे कारण म्हणजे आध्यात्मिक कल्पनांशी निगडित असलेल्या शब्दांचा आणि जुन्या शब्दसमुदायांचा उपयोग केल्यामुळे उडणारा गोंधळ. त्यांत शाब्दिक हेत्वाभास निर्माण होतो. विचार आणि चिकित्सा या शक्ति या भाषेच्या घोंटाळ्यामुळे पंगू होऊन त्या बहकण्याचे प्रसंग वारंवार येतात. अतिशय काळजी घेतली तरच त्यांतून बचाव होऊ शकतो. पूर्ण स्वराज्य, सत्याग्रह, रामराज्य, हरताळ, ग्रामोद्योग, खादी या शब्दांमुळे आधुनिक मनासमोर मध्ययुगीन आणि म्हणून आध्यात्मिक कल्पना उभ्या राहतात. यांचे जागी पूर्ण स्वातंत्र्य, असहकार, लोकशाही सत्ता, सामुदायिक संप, उद्योगधंद्यांचे विकेंद्रीकरण हे शब्द वापरले तर लगेच त्या कल्पना आधुनिक, आजतागायतच्या, आणि पूर्णपणे राजकीय आणि आर्थिक बनतात. परकीय भाषेतून आलेले हे नवे शब्द बहुजनसमाजाला समजतील की नाही हा विचार काँग्रेसचे टीकाकार करतात असे वाटत नाही. हिंदुस्थानाने पाश्चिमात्य भाषा आणि विचार उचललेच पाहिजेत नाहीतर राजकीय दृष्ट्या आपला कोंडमारा होणे आणि निष्क्रियता येणे अपरिहार्य आहे.

आध्यात्मिकता आणि राजकारण

१

जनसेवा किंवा देशभक्ति ही हिंदुस्थानांत अपवादात्मक गोष्ट आहे. लोकांना, कुटुंब, जात आणि कीर्ति यांसाठी त्याग करण्याची संवय आहे. परंतु त्याग जेव्हा रूढ होऊन बसतो तेव्हा त्याचे महत्त्व नाहीसे होतं. प्रत्येकाकडूनच त्याची अपेक्षा केली जाते. जे तो करीत नाहीत ते माणूसवाणे आणि अर्धवट समजले जातात. मनुष्याला समाजांत रहावयाचे म्हणजे कितीतरी वैयक्तिक गैरसोयी सोसाव्या लागतात. परंतु त्या रूढ असल्यामुळे त्यांना कोणी त्याग म्हणत नाही; हिंदुस्थानांत कुटुंबसेवा, जातिसेवा आणि धर्मसेवा रूढ आहेत पण तसे राष्ट्रसेवेचे नाही.

राष्ट्रसेवेसाठी इतर सेवाकार्यापेक्षा अधिक गैरसोय सोसावी लागते असे नाही. परंतु राष्ट्रसेवा कोणी करीत नाही म्हणून करणारे अतिमानव मानले जातात. ते असामान्य अशा गैरसोई सोसतात. हिंदुस्थानला फक्त एकाच प्रकारची श्रेष्ठता ठाऊक आहे. ती म्हणजे आध्यात्मिक ! पूर्वी आध्यात्मिकतेचा काय अर्थ असेल तो असो,

आज हिंदुस्थानांत तिचा अर्थ योगसाधन आणि देहदंड, आत्मक्लेश असा होतो. म्हणून प्रत्येक राष्ट्रसेवकानें या कसोटीस उतरलें पाहिजे.

पाश्चिमात्य देशांत राष्ट्रसेवक सर्व सामान्य प्रकारचेंच जीवन जगतो. तो प्रचंड त्याग करतो, कधी कधी आपला प्राणही देतो, तरी तेवढ्याकरितां कोणीही त्याला आध्यात्मिक प्रवृत्तीचा म्हणत नाही. त्यानें योग्याप्रमाणें राहिलें पाहिजे अशी कोणाची अपेक्षा नसने. एकाद्या सामान्य नागरिकाप्रमाणें तो कपडे घालतो, जेवतो, राहतो आणि इतरही आवश्यक व्यवहार करतो. हिंदुस्थानांत समाजसेवकानें नुसता आर्थिक लाभाचा किंवा सुखसोयीचा त्याग करून भागत नाही. त्यानें आपल्या सर्व शारीरिक गरजाही सोडल्या पाहिजेत. राष्ट्रसेवकानें सुखसोई आणि पैसा यांचा त्याग केला तरी तेवढेहि पुरेसें ठरत नाही. त्यानें सर्वसामान्य अशाहि भौतिक गरजांचा त्याग केला पाहिजे. आणि शारीरिक सुखांत हिंदी वृष्टीनें कशाचा समावेश होत नाही? राष्ट्रसेवक समाजाची टीका झाल्यावांचून चित्रपट पाहूं शकत नाही. त्याला भूक लागली तरी त्यानें उपाहारगृहांत जाऊं नये, त्यानें धूपपान करूं नये. त्यानें चहा कॉफी पिऊं नये. तो मुसलमान असला तर त्यानें दाढी करतां उपयोगी नाही. हिंदु राष्ट्रसेवकानें अंडी खाऊं नयेत, कांहीं हळव्या माणसांच्या भावना दुखविल्यावांचून मांसमच्छी त्याला खातांच येत नाही. त्यानें आपल्या संपत्तीचा उपभोग घेऊं नये. जर कांहीं मालमत्ता त्यानें स्वतः पूर्वीं अगर त्याच्या वाडवडिलांनीं मिळविली असेल तर ती त्यानें दान करावी असा मुळीं दंडकच आहे ! देशतेवक स्त्रियांच्या बाबतीत अलंकारांना रजा देण्यांत आली आहे. त्यांनीं केशांचा भाग जुन्या पद्धतीनें पाडला पाहिजे. थोडक्यांत म्हणजे देशभक्त हा योगी असला पाहिजे, कारण राष्ट्रसेवामंदिरांत फक्त अशांनाच प्रवेश मिळूं शकतो. कॉंग्रेसनें राष्ट्रीय धोरण म्हणून मादक पदार्थ आणि परदेशी कापड आणि एकंदरीत परदेशी माल यांना बंदी केलीच आहे. परंतु लोकमतानें यापेक्षां आणखी किती तरी गोष्टी निषिद्ध मानल्या आहेत.

जेव्हां खिलाफत चळवळ जोरांत होती तेव्हां मुसलमान राष्ट्रभक्ताला

दाढी वाढवणें अनिवार्य होतें. आणि मिशी कशी ठेवावयाची या बद्दलही रूढीचे पवित्र नियम लादण्यांत आले होते. जर त्यानें ओठावरून वस्तरा फिरवला तर तो देशाची किंवा खिलाफतीची सेवा करण्यास नालायक ठरावयाचा. त्यानें छायाचित्रासाठीं बसतां कामा नये. प्रमुख देशभक्त मोतीलालजींवर त्यांनीं आपली सर्व मालमत्ता देऊन टाकली नाहीं आणि ते मोठ्या सुखवस्तूपणें आणि थोडे पेशआरामांत राहतात, म्हणून टीका होत असे. आज त्यांच्या मुलाविषयीं तीही टीका होत नाहीं असें नाहीं. तरी ते कित्येक वर्षे तुरुंगांत राहून आले आहेत म्हणून बरे ! ही टीका फक्त अशिक्षित, अडाणी आणि पुराणमतवादीच करतात असें नाहीं. सुशिक्षितसुद्धां अशा अविचारी गोंधळांत भाग घेतात. समाज-सेवकांच्या झरणीवर, घड्याळावर, वस्त्यावर—जें जें कोणा एखाद्याला पुराणमतवादाच्या विरुद्ध किंवा अपवित्र आणि नवमतवादी किंवा सुधारणात्मक दिसेल त्या सगळ्या गोष्टीवर भरपूर टीका होते.

समाजसेवकांनें जर त्या समाजाच्या अपेक्षांप्रमाणें वागण्याचें ठरविलें तर तो अर्धनग्न, अर्धपोटी, जगांतील आणि हिंदुस्थानांतील राजकीय आणि आर्थिक प्रश्नांची अर्धवट माहिती असलेला, कलात्मक आणि सौंदर्य दृष्टि नष्ट झालेला आणि भावना मेलेला असा प्राणि होईल. असा मनुष्य आदर्श देशभक्त ठरेल ! ज्याच्याबद्दल राष्ट्राला अभिमान वाटेल असा तो अत्यंत योग्य सेवक ठरेल ! !

साधारण हिंदवासीयाला कितीही सौम्य राष्ट्रेसेवा करण्याबद्दल सांगा. त्याचें उत्तर तो ताबडतोब देईल कीं, मी अजून जगाला धिक्कारलें नाहीं. मी कुटुंबवत्सल आहे आणि मला अजून जीवनसुख भोगावयाचें आहे. साधारण माणसासारखें जीवन व्यतीत करणें राष्ट्रेसेवेशीं सुसंगत नाहीं असें मानलें जातें. जर्मन, जपानी किंवा इंग्रज मनुष्य वेळ येतांच तोफेच्या समोर जाऊन उभा राहूं शकतो; नृत्यगृह, उपाहारगृह आणि बिलियर्डच्या टेबलापासून एकदम बाजूस होऊन ताबडतोब असेल तसा खंदकाकडे जाऊं शकतो आणि जातोहि ! परंतु हिंदवासीयाविषयीं मात्र,

त्यानें जर आध्यात्मिकता पूर्णपणें आत्मसात् केलेली नसेल तर त्याच्या-विषयी संशय वाढूं लागतो आणि ऐनवेळीं देशाचा घात करण्याइतका त्याचा स्वभाव फसवा असावा असें मानण्यांत येतें.

त्यामुळेच राष्ट्रसेवेसाठीं विशेषतः तरुण पिढीतील फारच थोडे लोक पुढें येतात यांत कांहीं आश्चर्य नाही. जेव्हां असला खोटा, असत्य आणि असामान्य दर्जा समाजांत आवश्यक होऊन बसतो, तेव्हां त्याची प्रतिक्रिया धर्मवेद आणि भोंदू लोक उत्पन्न होण्यांत व्हावी यांत आश्चर्य कसलें ? प्रामाणिक लोक शिक्षणानें, स्वभावानें किंवा मतानें योगी झाले नसतानाही राष्ट्रसेवेस सुरुवात करतात आणि त्यांना असें आढळून येतें कीं प्रत्येक क्षणीं त्यांना तडजोड करावी लागते. कांहीं वेळां तर ढोंगहि करावें लागतें. परंतु त्यानें असें सोंग आणणें नेहमीच भयंकर असतें. तो लोकांच्या सारखा दृष्टीसमोर असतो. आज ना उद्यां त्यानें केलेली प्रत्येक गोष्ट लोकांना कळतेच. आणि त्यावेळीं समाजाला आणि त्याच्या मित्रांना मोठा धक्का बसतो. एवढेंच असतें तर तो पुष्कळ स्वस्त सौदा झाला असता. परंतु वाईट गोष्ट अशी कीं, समाजाला मग सर्वांचाच संशय येऊं लागतो आणि राष्ट्रसेवकांवरील त्यांचा विश्वास आणि श्रद्धा उडते. राष्ट्रभक्तांविरुद्ध येणाऱ्या कागाळ्या याच स्वरूपाच्या असतात.

आणखी एक गोष्ट आहे. काँग्रेसमधील प्रत्येक राष्ट्रीय कार्यकर्त्यानें गांधीजींचें नेतृत्व स्वीकारलें आहे असें मानलें जातें. ते राष्ट्रसेवकांचे राजकीयच नव्हे तर आध्यात्मिक गुरूही मानले जातात. आपण गांधीजींचे फक्त राजकीय अनुयायी आहों असें सांगून पहा, लोकांचा तुमच्या शब्दांवर विश्वास बसणार नाही. गांधीजींच्या प्रायोगिक नीतीचेहि तुम्ही पालन करितां असें मानलें जाईल. गांधीजी स्वतः अंतिम स्वरूपाचें कांहीं मिळविल्याचें सांगत नाहीत. परंतु जनता आणि त्यांचे कांहीं अनुयायी मात्र त्यांना आपण होऊन तो मान देतात. जर तुम्ही राजकारणांत अनत्याचाराचें पालन करावयाचें ठरविलें असेल तर तुम्ही सर्व मानवजातीवर प्रेम केलें पाहिजे, मग तुमची लायकी आणि अभ्यास

तितक्या उच्च दर्जाचा असो वा नसो. तुम्ही स्वतःशी ठरविलेलेच निर्बंध पाळावयाचे असतात असे नाही. तर गांधीजींनी ठरविलेले किंवा खरे सांगावयाचे तर त्यांच्या निर्बंधांचे समाजाने केलेले विकृत स्वरूपहि तुम्ही आचरणांत आणले पाहिजे !

तरवारीच्या अथवा सत्याग्रहाच्या बळावर लढणारे सैनिक असले तरी जातीसाठी किंवा एखाद्या वर्गासाठी झगडणारे सैनिक राष्ट्रास परबडणार नाहीत. राष्ट्रीय कार्य उच्च नीच, गरीब, श्रीमंत या सर्वांनी केले पाहिजे. कारण सर्वांनी निदान नागरिकांचे कर्तव्य केलेच पाहिजे. त्यांना जर ते कर्तव्य करावयाचे असेल तर वर्तणुकीचा असामान्य दंडक त्यांच्यावर लादण्याचे कारण नाही. सभ्य गृहस्थाला शोभेशी वर्तणूक एवढाच अगदीं कठिणांत कठिण दंडक असावा. राजकीय जीवन आणि आध्यात्मिक जीवन यांचा गोंधळ होऊं देतां कामा नये वस्तुस्थिति अशी आहे कां, राजकारण कधीच आध्यात्मिक होऊं शकणार नाही. राजकारणाचा बहुतेक संबंध बाह्य कार्याशी आणि सामूहिक चळवळीशी असतो. अंतस्थ हेतू आणि वैयक्तिक न्यायान्यायतेचा हक्क यांना बरीच किंमत असली तरी आध्यात्मिक जीवनाइतकी ती राजकारणांत प्रधान नसते. आध्यात्मिक जीवन केवळ पद्धति आणि उत्सव एवढ्याचपुरते नसते. त्याचा प्रधान संबंध वैयक्तिक आणि अंतस्थ जीवनाशी आणि जीवन हेतूशी असतो. तेथे मनुष्याच्या आंतरजीवनास फार महत्त्व असते. समूहाला तेथे गौण स्थान आहे. अंतःप्रवृत्तीला बाहेरपेणेपेक्षां जास्त महत्त्व आहे. बाह्य जीवनांत उणीव आढळते त्या वेळीं वृत्तिदोष हाच मुख्यतः विचारांत घेतला जातो. जर राजनीति, कायदा आणि समाजजीवन ही अंतःप्रवृत्तीवर प्रधानतः अवलंबून राहिलीं तर सामाजिक जीवन उच्चतेप्रत जाण्याऐवजी त्यामध्ये कोलाहल माजेल आणि सगळा गोंधळ उडेल.

आध्यात्मिक जीवनाचा जर खरोखर कांहीं अर्थ असेल तर तो आध्यात्मिक जाणीव हा होय. राष्ट्राचे अथवा एखाद्या समाजाचे असे

उद्दिष्ट असणें क्वचितच संभवतें. ही दृष्टि येण्यासाठी आवश्यक ती शिस्त निरनिराळ्या प्रकारची आणि स्वरूपाची आहे. कित्येक वेळां तर ती इतकी गुंतागुंतीची आणि परस्परविरोधी असते कीं, एखादा समूह जर एकदां तिच्या भोंवऱ्यांत सांपडला कीं, तो पार बुडालाच म्हणून समजावें. उदाहरणार्थ, संबंध राष्ट्र एखाद्या मूर्तिसमोर साष्टांग नमस्कार घालणारें किंवा समाधि लावून बसलेलें किंवा डोक्यावर उभे राहिलेलें, असें मोठें विचित्र दृश्य निर्माण होईल. वैयक्तिक जीवनांत असलीं उदाहरणें संयमासाठीं आणि आध्यात्मिक उन्नतीविषयी स्वतःची खात्री पटावी म्हणून अवलंबिलेलीं आढळतात. आध्यात्मिक जीवनाचें केंद्र वैयक्तिक जीवन हें आहे. राजनीतीचा मुख्य संबंध समूहाशीं आहे आणि म्हणून बाह्य वर्तनाला त्यांत प्राधान्य आहे. धर्मांतसुद्धां जगाशीं असलेल्या सर्व संबंधांचा त्याग केलेला संन्यासी आणि नेहमींच्या जीवनांत राहणारा गृहस्थाश्रमी असा फरक केला गेला आहे. दोघांनाही एकच नियम सारख्याच कडकपणें अवलंबावे लागत नाहींत. बुद्धाच्या अनुयायांमध्ये दोन प्रकार होते. भिक्षु आणि इतर. दोघांच्याहीकरितां एकच नियम नव्हता. इतर अनुयायी गृहस्थी जीवन जगत तर भिक्षूना ब्रह्मचर्यपालन करावें लागे आणि शारीरिक सुखोपभोगांचा त्याग करावा लागे. सामान्य आणि विशेष अनुयायांच्या आध्यात्मिक जीवनांमधील हा फरक सर्व धर्मांत पाळला जातो. गृहस्थाश्रमी आपल्या सामान्य जीवनांत कांहीं थोडे नियम पाळतो. ते विशेष कडक नसतात. गांधीजीदेखील हा फरक करतात. सत्याग्रहाश्रमांतील अनुयायांना लावण्यांत आलेले नियम काँग्रेसपुढें किंवा त्यांचें नेतृत्व स्वीकारणाऱ्या सर्वांपुढें ते ठेवीत नाहींत.

वस्तुतः गांधीजी जेव्हां राजनीतीच्या आध्यात्मिकरणाविषयी बोलत असतात तेव्हां त्यांचा हेतु राजकारण नीतिशुद्ध असावें एवढाच असतो. साधारणतः राजकारणांत नीतीचे सामान्य नियम पाळले जात नाहींत. परंतु वैयक्तिक जीवनांत काय किंवा राजनैतिक जीवनांत काय, सभ्यतेचा मानदंड एकच असावा असा प्रयत्न हिंदुस्थानांत केला जात आहे.

तत्त्वज्ञानाची कांटेकोर भाषा जर वापरावयाचें ठराविलें तर कोणीही राजकारणाच्या आध्यात्मीकरणाविषयीं बोलणार नाहीं. उलट समाजांतून जे नैतिक नियम हकालपट्टी होऊन बाहेर गेले आहेत ते मानवी क्षेत्रांत परत आणण्याचीच भाषा करावी लागेल. अध्यात्माचा बराचसा भाग नीति आहे हें खरें; परंतु त्यांत अध्यात्माचा पूर्ण समावेश होत नाही. हा भेद जर लक्षांत ठेवला तर राजकीय क्षेत्रांत काम करणाऱ्या लोकांच्या वर्तनाविषयींचा चोखंदळपणा बराचसा नाहीसा होईल आणि राजकारणी मनुष्याचें आयुष्य अधिक सरळमार्गी होईल. त्यांतील ढोंग कमी होईल. नागरिकांच्या अगदीं कमी दर्जाच्या कार्याचाही, इतर राष्ट्रांत होतो तसा आपल्या राष्ट्रास फायदा होईल. अतिशय मोठ्या अपेक्षा बाळगल्यामुळें सध्यां त्याचा उपयोग होत नाही. कारण तेवढ्या उच्च दर्जाला व्यक्ति पोचूं शकत नाही. उलट त्या दर्जाला पोचण्याची ज्यांची इच्छा असते ते मात्र जनतेच्या दृष्टीनें आध्यात्मिक न ठरतां हास्यास्पद ठरतात.

मार्च १९३७.

मला 'गांधीवाद' या विषयावर लिहिण्यास सांगण्यांत आलें होतें, पण मी 'राजकीय आणि सामाजिक प्रश्नांकडे पडाण्याची गांधींची दृष्टि' किंवा 'गांधींचा मार्ग' हें नांव पसंत केलें. कारण 'गांधीवाद' अशी कांहीं चीज अस्तित्वांत आली आहे असें अद्याप मला वाटत नाहीं. सर्व 'वाद', ज्यांच्या नांवाखाली त्यांचा प्रसार आणि प्रचार होतो त्यांनीं सुरुवात करतांच अस्तित्वांत येतात असें नाहीं; तर त्यांच्या मूळ कल्पनांवर त्यांचे अनुयायी ज्या मर्यादा लादतात त्यांचा परिणाम म्हणजे हे 'वाद' होत. मूळ कल्पनाशक्ति नसल्यामुळें अनुयायी एक पद्धत आणि संघटनेचा मार्ग अवलंबतात. असें करतांना ते अनुयायी मूळ तत्त्व अगदीं नियमबद्ध, अतिशय मर्यादित आणि एकांगी करून टाकतात. त्यामुळें त्यांचा नवेपणा, प्रसंगानुरूप बदलण्याची शक्ति इत्यादि चैतन्याचीं लक्षणे नाहींशीं होतात. शिवाय गांधीजीहि कोणी तत्त्वज्ञानी नाहींत. त्यांनीं कुठलीही पद्धत तयार केलेली नाहीं. ते अगदीं सुरुवाती-

पासून एक व्यवहारी सुधारक आहेत आणि म्हणून जसजसे प्रश्न उद्भवतात तसतसा त्यांचा त्यांच्याशी संबंध येतो, आणि त्यांवर ते लिहितात. ते प्रधानतः कार्यप्रवृत्त आहेत आणि म्हणूनच त्यांना कर्मयोगी म्हणणे बरोबर आहे. म्हणून त्यांच्या भाषणांत, लिखाणांत, आणि कृतींत एखादी ठराविक तर्कपद्धति किंवा तत्त्वज्ञान न सांपडणे शक्य आहे. या दृष्टीने ते जुन्या धर्मप्रवर्तकांप्रमाणे आणि सुधारणावाद्यांप्रमाणे आहेत. त्यांचाही दैनंदिन प्रश्नांशी वारंवार संबंध येई. ते सोडविण्याची त्यांची एक पद्धत होती. परंतु ते प्रश्न त्यांनीं एखाद्या पद्धतीने बांधून टाकले नव्हते. मुख्य मानसशास्त्रीय तत्त्वे उल्लेखिली गेली होती. परंतु राहिलेला भाग प्रत्येक व्यक्तीने आपापली परिस्थिति आणि गरजेप्रमाणे करावयाचा असे. तत्त्वज्ञान, पद्धति आणि मर्यादितपणा ही कमी दर्जाच्या लोकांची कामे आहेत. कारण त्यांचा जीवनविषयक दृष्टिकोन आकुंचित असतो.

गांधी आपल्या मतांमदल निर्णायक विधान करीत नाहीत. आपल्या कार्याला ते सत्याचे प्रयोग किंवा शोध असे म्हणतात. हे प्रयोग अजून चालू आहेत. कोणी जर हे प्रयोगच सत्य असे मानले तर त्याने अवास्तव गोष्टी गृहित धरल्या असे होईल. त्यांचे कांही अनुयायी विवेकापेक्षा उत्साहाच्या भरांत त्यांचे मत हेच अखेरचे मत असे धरून चालतात. परंतु गांधी स्वतः असा हेका कधीच धरीत नाहीत. ते चुका कबूल करतात आणि त्यांत दुरुस्त्या करण्याचा प्रयत्न करतात. आपल्या सत्य आणि अहिंसा या दोनच मुख्य तत्त्वांनाच ते 'अचूक' असे विशेषण लावतात; इतर बाबतींत ते सत्य म्हणजे काय हे त्यांना जसे दिसते तसे इतरांना शिकवायला जितके तयार आहेत तितकेच स्वतःला शिकावयासही तयार आहेत. तत्त्वेसुद्धा व्यवहारांत आणतांना तितकी कडक रहात नाहीत. निरनिराळ्या परिस्थितींत निरनिराळ्या प्रसंगी ती निरनिराळ्या तऱ्हेने लावतां येतील असे ते सपशेल कबूल करतात. या त्यांच्या वृत्तीमुळेच त्यांच्या अनुयायांना आणि इतरांना ते अमुक परिस्थितीत काय करणार या विषयी कोडे पडते. त्यांच्या ठिकाणी बर्हिष्णु आणि प्रगम-

नशील व्यक्तित्व असल्यामुळे त्यांच्या विचारांचे आणि आचाराचे कायमचे असे स्वरूप असणे शक्य नाही. ज्यांनी त्यांना अगदीं जवळून पाहिले आहे त्यांना या गोष्टी कळतात. त्यांच्या बदलत्या कल्पना आणि बदलत्या गोष्टी यांत ते व्यक्तित्व वारंवार दिसून येते. विचार, अंतःप्रवाह आणि तत्त्व ही बदलत नाहीत. परंतु त्यांचे आविष्करण मात्र बदलते. ह्याचमुळे त्यांच्या ठिकाणी तारुण्याचा तजेला कायम आहे आणि काळाच्या पुढे ते जाऊ शकतात. त्यांचे कित्येक तरुण अनुयायी निष्क्रिय होऊन खंगून गेलेले आहेत. तरी गांधी पूर्वीइतकेच गतिमान, चपल, आणि उत्साही आहेत. तरुण पिढीच्या असंतोषी वृत्तीबद्दल कित्येक लोक अधीर होतात. तर गांधीजी नेहमीच समजूतदारपणे, शांतपणे, पूर्वग्रहरहित मनाने आणि मोकळेपणाने नवीन तत्त्वांची परीक्षा करतात. म्हणूनच गांधीवाद अशी कांही चीज अद्याप आस्तित्वांत आलेली नसून फक्त गांधींची दृष्टि, दृष्टिकोण निर्माण झालेला आहे. तो दृष्टिकोण लवचिक आहे. अद्याप सिद्धांताचे अंतिम स्वरूप त्यास प्राप्त झाले नाही. बारीकसारीक गोष्टींची अंतिम चिकित्सा आणि त्रिकालबाधित असे कांही न सांगतां प्रस्तुत दिशा दाखविण्याचेच कार्य गांधीजींच्या दृष्टिकोणाने होते.

सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांत गांधींचे पदार्पण आपल्या देशाच्या चमत्कारिक परिस्थितीमुळे घडलेले आहे. देशबांधवांपैकी कांही लोक जसे इतरापेक्षा जास्त सुदैवी होते त्याप्रमाणेच तेहि होते. म्हणून ते विलायतेला गेले, बैरिस्टर झाले, आणि स्वतः आणि आपले कुटुंब सुखासमाधानाने राहवे म्हणून त्यांनी पैसा मिळविण्याच्या हेतूने धंदाहि सुरू केला. विवाह त्यापूर्वीच झाला होता. आपल्या धंद्याच्या कामासाठीच ते दक्षिण आफ्रिकेत गेले. परिस्थितीमुळे आपल्या तेथील बांधवांबरोबर त्यांचे लढे लढण्यांत ते भागीदार झाले. त्यांच्यापैकी बहुतेक गरीब आणि निरक्षर होते. जे कांही थोडे श्रीमंत होते ते स्वतःचा गल्ला भरण्याच्या उद्योगांत होते. त्यांच्यामध्ये सामाजिक हिताची आणि राजकीय भावनेची जागृति नव्हती. वंशाभिमान आणि आर्थिक मत्सर

करणाऱ्यांपासून स्वतःची सोडवणूक करून घेण्यास त्या परकीय देशांतील बांधवांना नेतृत्व आणि मार्गदर्शन यांची गरज होती. निरनिराळ्या सामाजिक आणि राजकीय वैगुण्यांमुळे त्यांना त्रास होत असे आणि त्यांच्यावर किट्येक अपमानास्पद बंधने लादली गेली होती. त्या लोकांनी ज्याला आपली पितृभूमि मानले त्या देशांत नष्टपाय झालेल्या त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याच्या लढ्यांत गांधीजी ओढले गेले. एकदां आंत प्रवेश केल्यावर त्यांनी आपला प्रामाणिकपणा, लायकी आणि उत्कटता संपूर्णपणे त्या कार्याला दिली. त्यांनी आपले सर्व जीवन त्यास वाहून टाकले. लौकरच दक्षिण आफ्रिकेतील सर्व हिंवासायांचे ते पुढारी आणि मार्गदर्शक बनले. त्या लढ्यांत त्यांनी सामाजिक अन्याय दूर करण्याचे एक नवे धोरण अंमलात आणले आणि सत्याग्रहाची तत्त्वे शोधून काढली. नेहेमीप्रमाणे प्रथम आचार करून नंतर नामकरण आणि तत्त्व ही प्राप्त झाली. या लढ्यांत त्यांना असे आढळत आले की, सत्य आणि अहिंसा ही वैयक्तिक आणि कौटुंबिक संबंधांतच हितावह आहेत असे नव्हे तर आंतरसामाजिक संबंध सुरक्षित राखण्यासहि ती फार उपयुक्त अशी शस्त्रे आहेत. मानवी इतिहासाला ही तत्त्वे काही अपरिचित नव्हती. त्यांचा आचार आणि प्रचार पूर्वीच्या किट्येक धर्मप्रसारकांनी केला होता, परंतु राजकीय संबंध आणि संघर्ष यांच्या बाबतीत सामुदायिक स्वरूपांत त्यांचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न यापूर्वी कोणीच केला नव्हता. नैतिक आणि सभ्य आचरणाचे मानदंड वैयक्तिक संबंधांत कसे चांगले ठरतात हे मोठ्या प्रमाणावर प्रत्यक्ष सिद्ध करण्याचे श्रेय गांधींना आहे. तसेच सत्य आणि अहिंसा यांचा बाह्य आक्रमक शक्ति म्हणून संघटित स्वरूपांत उपयोग करता येतो आणि त्या ठिकाणी विरोधकांचे श्रेय दुबळे ठरते हेहि प्रथम गांधीजींनीच जगास दाखविले. सत्कार्यासाठी लढणारा, मनांत आणील तर हिंसेचा आश्रय न करता आपल्यावरील अन्यायाची दाद लावून घेऊं शकतो आणि अन्याय आणि विषमता यांच्याशी झगडतांना पूर्वापार चालत आलेल्या हिंसात्मक

शस्त्रांपेक्षा, सत्य आणि अहिंसा हीं जास्त चांगलीं आणि परिणामकारक शस्त्रे आहेत हें गांधीजींना आढळून आलें.

सगळ्या यशस्वी कार्यांच्या मुळाशीं सत्य आणि अहिंसा हीं आहेत हें सिद्ध करण्याकरितां गांधीजींनीं एक अगदीं साधा प्रयोग केला. सत्याला यशस्वी होण्यासाठीं असत्य आणि हिंसा यांची जरूर लागत नाही, परंतु असत्य आणि हिंसा यांना मात्र सत्याची जरूर लागते. जीवनांतील कोठलेहि कार्य घ्या. तें स्वार्थी आणि समाजविरोधी असलें तरी त्यांत भाग घेणाऱ्यांनीं एकमेकांवर विश्वास टाकलाच पाहिजे. स्वार्थ व लोभ यांना इतरत्र मिळतो त्यापेक्षां भरपूर वाव देणारें व्यापार हें एक क्षेत्र आहे. व्यापारांतसुद्धां जर एका व्यापाऱ्यानें दुसऱ्यावर विश्वास टाकला नाही आणि त्याचे शब्द जर आश्वासनाप्रमाणें मानले नाहीत तर एकहि देवघेव होणार नाही. फार काय लुच्चेगिरीसुद्धां करतां येणार नाही ! चोर आणि खुनी यांना एकमेकांवर विश्वास टाकावाच लागतो. कित्येक वेळां वैयक्तिक स्वार्थत्याग करूनहि हा विश्वास कायम ठेवावा लागतो. कितीहि मर्यादित प्रमाणावर कां होईना पण सत्याचा उपयोग केल्या-वांचून कोणतीहि गोष्ट करणें शक्यच नाही आणि तसेंच अहिंसेचेंहि आहे. जे एखाद्या संघटित आणि सामूहिक हिंसामार्गाचा अवलंब करतात त्यांनीं एकमेकांशीं वागतांना जर अहिंसाव्रताचें पालन केलें नाही तर त्यांना आपल्या मार्गानें पुढें जातांच येणार नाही. या मूलतत्त्वावांचून त्यांना आपल्या शत्रूशीं लढा देतांच येणार नाही. जर एखाद्या सैन्यांतील लोकांचा फक्त हिंसेवर विश्वास असेल तर शत्रूशीं लढण्यापूर्वीच ते एकमेकांना ठार करून स्वतःचा नाश करून घेतील.

संघटित जीवनाचीं दोन प्रधान तत्त्वे आहेत हें ओळखून फसवणूक आणि हिंसा अतिशय उपयुक्त आहेत असें राजकारणांत, परिणामावरून ठरविण्यात आलें आहे. अशा क्षेत्रांतहि गांधीजींनीं या दोन तत्त्वांचा प्रयोग केला. त्यांच्या परिणामक्षमतेचाच स्वतः फक्त विचार करावयाचा आणि त्यांचा प्रत्यक्ष आचार बरिष्ठ शक्तीच्या हातीं सोपवून आपण स्वस्थ रहावयाचें असें

गांधीजी करीत नाहीत. विरोधकाचा हृदयपालट व्हावा ही जरी त्यांची इच्छा असली तरी तेवढ्यावरच ते स्वस्थ बसत नाहीत. विषमता आणि अन्याय यांच्याखाली भरडल्या जाणाऱ्या लोकांना संघटित आणि बलिष्ठ करण्याचाहि ते प्रयत्न करतात हे विशेष होय. ते योग्य रीतीने संघटित व्हावे म्हणून त्यांनी सगळी विषमता, भेद, भय, स्वार्थी आणि कोते हितसंबंध, यांचा त्याग करावा असा त्यांचा आग्रह आहे. असे बल आणि संघटना यांचे संपादन झाले म्हणजे विषमतेला आणि गांज-णुकीला जी मदत होत असते, ती काढून घ्यावी असे त्यांना वाटते. थोडक्यांत म्हणजे दुष्ट शक्तींशी असहकार करावयास पाहिजे असे गांधीजींचे सांगणे आहे.

पूर्वी काय झाले असेल ते असो, आज जग जसे आहे त्या परिस्थितीत पाहिले तर ज्यांची पिळणूक होत असते तेच स्वेच्छेने वा इच्छा नसूनही, जाणून बुजून वा नकळत, स्वेच्छेने वा जबरदस्तीमुळे, पिळणुकीला उत्तेजन देत असतात. जर त्यांनी सहकार करण्याचे नाकारले आणि त्याचा काय होईल तो परिणाम सोसण्याची तयारी दाखविली, तर विषमता आणि अन्याय यांना फार काळ टिकून राहणे अशक्य होईल. औद्योगिक लढ्यांमध्ये ही गोष्ट स्पष्टपणे दिसून येते. जेव्हा जेव्हा कामगारांनी परिणामक्रांतीच्या असहकार पुकारला तेव्हा तेव्हा भांडवलदारांना शरणागति पत्करणे भाग पडले. फक्त औद्योगिक क्षेत्रांतील हे परिणाम पाहून आजचे कामगार सार्वत्रिक संप करून राजकीय आणि क्रांतिकारक उपायांनी अन्याय दूर करावे असे म्हणू लागले आहेत. बाह्यतः पाहिले तर संप म्हणजे असहकार,—सत्याग्रह याशिवाय दुसरे काय आहे ? औद्योगिक लढ्याच्या मागील पार्श्वभूमिका गांधींच्या सत्याग्रहाच्या मागील कल्पनेपेक्षा निराळी आहे. ती निराळी असणे आवश्यक नसले तरी सहकार काढून घेण्याची ही पद्धत दोन्हीकडे आहे. औद्योगिक क्षेत्रांत जर सहकार्यास नकार दिल्याने स्पष्ट परिणाम दिसून येतो तर मग सत्या-

ग्रहाबद्दलच सर्वांनी संशय कां व्यक्त करावा ? सत्याग्रह म्हणजे संप अधिक कांहीतरी. ह्या 'कांहीतरी'मुळे लढा चालविण्याची नैतिक शक्ति अधिक वाढते. विरोधकांचे नैतिक धैर्य त्या 'कांहीतरी'मुळे जास्तच खचते व तटस्थांकडून अधिक सहानुभूति मिळते. असहकाराच्या बाह्य शस्त्रांना मानसिक आणि नकळत होणाऱ्या परिणामांमुळे अधिक बल मिळून मदत होते. सत्याग्रही हा जास्त चांगला संप पुकारणारा अथवा असहकारी आहे आणि त्याची निर्णयशक्ति विकार, राग आणि द्वेष यांनी झांकळलेली नसते. तो आपल्या विरोधकाला निःशस्त्र बनवितो. त्याला अधिक सहानुभूति मिळते. स्वेच्छेने स्वीकारलेले त्याचे आत्मकेश त्याच्या उचतीस कारणीभूत होतात. श्रद्धेची भित त्याच्या भोवती संरक्षणार्थ उभी असते. परंतु हे सर्व मानसिक आणि नैतिक घटक आणि त्यांची शक्ति एकाद्या ठिकाणी नसली आणि फक्त सहकार्य काढून घेण्याच्या बाह्य कृतीवरच लक्ष केंद्रित केले तरी जो मार्ग गेली दीडश वर्षे कमी अधिक प्रमाणांत लढा मिटविण्याच्या कामी उपयोगी पडला आहे आणि ज्याच्यावांचून सार्वत्रिक संप, समाजसत्तावाद, साम्यवाद हे सर्व वाद अस्तित्वांतच येऊ शकले नसते त्या मार्गांत गूढ असे काय आहे ? जर सत्याग्रह हा शब्द एकाद्या अज्ञात, अज्ञेय आणि अव्यवहार्य गोष्टीबद्दल उपयोगांत आणला तर तो गूढ आणि आध्यात्मिक होतो. परंतु सार्वत्रिक संप ही व्यवहार्य, प्रत्यक्ष आणि स्पष्ट अशी घटना आहे. मग सत्याग्रहच अज्ञेय कां वाटावा ? जेव्हां खरोखर मतभेद नसतात अशा वेळी शब्द आणि शब्दसमुच्चय यांचा गोंधळ माजवून मतभेद उत्पन्न करणे ही गोष्ट लोकांना सहज साधते ! गांधींच्या भाषेत सत्याग्रह शब्दाचा उपयोग केला की, लगेच एक प्रत्यक्ष आणि स्पष्ट असा लढा, एकदम गूढ, आध्यात्मिक, ध्येयवादी, आणि अर्थातच केवळ कल्पना-रम्य होऊन बसतो. तेंच, 'सार्वत्रिक संप' म्हणा की, तीच गोष्ट एका क्षणांत शास्त्रांयच नव्हे ऐतिहासिक दृष्टीने आवश्यक अशी होऊन बसते.

या सत्याग्रहाच्या बाबतीतच नव्हे तर सत्याचे राजकारणांत आवि-

कारण करण्याच्या गांधीजींच्या तत्त्वांतील सार आधुनिक मनास उमगत नाही. आंतरात्मिक आणि आंतराष्ट्रीय संबंधांत सत्यपालन ही गोष्ट हल्लींच्या जगांत अतिशय महत्त्वाची गरज होऊन बसली आहे. मुत्सद्दीपणा हा पूर्वी होता तसा चालू राहिला तर हल्लींच्या सुधारणेचें संबंध यंत्र कोलमडून पडून त्याचे तुकडे तुकडे होण्याचा धोका निश्चित आहे. डॉ. वुड्रो विल्सन यांना व गेल्या युद्धांतील इतर व्यवहारज्ञ राजकारणी लोकांना ही गोष्ट स्पष्टपणें समजली होती. राजकारणांतलें सत्य म्हणजे ज्याची नेहमी प्रशंसा होते आणि ज्याला मुत्सद्दीपणाचे खुले डाव म्हणतात त्याखेरीज दुसरे काय आहे ? जेव्हां डॉ. वुड्रो विल्सन यांनीं हे तत्त्व जगांतील राष्ट्रांपुढें मांडून त्यांना या तत्त्वावर राष्ट्रसंघ उभारण्याबद्दल सूचना दिली तेव्हां त्यांना कोणीही गूढवादी, आध्यात्मिक किंवा अव्यवहारी राजकारणी म्हटलें नाही. जेव्हां रशिया आणि समाजवाद आणि साम्यवाद 'उघड मुत्सद्दीपणा'बद्दल बोलतात तेव्हां आधुनिक माणसाचा कोणी उपहास करित नाही. त्याचा लोक खरोखर गंभीरपणें विचारच करित नसतात म्हणून तर असें होत नाही ना ? परंतु जेव्हां राजकीय संबंधांत सत्याचा मार्ग चोखाळावा असें गांधी म्हणतात तेव्हां मात्र सगळे शिक्षित, शहाणे आपापले हात त्र करून असा आक्रोश करूं लागतात की, मानवी मन जोंपर्यंत बदललें नाही आणि आजपर्यंत राजकारण जसें चालत आलें आहे तसेंच तें आजहि आहे तोंपर्यंत ही गोष्ट शक्य नाही. माथेफिरू लोक नेहमी शब्दच्छल करित असतात. आपल्याला याचें उदाहरण धर्मांत सांपडेल. कबूतराच्या रूपानें परमेश्वर अवतीर्ण झाला असें ख्रिस्ती माणूस म्हणाला तर तें विवेकास सुसंगत ठरतें पण ईश्वरी तत्त्व, अवताररूपानें प्रगट झालें असें एखाद्या हिंदूनें म्हटलें तर तो मात्र पौर्वात्य पद्धतीचा लोकभ्रम ठरतो. हिंदूनें जर एखाद्या मूर्तीची पूजा केली तर तो धर्मभोळेपणा पण जर एखाद्या ग्रंथ किंवा पोथी शेंकडो आवरणांत गुंडाळून दरेवळीं येतां जातां त्याचें चुंभन घेतलें तर तें मात्र विवेकशून्य ! जर एखाद्यानें 'उघड राजनीति' हे

शब्द वापरले तर तो व्यवहारी मुत्सद्दी पण राजकारणांत सत्यपालन व्हावें असें कोणीं म्हटले तर तो मात्र लगेच गूढवादी, संत आणि म्हणून अव्यवहारी राजकारणी ठरतो. सार्वजनिक संपाची भाषा बोललांत तर तुम्ही शास्त्रीय दृष्टिकोणाचे, पण सत्याग्रह म्हणा की, लगेच तुम्ही अशास्त्रीय आणि प्रतिगामी ठरलांच !

असो. गांधींना आपला लढ्याचा मार्ग दक्षिण आफ्रिकेत सांपडला. आणि तेथेंच त्याची त्यांनी उत्क्रांति केली. त्यांनी त्याचा तेथें परिणाम-कारकरीत्या उपयोग केला. येथेंही चंपारण्यांतील आणि असहकाराच्या तीन लढ्यांत त्यांनी त्याच शस्त्राचा उपयोग केला. त्यांनी आपलें वैयक्तिक अथवा राष्ट्रीय ध्येय साध्य केलें नसलें तरी या सर्व प्रयोगांत त्यांनी बरेच यश संपादन केलें आहे. सशस्त्र बंड देखील पहिल्याच उठावांत किंवा एकदांच प्रयत्न करून यशस्वी होत नाही. एखाद्या ध्येयासाठी होणाऱ्या रणसंग्रामांत अनंत लढाया, चकमकी, युद्धे होनात. मात्र आणि चढाई ही वडत असताना जर एखाद्या दलाचा युद्धांत जय झाला तर त्यानें स्वतःस यशस्वी समजावें आणि आपलें ध्येय कांहीं कालानंतर आपल्याला नक्की गांठतां येईल अशी साधार आशा बाळगण्यास तेथें कांहींच हरकत नाही. या लहान लहान लढ्यांत एखादे वेळीं पराजय झाला तरी युद्धां, जर तें दल अप्रतिहतपणें पुढें जात असेल आणि त्याचें नैतिक बल कायम राहिलें असेल व त्याची प्रतिकारशक्ति वाढली असेल आणि पुढें पुढें अधिकाधिक चांगलें कार्य केल्याची ग्वाही देतां येणें त्याला शक्य असेल तर ध्येय साध्य झालें नसलें तरी त्यानें अमलांत आणलेला मार्ग योग्यच आहे असें मानलें पाहिजे. गांधींच्या नेतृत्वाखालीं केलेल्या लढ्यांतून ध्येय अद्याप साध्य झालें नसलें तरी त्याची प्रगति चालू आहे आणि प्रतिकारशक्ति वाढत आहे ही गोष्ट फारच थोड्यांना नाकबूल करतां येईल. या सत्याग्रहाच्या लढ्यांमुळे राष्ट्राची शक्ति, त्याग, संघटना, निर्भयता आणि नैतिक बल यांची वाढ झालेली आहे, असें फक्त

पूर्वग्रहदूषित लोकच नाकबूल करूं शकतील. प्रत्येक लढ्यानें अधिक-
 अधिक कष्ट, आणि वाढती दडपशाही ओढवून घेतली; परंतु प्रत्येक
 वेळीं दडपशाहीला वाढत्या जोमानें प्रतिकार झाला आहे. १९३० मध्ये
 १९२०-२१ पेक्षां राष्ट्रांनें अधिक चांगला लढा दिला. १९३२-३३
 मध्ये त्याहीपेक्षां चांगला दिला. त्याचा बाह्य परिणाम १९३० च्या
 परिणामापेक्षां अधिक चांगला दिसला नाही तरी राष्ट्रांनें जास्त
 काळपर्यंत लढा दिला आणि जास्ती प्रभावी प्रतिकार केला, दडपशाही
 अधिक निर्दयपणानें आणि अधिक कडकपणानें झाली; आणि राष्ट्रांला
 जरी शत्रूच्या प्राबल्यामुळे आणि स्वतः दमून गेल्यामुळे लढा थांबवावा
 लागला तरी १९३० पेक्षां त्याची आत्मिक शक्ति अधिक वाढली
 होती. हें कायदेमंडळाच्या निवडणुकींतील राष्ट्रांच्या संपूर्ण विजयांत
 प्रत्यक्ष दिसून आलें. त्यावेळीं आपल्या कष्टांत सत्याग्रहाच्या द्वारे अधिक
 भर टाकण्यास राष्ट्रांची तयारी नव्हती, परंतु त्याचें हृदय कणखर झालें होतें
 आणि नैतिक बल अभंग होतें. त्या तीन लढ्यांतील पराजय, तद्द,
 आणि पुनः पराजय यांचा ताबडतोब असा परिणाम कांहींही झालेला
 असे, राष्ट्र ध्येयाच्या मार्गावर पुढें जात राहिले हें निश्चित. अंतिम ध्येय
 काय तें एकदांच साध्य करतां येतें. कित्येक जयानंतरही आपल्याला
 ध्येय गांठतां येत नाही; परंतु बाह्यतः जय वा पराजय कांहींहि होवा तरी
 ज्यामुळे आपण जास्त बलसंपन्न होत असलों तर तें पर्यवसान तो जयच
 समजलें पाहिजे, कारण त्यामुळे आपण ध्येयाच्या अधिक जवळ आलेले
 असतो.

सत्याग्रहाच्या पूर्वी असलेल्या मार्गांनें हें ध्येय साध्य झालें असतें
 का, तें आपण आतां पाहूं या. ज्या लोकांनीं कशाही परिस्थितीत केवळ
 सनदर्शीर पद्धतीचा अवलंब करण्याचें ठरविलें आहे, त्यांच्याखेरीज
 बाकीचे पूर्वग्रहरहित दृष्टीनें पाहणारे लोक ही गोष्ट कबूल करतील कीं,
 सत्याग्रहाचा मार्ग हा सनदर्शीर चळवळ, अर्ज वा विनंत्या आणि निषेध या
 गांधीजींच्या आगमनापूर्वीच्या मार्गापेक्षां अधिक प्रगत असा मार्ग आहे.

टीकाकार आतां असें म्हणतील कीं, ही पद्धति जुन्या पद्धतीपेक्षां अधिक प्रगत असली आणि तिनें जरी राष्ट्राला थोडेंसें पुढें नेलें असलें तरी आतां तिचें कार्य संपलें आहे आणि हेतु साध्य झाला आहे. आतां यापुढें तिचा आपणास उपयोग नाही. असें जर असेल तर अशा टीकाकारांनीं नवीन आणि अधिक परिणामकारक पद्धति सुचविली पाहिजे. हें त्यांचें कर्तव्य ठरतें. संघटित प्रतिकाराची एखादी नवी पद्धति कोणीं टीकाकारानें आतांपर्यंत आपल्यापुढें ठेवली आहे काय ? उलटपक्षीं सर्व विचारवंत लोक, प्रागतिक म्हणविल्या जाणाऱ्या पक्षांचेही लोक, सध्यां जग आणि विशेषतः हिंदुस्थान ज्या परिस्थितीत सांपडलें आहे त्या परिस्थितीत युद्धाची पद्धत अनत्याचारीच असली पाहिजे हें मान्य करित आहेत. सध्यांच्या युद्ध आणि विज्ञानाच्या शस्त्रास्त्राची सर्व मक्तेदारी सरकार आणि शासनसंस्थेकडे आहे. अशा स्थितीत बंदूक लाठीपेक्षां किंवा प्राचीन धनुष्यबाणापेक्षां श्रेष्ठ ठरत नाही. हवाई आणि रसायनशास्त्रीय युद्धाचीं हत्यारें सरकारच्या हातीं आहेत. अशा या युगांत शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज असलेल्या लोकांनाही सरकारशीं दोन हात करणें कठीण आहे. मग हिंदुस्थानसारख्या शस्त्रविहीन देशाला तर तें किती अशक्य असेल ? पुन्हां लष्करी पद्धतीची संघटना उघडपणें करणें शक्य नाही. आपल्याला आपली संघटना फक्त अनत्याचारी मार्गांनींच करतां येईल. पुन्हां भौतिक युद्धांतही सरतेशेवटीं संघटना, शिस्त, एकी, शौर्य आणि त्याग या नैतिक गोष्टींच अतिशय महत्त्वाच्या ठरतात. सत्याग्रहांत हे सर्व गुण प्रामुख्यानें असतातच. शेवटला आघात अनत्याचारी असो वा अनत्याचारी असो पण सध्यां गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्र जे गुण संपादित आहे ते संगोपन करण्याच्या योग्यतेचे आहेतच. सर्व गुण शांतताप्रिय मार्गांनींच जास्त चांगले मिळवितां येतील. त्या सर्व गुणांनीं संपन्न असा एक लहानसा क्रांतिवादी गुप्त कट सिद्ध करणें शक्य आहे परंतु सबंध राष्ट्र किंवा त्याचा बराच मोठा भाग या गोष्टी गुप्तपणें करूं शकत नाही. म्हणूनच शेवटल्या

हिंसामय लढ्यासाठी सुद्धा सत्याग्रहाने हिंदवासीयांच्या मनांत उद्भूत झालेल्या ह्या नैतिक शक्ति हितावह आहेत; कारण लढ्याच्या वृष्टीने त्या आधारभूत आहेत. मग तो लढा अहिंसामय असो वा हिंसामय असो, म्हणून कायमचा नसला तरी कांहीं वर्षेपर्यंत तरी सत्याग्रहाच्या मार्गाच! आपल्याला अवलंब करावा लागेल. अतिशय दूरच्या भविष्यकाळावर लक्ष ठेऊन वागणे एखाद्या व्यावहारिक सुधारणावाद्याला शक्य नसतं आणि योग्यहि नसतं. तसेंच तो फक्त आजचाच विचार करील तरी त्याची दिशाभूल होईल. या दोन टोकांमधला सुवर्णमध्य त्याला सांपडला पाहिजे. स्वातंत्र्यासाठी चाललेल्या सत्याग्रहाच्या अनत्याचारी युद्ध-पद्धतीने हा सुवर्णमध्य लाभला आहे. म्हणून राजसत्ता काबीज करण्याच्या आतां-पर्यंत झालेल्या सर्व प्रयत्नांत गांधीजींनी सिद्ध केलेल्या सत्याग्रहाच्या मार्गा-एवजी स्वीकारण्यासारखा दुसरा मार्ग, फार काय अशा एखाद्या मार्गाचें अगदी ओझरतेहि दिग्दर्शन दुसऱ्या कोठल्याही पक्षाने केलेलें नाही.

क्रांतिमय लढ्यांत प्रत्यक्ष लढ्याचा काळ आणि लढा करणे शक्य नसतं असा काळ हे दोन्हीहि सारख्याच महत्त्वाचे असतात. ज्यावेळीं राजकीय दडपशाहीमुळे किंवा राष्ट्राला थकवा आल्यामुळे राष्ट्र अधिक धोका स्वीकारण्यास आणि कष्ट सहन करण्यास तयार नसतं, असा काल म्हणजेच लढा करणे शक्य नसलेला काल होय. अशा वेळीं राष्ट्राला विधायक आणि उपयुक्त असे कांहीं तरी कार्य करावयास दिलें पाहिजे. असें केलें नाही तर लढणारे लोक विस्कळित होतील. सत्याग्रही सैनिक मधून मधून आपल्या शिबिरांत परत आलेच पाहिजेत. त्यांनीं त्यांना उत्साहमय आणि कार्यक्षम ठेवण्यासाठी कांहींतरी कार्य दिलें पाहिजे. तात्पुरता शांततेचा काळही अशाच प्रकारें संघटना मजबूत करण्यांत खर्च झाला पाहिजे. या सर्व गोष्टींकडे जर दुर्लक्ष झालें तर नवीन लढ्याच्या सुरुवातीला राष्ट्राला आपण अगदींच विस्कळित झालों आहोंत असें आढळून येईल, अशा राजकीय निष्क्रियतेच्या आणि शांततेच्या काळांत गांधींनी आपल्या 'विधायक कार्यक्रमा'चा प्रचार केला आहे. खादी, ग्रामोद्योग, ग्रामकार्य, राष्ट्रीय

शिक्षण, हरिजन कार्य, हिंदुस्थानीचा प्रचार या त्यांनीं उपदेशिलेल्या आणि सुव्यवस्थित स्थापन केलेल्या कार्याच्या दिशा आहेत. ह्या गोष्टी मूलतः चांगल्या असून कार्यकर्त्यांच्या पक्षाला त्या कार्यव्याप्त ठेवतात. राष्ट्र देखील ह्या चळवळींत भाग घेऊन सामाजिक कार्याचें आणि जबाबदारीचें शिक्षण घेतें. एवढ्यानें संपलें असें नाहीं. जेव्हां सनदशीर कायदे-भंग तहकूब होतो, तेव्हांसुद्धां सरकारशीं कांहीं विशिष्ट मुद्यांवर स्थानिक भांडणें चालूच राहूं शकतात. बाहोली ही अशी एक लढाई होती.

ह्या विधायक आणि भागशः अमलांत येणाऱ्या चळवळींनीं, ज्यांचा प्रत्यक्ष राजकीय लढ्यावर विश्वास नसतो किंवा ज्यांचा राजकीय चळवळीपेक्षां सामाजिक चळवळींकडे अधिक ओढा असतो त्यांना एकत्र आणतां येतें. गांधी आणि त्यांचे सहकारी ह्या चळवळींकडे राजकीय आणि सामाजिक ह्या दोन्ही दृष्टींनीं पहातात. ते जेव्हां या कार्यांत मग्न असतात तेव्हां आपण स्वातंत्र्याच्या लढ्याचे सैनिक आहोंत ही गोष्ट ते कधींच विसरत नाहींत. म्हणून ह्या चळवळींकडे कोत्या सामाजिक सुधारणा किंवा कांहीं बुद्रुकांची धरपड अशा दृष्टीनें पाहणें किंवा तशीं त्यांना 'नावें' ठेवणें किंवा प्रणिगामी ठरविणें म्हणजे त्यांना विनाकारण बदनाम करण्यासारखें आहे, त्यामुळे मुख्य मुद्याविषयी गोंधळ मात्र होतो. लढाऊ स्वरूप नसलेलीं सर्व कार्यें वरवर पाहिल्यास सुधारणावादीच दिसतात. तीं क्रांतिकारक वाटत नाहींत. परंतु उद्दिष्ट आणि ध्येय यांचा विसर पडूं न देतां जर पाहिलें तर ह्याच चळवळी सुधारणात्मक आणि क्रांतिवादीहि ठरतील. त्यांचे तात्कालिक परिणाम सुधारणात्मक असतील तरी जेव्हां कधीं प्रत्यक्ष क्रांति होईल तेव्हां तोहि त्यांचाच दूरगामी परिणाम होता असें आढळून येईल. जेव्हां युद्ध चालू नसतें आणि सैन्य आपल्या राहटीत विश्रांति घेत असतें तेव्हां अनगिज्ञ माणसास त्यांच्या नित्यक्रमांत युद्धाशीं कांहींही संबंध नसलेला भाग पुष्कळसा आढळेल. त्या काळीं सैनिक जेव्हां खड्डे खणतात, पुनः भरतात, आणि लांब संचलनें करतात. परंतु ते बनावट लक्ष्यावर नेमबाजी करतात पण त्यामुळे

कोणीहि मरत नाही ! ते लुटुपुटीच्या लढायाहि खेळतात. त्या सर्व कवायती आणि इतर कामे प्रत्यक्ष लढाईशी त्यांचा तावृश कांहीच संबंध दिसत नाही म्हणून जर वर्ज्य ठरविल्या तर सर्व सैन्य विस्कळित होऊन प्रत्यक्ष लढाईच्या वेळीं निरुपयोगी ठरेल. क्रांतिकारक पक्षांनाहि सुधारणावादी असा दैनंदिन कार्यक्रम असतोच. परंतु या कार्यक्रमांवरून कोणी त्यांच्या-विषयी मत बनवावयाचें नसतें. तसें तें बनविलें तर तें न्याय्य ठरणार नाही. शहरांतील जनतेला संघटित करणे आवश्यक आहे. तें कसें होईल ? फक्त कामगारमंडळाच्याच द्वारां तें कार्य होऊं शकेल आणि कोण-तेंहि कामगार मंडळ— तें कितीहि क्रांतिवादी असलें तरी— केवळ क्रांतिकारक मार्गांनीं संघटित होऊं शकणार नाही. संघटनेचा पाया म्हणून कामगारांच्या दैनंदिन गरजांचा विचार केलाच पाहिजे. ह्या गरजांचा क्रांतिवादी ध्येयाशीं प्रत्यक्ष संबंध नसतो. कांहीं वेळपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या तरी सुधारणात्मक कार्यावरच विसंवावें लागतें. थोडीफार पगारवाढ, कामाच्या वेळांत थोडी सूट, आणि थोडीं करम-णुकीचीं साधनें यांपुरतेंच कार्य चालतें. कोणतेंहि कामगार मंडळ केवळ क्रांतीच्याच पायावर संघटित होऊं शकत नाही. शेतकऱ्यांचे संघ देखील याचप्रमाणें कार्य करतात. त्यांचें दैनंदिन कार्य जरी सुधारणात्मक असलें तरी अंतिम ध्येय क्रांतिवादी असतें. सर्वच सुधारणात्मक कार्य प्रतिगामी आणि क्रांतिविरोधी असतें असा दोष त्याचे माथीं मारणें म्हणजे जी क्रांतिवादी चळवळ जीवनाच्या सर्व आघाडीवर कार्यमग्न ठेवावयाची असते तिच्या भिन्न भिन्न पैलूंकडे दुर्लक्ष करणें होय.

गांधींनीं पुरस्कार केलेला आणि काँग्रेसनें मान्य केलेला अशा कार्यक्रमा-खेरीज दुसरा एखादा अवलंबण्यासारखा कार्यक्रम कोणाही पक्षानें राष्ट्रापुढें ठेवल्याचें माझ्या नजरेस आलेलें नाही. क्रांतिमय आणि मूलग्राही कार्यक्रमाच्या गण्या मी पुष्कळ ऐकल्या आहेत. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत त्या उतरलेल्या मला कधींच दिसल्या नाहीत.

गांधींच्या विधायक कार्यक्रमांपैकीं खादी-उत्पादन आणि खादी-विक्रीचेंच

उदाहरण घेऊं या. सामान्य गिन्हाइकाला गांधीमतानुकूल नसलेला क्रांतिवादी काय उपदेश करतो तो मला ऐकावयास मिळालेला नाही. परंतु खादी विकत घ्या असें तो म्हणणार नाही हें नक्कीच. कारण खादी तर त्याच्या मते प्रतिगामी आहे. तो गिरणीचे कापड घ्या म्हणून सांगेल काय ? तसें तो सांगू शकत नाही; कारण तसें सांगितल्यानें दर क्षणीं पिळणूक करणाऱ्यांना मदत होईल. त्यांचे अपहार-कार्य आणि द्रव्य-लालसा यांवर तर गिन्हाइकाला कांहींच निबंध घालतां येत नाहीत. परदेशी कापड घ्या असें तरी तो सांगू शकेल काय ? इतर कोणत्याही कारणांपेक्षां मानसिक दृष्ट्याच असें सांगणें राजकीय लढ्याचे कामीं फार अहितकारक ठरेल. अशा वेळीं तो स्वदेशी गिरणीचे कापड घ्या असें सांगणें पसंत करील असें मत नेहेमी मांडण्यांत येतें. कारण औद्योगिक जीवनाची वाढ झाली म्हणजे शहरांतील बहुजनसमाजाची संख्या वाढेल आणि ती वाढणें क्रांतीला पोषक आहे. ह्याविषयीं जर उपदेशकाची खात्री असली तरी तेवढ्यासाठीं सुद्धां त्याचें मत योग्य समजण्यास हरकत नाही. परंतु त्यानें कितीही आणि कांहींही म्हटलें तरी हिंदी उद्योगधंद्यांची वाढ करणें त्याच्या हातांत नाही. परकीय सरकारनें हिंदी उद्योगधंद्यांची वाढ एका ठराविक मर्यादेपलीकडे कधींच जाऊ दिलेली नाही याबद्दल आपण त्यांना एका वृष्टीनें धन्यवादच दिले पाहिजेत. खानेसुमारीचे वेळीं असें दिसून आलें आहे की, ही उद्योगधंद्यांची वाढ, हिंदुस्थानच्या वाढत्या लोकसंख्येचीं समप्रमाणांत न राहिल्यामुळे जास्त जास्त लोकांना शेतीवरच अवलंबून राहावें लागत आहे. एकंदर लोकसंख्येचीं औद्योगिक क्षेत्रांतील लोकसंख्येचें मान कमी होत आहे.

दुसरा मुद्दा असा मांडण्यांत येतो की, हिंदी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन दिल्यानें आपल्या आगामी औद्योगिक जीवनाच्या संघटनेला मदत होईल. पण हें म्हणणें टिकणारें नाही. रशियानें असें दाखवून दिलें आहे की, सत्ता हातांत आल्यानंतर पंच-वार्षिक किंवा दश-वार्षिक योजना आंखून

कोणताही देश संपूर्णपणे उद्योगप्रधान करता येतो. आपल्या हातीं सत्ता आली म्हणजे हे जीर्ण आणि दुबळे उद्योगधंदे आपल्या औद्योगिक पुनर्रचनेला फारच मोठी मदत करू शकतील. अर्थातच आज असलेला खात्रीचा फायदेशीर मार्ग सोडून संशयास्पद असा भावी मार्ग धरणे गरीबांना परवडणार नाही व ते सुरूपणाचेंही ठरणार नाही. पूर्वानुभवाचाही आपण फायदा घेतला पाहिजे. बंगालची फाळणी होण्यापूर्वीची स्वदेशीची चळवळ अयशस्वी ठरली; कारण राष्ट्राने गिरणी-एजंटंवर विश्वास टाकला. त्यांनी कापडाची किंमत वाढवली आणि राजकीय मुत्सद्यांचे ते उद्दिष्ट उध्वस्त केले. या मुत्सद्यांनी गिरणीमालकांची कृपा आणि राष्ट्रभक्ती यांवर पूर्ण विश्वास टाकला. त्याचा परिणाम अनर्थकारक घडला. आपल्याला जर स्वदेशीचा फायदा करून घ्यावयाचा असेल आणि अराष्ट्रीय आणि अदूरदृष्टि असलेल्या भांडवलदारांच्या कृपेवर अवलंबून रहावयाचे नसेल तर आपल्याला दुसरी कांहीतरी योजना हाताशी ठेवली पाहिजे. आपल्या खादी आणि ग्रामोद्योगांच्या चळवळींच्या द्वारे गांधीजींनी अशी योजना आपल्या हातीं दिली आहे. खेरीज यांच्याद्वारे शेतकऱ्यांना फावल्या वेळीत काम मिळते ते वेगळेच. मग ह्या योजना प्रतिगामी कशा ठरतात ? कांही तर्कवादी असेही मानतात की, ह्या सुधारणांनी गरीबांची परिस्थिति कांहीशी सुधारते आणि त्यांचा भार हलका झाला म्हणजे त्यांची क्रांतीची तळमळ मारली जाते. हे जर खरे आहे असे मानले तर खादीच काय पण प्रत्येक कामगार चळवळ, इतकेच नव्हे तर संपसुद्धां हेच कार्य करित असतो. आणि तो संपसुद्धां संपूर्ण क्रांतीसाठीं पुकारला जात नसून कांही तरी तात्कालिक सुधारणेसाठींच अवलंबिला जातो. त्यामुळे क्रांतीसाठीं जी 'तालीम' होते ते केवळ अनुषंगिक कार्य असते.

खादी आणि ग्रामोद्योगाच्या बाबतीत महात्माजी संपूर्णपणे डोळे उघडे ठेवून वागत आहेत याबद्दल वाढेल तेवढा पुरावा देता येईल. कमीत कमी जीवन-निर्वाह-वेतन, निश्चित करणे—आणि तेही राजकीय सत्ता हातीं नसतांना—योपक्षां क्रांतिकारक असे आणखी काय आहे ? तरीपण गांधींनी

आपल्या उपदेशानुरूप चालवलेल्या आणि चाललेल्या सर्व संस्थांमध्ये ही क्रांतिकारक गोष्ट घडवून आणिली आहे. कामगार आणि प्रचारक यांनी व्यापाराचे आंकडे सादर करून कांहीं निराळें सिद्ध केले आणि तज्ज्ञांनी प्रतिकूल मत प्रदर्शित केले तरीही त्यांनी हे घडवून आणले आहे. प्रत्यक्ष वस्तुस्थिति बाजूस सारून त्यांनी आपली क्रांतिकारक दृष्टि आणि उत्साह सिद्ध केला आहे. खादीचे जे कांहीं अवशेष शिल्लक आहेत तेसुद्धा नाहीसे होतील अशी त्यांना भीति दाखविण्यात आली होती. परंतु संपूर्णपणे न्याय्य आणि क्रांतिकारक तत्त्वांचा अंमल करतांना आपली आवडती योजना नामशेष झाली तरी चालेल असे गांधीजींनी ठरवले. त्यांची दूरदृष्टि आणि विश्वास पूर्णपणे योग्य होता असेच पुढे दिसून आले. खादीचे ह्या नव्या प्रयोगांनी कांहींसुद्धा नुकसान झालेले नाही.

औद्योगिक क्षेत्रांतील कामगारांचे उदाहरण घ्या. गांधीजीपासून चैतन्य मिळालेला आणि त्यांच्या सूचनानुसार चाललेला एक कामगार-संघ आहे. 'अहमदाबाद मिल मजदूर युनियन' इतका सुशिस्त आणि सांपत्तिक सुस्थिति असलेला दुसरा संघ नाही. दुसऱ्या कोणत्याही संघाच्या सभासदांमध्ये इतकी सत्यता आणि आर्थिक व्यवहारांतील प्रामाणिकता आढळत नाही. सार्वजनिक बालमंदिरे, रात्रीच्या आणि दिवसाच्या शाळा, भोजनालये, वसतिगृहे, हरिजन-संस्था, सहकारी पेढ्या वगैरे संस्थांचा संघाशी जितका जास्त संबंध आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही संघाशी नाही.

गांधीजी स्वराज्यासाठी आतुर झालेले आहेत म्हणून ते आपल्या योजना भव्य प्रमाणावर, चिरेतन आधारावर आंखतात. 'एका वर्षात स्वराज्य' अशा घोषणा करतांना देखील ते आपल्या योजना आणि संस्था कायम स्वरूपाच्या करण्याकडे लक्ष देत होते. राष्ट्रीय शिक्षण, खादी, हिंदुस्तानीचा प्रचार, हरिजन कार्य हे एका वर्षात कधीच झाले नसते. ह्या योजना आणि संस्था कित्येक वर्षे चालतील अशीच त्यांची

आंखणी होती. स्वराज्याचा तात्कालिन राजकीय हेतु सिद्ध झाला नाही खरा परंतु या संस्थांचे व योजनांचे कार्य चालूच राहिले आणि त्या अधिकाधिक स्वयंपूर्ण होऊं लागल्या. त्यांमुळे क्रांतीचे निखारे विझले नाहीत. या सर्व पुरोगामी संस्था आहेत. त्या कदाचित् अयशस्वी ठरतील; कदाचित् रद्दहि कराव्या लागतील; नव्या, चांगल्या आणि मोठ्या योजना भविष्यकालांत आंखणे भाग पडेल. परंतु राष्ट्राला त्यांच्यामुळे झालेला फायदा आणि त्याची प्रगति या गोष्टी राष्ट्रीय चळवळीच्या अर्धवट अभ्यासकाखेरीज इतर सर्वजण मान्य करतीलच यांत शंका नाही.

टीका करणे आणि उपहास करणे हे फार सोपे आहे. पण जेव्हां टीकाकारच विधायक कार्य करूं लागतील आणि संघटित होतील तेव्हां त्यांना असे आढळून येईल कीं, विश्वव्यापी क्रांतीची त्यांचीं कार्ये हीं केवळ सुधारणावादी आहेत आणि ज्यांचा आपल्या ध्येयाशीं कांहीं संबंध नाही अशा दैनंदिन बारीक सारीक गोष्टींशींच आपला संबंध येत आहे. समजा एखाद्या क्रांतिकारक चळवळीच्या काळांत एखाद्या स्वयंसेवकास पत्रांना तिकिटें लावण्याचें काम नेमून दिलें आहे. त्याच्या पक्षानें ज्या क्रांतीचें ध्येय डोळ्यासमोर ठेविलें असेल त्या क्रांतीशीं त्या स्वयंसेवकास त्या अत्यंत क्षुल्लक आणि कंटाळवाण्या कामाचा संबंध कसा प्रस्थापित करतां येईल ? त्यानें व्यापक दृष्टिकोन आणि कांहीं श्रद्धा धारण केली तरच तें होऊं शकेल. आपलें कार्यहि क्रांतीसाठीं आवश्यकच आहे, त्याची त्याला अशा वृत्तीनेंच जाणीव होईल. गांधीजींच्या ठिकाणीं कोणत्याहि कामांतील हे अंतर्भूत तत्त्व समजण्यासारखा दृष्टिकोन आणि श्रद्धा आहे. धर्मप्रवण माणसाप्रमाणें त्यांना प्रत्येक जीवात्म्याच्या ठिकाणीं परमात्मा आढळून येतो. जी प्रत्येक सुधारणात्मक कृति ते स्वतः करतात किंवा इतरांस करावयास सांगतात तीमध्ये त्यांना स्वराज्यरूपी परमेश्वर दिसतो. मग ते ब्रिटिश सिंहाची आयाळ खेंचण्यासारख्या कार्यांत मग्न असोत, लहान चरख्यांत कांहीं पूर्णत्व आणण्याच्या कामांत मग्न असोत किंवा आपल्या चिमुकल्या शेगांवची रस्ता-सफाई

करीत असोत. ते सगळें त्यांच्या मते क्रांतिकारकच आहे. गरीबांस ज्याने स्वप्रतिष्ठा लाभेल अशा स्वराज्याचें स्वप्न प्रत्यक्षांत आणण्याच्या कार्याचाच हा भाग आहे, असें त्यांना वाटतें. ते अशा श्रद्धेनें काम करीत असतां त्यांच्या अनुयायांमध्ये आणि सहकाऱ्यांमध्ये त्या श्रद्धेचें संक्रमण होत असतें.

जेव्हां राजकीय जीवनास विलक्षण वेग आलेला असतो अशा काळीं करावयाचें क्रांतिक्रम असें प्रत्यक्ष कार्य आणि ज्यावेळीं राष्ट्रीय जीवनौघ संथपणें वाहत असतो अशा, त्यांतल्यात्यांत शांततेच्या काळीं, करावयाचें कार्य असे दोन कार्यक्रम गांधीजींनीं शोधून राष्ट्रासमोर ठेविले आहेत. या आळीपाळीनें येणाऱ्या काळासाठीं यापेक्षां चांगला असा कार्यक्रम कोणत्याहि पुढाऱ्यानें वा पक्षानें सांगितला नाही. वरील दोन कार्यक्रम हे स्वातंत्र्यसंपादनासाठीं आहेत. श्रमजीवी वर्गाची सत्ता निर्माण करणें किंवा शेतकरी-कामकाऱ्यांचें राज्य निर्माण करणें या हेतूनें हे कार्यक्रम योजिले नाहीत. परंतु गांधींचा कार्यक्रम आणि त्यांचें स्वराज्यसुद्धां देशांतील बहुजनसमाजाच्या दृष्टीनें आणि त्याच्या हितासाठींच आहे. गोलमेज परिषदेच्या वेळीं त्यांनीं जसें जाहीरपणें सांगितलें कीं, “ परकीय सत्तेपासून सर्वस्वी मुक्त होणें आणि तेंहि लक्षावधी मूक, दीन लोकांच्यासाठीं हेंच राष्ट्रीय सभेचें ध्येय आहे. ”

केवळ कामगार वर्गाच्या सत्तेकडूनहि बहुजनसमाजाच्या हिताचें चांगलें रक्षण होणें अगदीं शक्य आहे. परंतु अशा तऱ्हेनें हिंदी बहुजनसमाजाचें कल्याण होईल असें अद्याप गांधीजींना वाटत नाही. दरम्यानच्या काळांत जे कामगार राज्याचा पुरस्कार करतात त्यांनीं आपण स्वतःचा दुहेरी कार्यक्रम आंखावा आणि त्याची केवळ तात्त्विक चर्चा करीत न बसतां राष्ट्रापुढें त्याचें प्रात्यक्षिक करावें. हा मार्ग त्यांना मोकळाच आहे. असे दुहेरी कार्यक्रम तात्त्विक आणि प्रत्यक्ष स्वरूपांत, त्यांतल्या त्यांत तात्त्विक स्वरूपापेक्षां प्रत्यक्ष स्वरूपांतच जास्त प्रमाणांत आपणापुढें येईपर्यंत आपण आपा-

पल्या ठिकाणीच स्वस्थ राहणें हेंच योग्य आहे. सत्य आणि अहिंसा यांच्या केवळ तात्त्विक आणि काल्पनिक कार्यासाठीं गांधीजींनीं जनतेस हांक मारिली नाही. तर त्याबरोबरच प्रत्यक्ष असा कार्यक्रमहि त्यांनीं जनतेपुढें ठेविला. जगाच्या मानानें त्यांची विचारसरणी कित्येक शतकें पुढेहि असेल परंतु ती कल्पना हिंदी जनतेच्या ठिकाणीं संचलित होईपर्यंत गांधीजी थांबले नाहीत. एखाद्या कल्पनेचा प्रचार करण्याचा सुद्धां उत्तम मार्ग म्हणजे त्या कल्पनेप्रमाणें जमेल तेवढें कार्य प्रत्यक्ष करूं लागणें हाच होय, हें गांधीजींनीं बरोबर ओळखलें. जर इतरांना आपापल्या कांहीं विशेष योजनाविषयी उत्कटता वाटत असेल तर त्यांनींहि गांधीजींचाच मार्ग अनुसरावा. आपण सुद्धां गांधीजींच्या विचारसरणीशीं आणि कार्यपद्धतीशीं अपरिचितच होतों. गांधीजींना जाऊन मिळण्यासाठीं आपला भूतकाळ, विचार आणि कार्य यांच्या दृढमूल संवयी, आपलीं मूल्ये यांच्याशीं आपणास किती झगडा करावा लागला ! जर एखाद्या व्यक्तीनें किंवा पक्षानें एखादा नवा जास्त चांगला व जास्त व्यवहार्य असा कार्यक्रम पुढें ठेविला तर त्याचा स्वीकार करतांनाहि आपणास असेंच झगडावें लागणार. गांधीजींनीं आपल्या अनुयायांपुढें फक्त दारिद्र्य आणि यातनांचा सवाल टाकला. जर सध्यापेक्षां कमी यातायातीनें आणि कमी स्वार्थत्यागानें कांहीं निश्चित फलप्राप्ति होण्यासारखी असेल तर तो मार्ग स्वीकारण्याची सांधी बाया घालविण्याइतके गांधीजींचे अनुयायी मूर्ख नाहीत ! कांहींनीं आपले व्यवसाय सोडले, प्राप्ति सोडली आणि ते खादी आणि ग्रामोद्धार या कार्यात मग्न झाले आहेत. जेव्हां प्रत्यक्ष सत्याग्रह-संग्राम चालू नसतो तेव्हां या कामानें गरीबाला फारतर २-४ आणे आणि बेकारांना थोडेसें काम मिळतें. रुपया मिळविण्याचा आणि त्याबरोबरच परकीय साम्राज्यशाहीशीं झगडण्याचा कांहीं चांगला आणि जास्त खात्रीलायक मार्ग कोणी दाखविला तर तो झिडकारण्याइतके नादान नाहीत. जीवितांत अत्यंत महत्त्वाचें असे जें कांहीं मानण्यांत येतें तें म्हणजे व्यवसाय आणि प्राप्ति. त्यांचाहि या लोकांनीं त्याग केला आणि तो केवळ शुद्ध गोष्टीसाठीं

जर याहीपेक्षां चांगल्या गोष्टी त्यांच्यापुढे ठेविल्या तर ते खात्रीने याहीपेक्षां मोठा त्याग करण्यास तयार होतील. ज्या पद्धतीचा इतिहासांत कोठे दाखला नाही, ज्यांना कांही पूर्वपरंपराहि नाही अशा गांधीजींच्या अभिनव कार्यपद्धतींत ते सत्याच शिष्य ठरले आहेत.

जर यापेक्षां जास्त परिचित, रुळलेली आणि सुलभ अशी पद्धति निघाली तर तिचें स्वागतच होईल; परंतु खरें सांगावयाचें म्हणजे त्यांचा त्यांना मार्ग दिसतच नाही. त्यांना तसा कांहीं ' प्रकाश ' लाभलाच तर ते, आज ज्यांच्याशीं त्यांचा मतभेद आहे, त्यांच्यांत तत्काल सामील होतील. तोंपर्यंत त्यांना आपल्या मार्गांने अनिवेधपणें जाऊं दिलें पाहिजे.

स्वतः ते इतर पक्षीयांना आपापल्या तत्त्वप्रणालीप्रमाणें कार्य करण्यास भरपूर वाव देतात.

परंतु असा प्रश्न निर्माण होतो की, काँग्रेसचें कार्यतंत्र कोणाच्या नियंत्रणाखाली राहणार ? या बाबतींत गांधीजींचा पंथ आपणांस मार्गदर्शक होईल. चंपारण्याच्या लढ्याच्या वेळीं त्यांनीं काँग्रेसचें सहकार्य देऊं केलें होतें. परंतु त्यांनीं तें नाकारलें ते म्हणाले, 'काँग्रेस ही एक भव्य आणि महत्त्वपूर्ण संघटना आहे. ह्या संघटनेस नवे आणि असिद्ध प्रयोग करतां येणार नाहींत. ज्या प्रश्नाचा गर्भितार्थ आणि पर्यवसान माहीत नाहीं अशा प्रश्नांत न कळत गोवले जाऊन, सुबुद्धि आणि स्थैर्य याविषयीची आपली प्रतिष्ठा काँग्रेसला इरेस घालतां येणार नाहीं. म्हणून गांधीजींनीं काँग्रेसकडून फक्त नैतिक पाठिंब्याची अपेक्षा केली. काँग्रेसनें आपली परंपरा आणि प्रगति यांच्या वैशिष्ट्यालाच अनुसरावें अशी गांधीजींची इच्छा होती. १९३० सालीं सुद्धां त्यांनीं खिलाफत प्रश्नाच्या बाबतींत सत्याग्रहांने आधींच सुरुवात केली होती. आपली योजना त्यांनीं काँग्रेसपुढे ठेविली. काँग्रेसनें हा एक विशिष्ट प्रश्न हातीं घ्यावा असें त्यांनीं सांगितलें. परंतु त्यांनीं असेंहि सांगितलें की, काँग्रेसनें तो प्रश्न हातीं घेतला नाहीं तरी ते आपल्या मार्गांने जाणारच. काँग्रेसनें स्वीकार केला तरच आपली योजना अंमलांत येईल असें गांधीजीं

म्हणाले नाहीत. स्वराज्यपक्षाच्या वेळीं पुन्हां असेंच झालें. जरी गांधींच्या बाजूनें निर्णय झाला तरी ते स्वतः बाजूस झाले आणि त्यांनीं स्वराज्यपक्षीयांना मार्ग मोकळा करून दिला. म्हणून सर्व पक्षांनीं आपापल्या योजना काँग्रेसपुढें मांडाव्यात परंतु जर काँग्रेसकडून त्यांचा स्वीकार झाला नाही तर त्यांनीं स्वतः त्या पार पाडाव्यात आणि प्रत्यक्ष परिणामानें खात्री पटवून काँग्रेस ताब्यांत घ्यावी. अर्थात् हे प्रत्यक्ष परिणाम यशाच्याच रूपानें व्यक्त व्हावयास पाहिजेत असें नाही. ज्या योगानें संघटना, प्रयत्न आणि अंतिम यशविषयींची उत्कटता व्यक्त होईल असे ते परिणाम असावेत. ज्या योगानें संशयवादी माणसास पुढें कांहीं मार्ग दिसेल असें ते परिणाम असावेत. परंतु निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत असें कार्य करण्याऐवजीं जर केवळ काँग्रेसची वरिष्ठ ठिकाणची सत्ता जिंकण्याचीच यातायात कोणी करीत राहिला तर त्यास असें आढळून येईल कीं, आपण जास्तीत जास्त सोने मिळविण्याच्या अधीरतेनें सोन्याचीं अंडी घालणारी कोंबडीच ठार केली आहे. ज्यावर ताबा मिळविला कीं, सामर्थ्यहि आपोआपच प्राप्त होतें असें काँग्रेस हें कांहीं एखादें सरकाररूपी यंत्र नव्हे. आपणच जें सामर्थ्य निर्माण करूं त्यापलीकडे काँग्रेसला निराळें सामर्थ्य नाही. आपलें देशकार्य, संघटना, त्याग आणि कष्ट यांतूनच तें सामर्थ्य निर्माण होतें. म्हणून कोणत्याहि पक्षानें काँग्रेसमधील वरिष्ठ सत्तेलाच एकदम हात घातला तर त्यापासून त्या पक्षाचें कल्याण होणार नाही. काँग्रेसला एक प्रभावी प्रतिष्ठा आहे हें खरें आहे, परंतु जे कार्य करतात, संघटना करतात आणि कष्ट सोसण्यास आणि त्यागास ज्यांची तयारी आहे त्यांना आणि त्यांनाच ती प्रतिष्ठा केव्हांहि मिळवितां येईल. इतरांना ती कधींच साध्य होणार नाही.

प्रत्यक्ष लढा आणि विधायक कार्यक्रम असा गांधीजींचा दुहेरी कार्यक्रम मी वाचकांपुढें ठेविला आहे. काँग्रेसकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण आणि पद्धति हीहि मी विशद केली आहेत. या सर्व गोष्टींना आपण

आपला पाठिंबा दिला आहे. या तीन पद्धतीपेक्षांहि चांगल्या पद्धती असतील. त्यांची आपण अपेक्षा करीत आहोतच आणि अशा चांगल्या पद्धती आल्याबरोबर गांधीजींच्या पाबलावर पाऊल टाकूनच आम्ही स्वातंत्र्य-युद्धाच्या अगदीं आघाडीवर जाऊन दाखल होऊं. कारण गांधीजी नेहमींच नव्या नव्या ज्ञानाचा स्वीकार करण्यास उत्सुक असतात. ते कोणत्याहि एकाच प्रकारच्या नियमांनीं स्वतःस बांधून घेत नाहीत. आपलें जीवन गांधीपंथास आपण त्याच दृष्टीनें समर्पण केलें आहे. कोणत्याहि एकाच तत्त्वाचे किंवा पंथाचे आम्ही गुलाम झालों नाहीं.

‘ बेसिक ’ शिक्षण आणि गांधीजींचे तत्त्वज्ञान

४

संस्थांमध्ये मतभिन्नता निर्माण झाली, जरूरीपेक्षां जास्त सुधारणावादी होऊन त्यांमध्ये लांचलुचपतीसारख्या गोष्टींचा अंतर्भाव होऊं लागला; थोडक्यांत म्हणजे त्यांच्या न्हासाला सुरुवात झाली म्हणजे पहिली गोष्ट घडते ती अशी की, ज्या तत्त्वांवर आणि उद्दिष्टासाठी त्यांचा प्रथम जन्म झालेला असतो त्यांचे सामर्थ्य संपुष्टांत येते. प्रधान गोष्टींचे महत्त्व कमी होते आणि दुय्यम दर्जाच्या गोष्टींना प्राधान्य मिळून संस्थेचे सर्व लक्ष त्यांच्यावरच केंद्रित होते. हिंदुस्थानांतच नव्हे तर जगांत सर्वत्र प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष वस्तुस्थिति, जे जे दिसते ते सर्व आणि जे समजू शकते ते सर्व या सर्वांचा विचार शिक्षण-पद्धतीला करावा लागला आहे. प्रत्येक कार्यक्षेत्रांत आणि जीवनक्षेत्रांत लोकांनी ‘निसर्गाकडे जावे’ असा, वस्तु-जाताचा प्राथमिक अर्थच पहावा, असा स्पष्ट करणारा प्रचार करण्याची वेळ सुधारणावाद्यांवर आली आहे. पोषाखांचे साधे उदाहरण घ्या. सुधारलेल्या समाजांत पुरुष आणि विशेषतः स्त्रिया त्याचा उपयोग श्रृंगाराकडे करतात.

पोषाखाची प्रथम सुरुवात कशी झाली ? हवामानामध्ये होणारे बदल मनुष्याला उपद्रवकारक होऊं नयेत, त्याच्या शरीराचा त्यांपासून बचाव व्हावा म्हणून त्याची प्रथम आवश्यकता भासली. आज श्रीमंत लोक त्याचा उपयोग श्रृंगार, दिखाऊपणा, भपका आणि फॅशन यांसाठी करतात. मुख्य प्राथमिक उद्देश मार्गे पडला आहे. अन्नाचे बाबतींतही असाच बदल झालेला आहे. आपले सर्व कपडे आणि अन्न जर काढून घेण्यांत आलें तर थंडीवाऱ्यापासून स्वसंरक्षण करण्यासाठी आणि भुकेची आग शमवण्यासाठी मिळेल ते जाडें भरडें कापड आणि अन्न आपण उपयोगांत आणूं यांत मला शंका वाटत नाही. म्हणूनच पोषाख आणि अन्न यांची सुधारणा करू पाहणाराच आपल्याला निसर्गाकडे जाऊन वस्तूंच्या खऱ्या आणि प्राथमिक उपयोगाकडे लक्ष द्यावयास सांगेल.

जग हें 'रूप' आणि 'नाम' यांचें बनलेलें आहे असें हिंदु तत्त्वज्ञानांत सांगितलें आहे. स्वरूपाला प्राधान्य असून नांवाला गौणत्व आहे. भौतिक वस्तू आणि त्यांविषयी मनुष्यानें केलेली हालचाल नसेल तर नामाला अस्तित्व रहाणार नाही. नांवें आणि शब्द हीं अगोदर नसून वस्तूंच्या मागून अस्तित्वांत येतात. परंतु आपल्या शिक्षणपद्धतींत हा क्रम आपण उलटा केला असून तेथें नांवें आणि शब्दसमुच्चय प्रथम येतात आणि उद्दिष्ट मागून येतें. आपल्याला शब्द, वाक्प्रचार, निरनिराळ्या कल्पना प्रथम शिकवण्यांत येतात. लहान मुलांना निसर्गातील वस्तू आणि त्यांचीं कार्यें यांचा फारच थोडा परिचय घडलेला असतो. आधीं पाहून मग त्यांनीं शिकावें इतका धीर आपल्याला न राहिल्यामुळे आपण शब्दांनीं त्यांना जलद शिकवूं पहातो. परंतु असें करतांना मानवी ज्ञानाची सर्व मदर प्रत्यक्ष प्रयोग आणि निरीक्षणावर आहे याचा आपल्याला विसर पडतो.

गांधीजींनीं जेव्हां आपल्या नवीन सुधारणा जाहीर केल्या तेव्हां ज्या सुशिक्षित लोकांनीं आपलें ज्ञान जुनाट पद्धतीनें शब्द आणि वाक्प्रचार यांच्याच आधारावर मिळविलें होतें त्यांनीं तिला विरोध केला.

त्यांना अत्यंत परिश्रमाने शब्दांच्या द्वारे जे ज्ञान मिळाले ते निसर्ग आणि हस्तव्यवसाय या मार्गाने कसे हसनगत होऊ शकेल हेच त्यांना कळेना. गांधीजींचे हे तंत्र त्यांना समजले नाही म्हणून निदान मी तरी त्यांना दोष देणार नाही. त्यांना एका एकमेवाद्वितीय आणि मी तर म्हणतो एका ‘विचित्र’ व्यक्तीशी झुंज द्यावयाची आहे. तात्त्विक विवेचन, अभ्यास आणि स्पष्टीकरण या पायरी पायरीने गेल्यावांचून अलिकडच्या सुशिक्षितांना बोधच होत नाही. गांधीजींना व्यावहारिक सोप्या मार्गाची इतकी चाई झाली आहे की, त्या गोष्टी ते विसरून जातात. शिक्षितांच्या मार्गाने ते जात नाहीत. राष्ट्रापुढे ठेवण्याच्या आपल्या सूचना कां ग्राह्य आहेत यांविषयी मोठे थोरले विवेचन ते करीत बसत नाहीत. त्यांच्या प्रचंड कल्पनाशक्तीच्या जोरावर ते आपली योजना एकदम प्रत्यक्ष स्वरूपांतच कशी दिसेल ते पाहू लागतात. आपली योजना ते एक लहानसे पास्ताविक जोडून जाहीर करतात. त्या योजनेपूर्वी त्यामागील त्यांची विचारमालिका पहायला आपल्याला वाव नसतो. म्हणूनच गांधीजींच्या बाबतीत शिक्षितांची चूक झाली तर त्यांना दोष देता येत नाही. गांधीजींच्या तीव्र बुद्धिमत्तेच्या खेळाला ते अजाणतेपणी बळी पडतात.

आधुनिक युरोप अथवा अमेरिकेतील वातावरणात तयार झालेल्या एखाद्या सुधारणावाद्याला जर शिक्षणाची नवीन योजना सुचवायची असेल तर प्रथम तो शिक्षणाचा एकंदर इतिहास थोडक्यांत निवेदन करील. ज्ञानाची सुरुवात प्राचीन युगांत कशी झाली ते नमूद करील. शास्त्रीय, तत्त्वज्ञानविषयक, राजकीय, सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक ज्ञानाची वाढ कसकशी होत गेली ते तो सांगेल. नंतर उत्क्रांतीच्या एका ठराविक टप्प्यानंतर ज्ञानाची वाढ कशी खुंटली आणि त्यापुढे फक्त अनुमान आणि केवळ अभ्यासूपणाच कसा शिल्लक राहिला; धर्मप्रचार आणि तत्त्वज्ञानी यांनी उत्पन्न केलेल्या शाब्दिक जंजालांत आणि गोंड-बंगालांत ज्ञानाचा कोठेच कसा पत्ता लागेनासा झाला; नंतर रूसो,

पेस्टलझी, हर्बर्ट, फोबेल, जॉन ड्यूई वगैरे शिक्षणतज्ञांनी शिक्षण-पद्धति सुधारण्यासाठी काय प्रयत्न केले आणि कोणत्या योजना आंखल्या त्यांपैकी किती कोणत्या मर्यादेपर्यंत यशस्वी झाल्या ? आणि कोणत्या अयशस्वी झाल्या; त्या कां अयशस्वी झाल्या, एखाद्या उत्पादनशाल धंद्याभोवतीं ज्ञानाचें जंजाल पसरणें, भांडवलशाही राष्ट्रांतील कारखान्यांत होणाऱ्या केंद्रीकृत प्रचंड उत्पन्नामुळें कसें अशक्य झालें आहे हें सर्व तो विशद करून सांगेल. सोव्हिएट रशियांतील शिक्षण-पद्धतीचाही थोडफार उल्लेख केल्यावांचून त्याच्याच्यानें राहवणार नाही. हिंदी परिस्थितीला त्याची नवीन योजना किती योग्यपणें लागू पडते तें विशद करून तो आपलें विवेचन संपवील. तो सुचवीत असलेली योजना कशी आवश्यक आहे हेंही ऐतिहासिक अढाख्यावरून त्यानें स्पष्ट केलेलें असेल, ती योजना शिक्षणशास्त्रांतील आधुनिक तंत्राला धरून बनवलेली आहे हेंही तो ठांसून सांगेल. शिक्षित लोकांचें आपल्या तत्त्वज्ञानावर अति गाढ प्रेम असतें हें विसरून चालणार नाही.

शिक्षितांची दुसरी अडचण शब्दांच्या गोंडबंगालामुळें उत्पन्न होते. कांहीं शब्दांचा जो अर्थ ते एकदां ठरवून टाकतात तोच कायम राहतो; तो ते बदलीत नाहीत. एखाद्या शब्दाचा उपयोग झाला की, तो त्याच्या ठराविक अर्थानेच करण्यांत आला असला पाहिजे आणि त्यासाठी इकडे तिकडे पहाण्याची मुळीच जरूरी नाही असें ते गृहीत धरून चालतात. उदाहरणार्थ, एकाद्या व्यक्तीला भांडवलदार अगर मध्यमवर्गीय असें म्हटलें की, शिक्षित समाजवादी त्याला एकदम निर्दय पिळवणूक करणारा समजणार ! तसें समजण्यापूर्वी दुसरी कांहींही माहिती तो विचारणार नाही. तसेंच एकाद्या सनातन्यासमोर समाजवादी हा शब्द काढला की, लगेच तो सामाजिक रूढीचा भंग करूं इच्छिणारा लाल क्रांतिवादीच आपल्यासमोर उभा आहे या दृष्टीनें विचार करूं लागेल. शिक्षणाची एक योजना वर्ध्याहून गांधीजींनी पुरस्कृत केली आहे हें समजतांच शब्दांचे हे छळ करणारे अर्थच, तिच्यावर टीकाकार तुद्दून पाडण्यास कारणीभूत झाले. जणूं काय वर्ध्याहून कधीही

कांहीं चांगले निष्पन्न होणे शक्य नाही. शिवाय शिक्षणक्षेत्रावर आक्रमण करण्याचा गांधीजींना काय अधिकार ? ते हिंदुस्थानांत अथवा परदेशांत कधीही कोठल्याही कॉलेजांत गेले नाहीत. त्यांना शिक्षणाची काय माहिती ? एवढे म्हटल्याबरोबर ती टीका योग्य ठरली ! अर्थातच जी योजना गांधीजींनी पुरस्कृत केली आहे तिचा गंभीरपणे अभ्यास करण्याचा कोणीच प्रयत्न केला नाही. गांधीजींचे व्यक्तिमत्त्व आणि शिक्षणशास्त्रांतला त्यांचा अधिकार यावर भर न देता त्यांनी जी योजना मांडली आहे तिचाच जर अभ्यास करण्यांत आला असता तर या नव्या कल्पनेची खरी किंमत त्यांना कळली असती आणि मग जर तीवर टीका झाली असती तर ती अधिक चोखंदळपणे आणि म्हणूनच अधिक विधायक आणि उपयुक्त ठरली असती.

कारणांवरूनच परिणामाविषयी निर्णय देण्यापूर्वी शिक्षितांनी जर या योजनेचा अभ्यास केला असता तर त्यांना ती नैसर्गिक, शास्त्रशुद्ध आणि मानसशास्त्राच्या दृष्टीने सुसंगत आहे असे कळले असते. ज्ञानाची प्रगति निरीक्षण आणि प्रयोग या मार्गाने होते. प्रत्यक्षाकडून अप्रत्यक्षाकडे, आणि प्रायोगिकतेकडून तत्त्वचर्चेकडे असे ते जात असते. प्रथम आपण निरीक्षण आणि प्रयोग करतो आणि मग अनुमानाने सामान्य तत्त्व शोधून काढतो. सामान्य तत्त्व निघाले म्हणजे त्याच्या परिणामांकडे आपण वळतो आणि कांहीं आडाखे बसवतो. ते आडाखे पुनः प्रयोगाने सिद्ध करावे लागतात. अर्थात् सर्व ज्ञानाची सुरुवात प्रयोगापासून होते आणि ते ज्ञान सत्य की असत्य आहे हेही मानवी अनुभवानेच सिद्ध होते.

गांधीजी जेव्हा आपल्या नवीन योजनेचा विचार करीत होते तेव्हा ते या शास्त्रीय परिस्थितीचाही विचार करीत होते. बालमानसशास्त्राच्या दृष्टीनेही ते विचार करीत होते. लहान मुलाला प्रत्यक्ष आणि स्पष्ट गोष्टींवरून कल्पनेकडे जाणे स्वाभाविक आणि सोपे असते. विचारापेक्षा आचाराकडे असलेल्या त्याच्या प्रवृत्तीमुळे हाताने कांहीं तरी व्यवसाय करून ज्ञान मिळविणे त्याला अधिक सोपे जाते. सध्यांची शिक्षणपद्धति या बालमानस-

शास्त्राविरुद्ध आहे. ज्ञान त्याला आज कानांनी ऐकून मिळते आणि तो ते तोंडाने बडबडतो. लहानपणी ज्या पुष्कळशा वस्तूंचीं नांवे मला पाठं करावीं लागलीं त्यांचा अर्थ कित्येक वर्षांनंतर, जेव्हां त्या वस्तूंचीं माझा प्रत्यक्ष व्यवहारांत संबंध आला तेव्हां कळला. त्या ऐवजीं जर प्रथमच मला त्या वस्तू दाखवण्यांत आल्या असत्या किंवा त्याहून उत्तम मार्ग म्हणजे प्रत्यक्ष 'हाताळावयास' मिळाल्या असत्या तर मी किती तरी चांगलें आणि जलद शिकलों असतों असें मला खात्रीनें वाटतें.

ही झाली पद्धतीची गोष्ट. जर पद्धत नैसर्गिक आणि शास्त्रीय असेल तर शिक्षणाचें साध्य कांहींही असो तें हस्तगत करावयाला ती पद्धत जास्त सोयीस्कर पडेल. युरोप आणि अमेरिकेंतील आधुनिक शिक्षणाच्या इतिहासांत, सरकारला अथवा शिक्षणतज्ज्ञाला कोणतेंही शिक्षण द्यावयाचें असो त्यानें व्यावसायिक अथवा कृतिप्रधान पद्धतीचाच अवलंब करावा असें उपदेशिलें आहे. ही पद्धति व्यक्तिवादी अथवा भांडवलदारी आणि समाजवादी अशा सर्व समाजांकरितां सोयीस्कर आहे असेंही प्रतिपादण्यांत आलें आहे. धार्मिक संस्थांनींही तिचाच पुरस्कार केला आहे. एकंदरीत शिक्षणाचें उद्दिष्ट कांहींही असो ही पद्धति निश्चित चांगली ठरली आहे. एक गोष्ट मात्र लक्षांत ठेवावयास हवी, ती अशी कीं, गांधीजींना व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनाच्या इतर तत्त्वज्ञानाबरोबरच ही पद्धतीही सुचली. म्हणूनच अगदीं सारांशरूपानें कां होईना ज्या तत्त्वज्ञानाची गांधीजी शिफारस करतात त्याचा आढावा घेथें घेणें अयोग्य ठरणार नाही. किंबहुना तो आढावा घेणें आवश्यकच आहे. कारण आपल्या शिक्षणाचा न्हास जुनाट आणि सद्दोष पद्धतीपुढें तर झाला आहेच पण त्याहीपेक्षां अधिक न्हास चुकीच्या आणि नादान ध्येयांमुळे झाला आहे.

गोच्या सरकारकरतां कांठे कारभारी आणि कारकून स्वस्तांत त्यांर करण्यासाठींच सध्यांची पद्धति अमलांत आणली गेली असें मी म्हणतों. त्याहून अधिक बरच्या दर्जाचें ध्येय होतेंच असें ज्यांना म्हणावयाचें असेल त्यांना मेकॉलेच्या शब्दांत सांगवें लागेल कीं,

“—विचारसरणी आणि संस्कृति या बाबतीत अँग्लो-सॅक्सन लोकांचा एक असा वंश निर्माण करावयाचा की, जो फक्त त्यांच्या कातडीच्या रंगापुरता आणि त्यांच्या धमन्यांतील रक्तापुरताच हिंदी राहील. ” काहीं अंशीं हे साध्य देखील साधले असते तर श्रेयस्कर वाटू शकले असते. अँग्लो सॅक्सन लोक त्यांच्या स्वतःच्या देशांत फार चांगुलपणाने वागतात आणि त्यांच्या अंगांत तेथे दिसून येणारे काहीं सद्गुण घेण्यासारखे असतात. हिंदी लोकांना जर त्या प्रकारचे अँग्लो-सॅक्सन बनवण्याची या शिक्षणाची खटपट असती तरी त्यांत फारसे वावगे काहीं झाले नसते. परंतु ती गोष्ट शक्य नाही असे आतां एक शतकानंतरही दिसून आले आहे. सुशिक्षित हिंदी माणूस काहीं ठराविक गोष्टींतच अँग्लो-सॅक्सन बनला आहे आणि त्या गोष्टी मोठ्याशा स्तुत्य नाहीत. त्याच्या पूर्वजांचे काहीं चांगले गुण सोडून देऊन आपल्या मालकांचे काहीं वार्ड दोष त्याने उचलले आहेत. काहीं अपवाद असणे शक्य आहे पण ते थोडे आणि क्वचित् आढळणारे. परंतु हिंदुस्थानांतील बहुजनसमाजाचे (कोणत्याही वृष्टीने) आंगलीकरण होऊ शकेल असे म्हणणेच अविचाराचे होते. या शिक्षणाचा एकच परिणाम झाला तो म्हणजे शिकलेला हिंदी मनुष्य त्याच्या देशबांधवांपासून दूर गेला आणि अत्यंत कष्टाने त्याने प्राप्त करून घेतलेले थोडे फार ज्ञान त्याच्याजवळच राहिले; ते बहुजनसमाजापर्यंत पसरू शकले नाही. त्याच्या आणि इतरांच्या दूरम्यान एक अभेद्य तट निर्माण झाला. हा तट अधिकाधिक मजबूत होत गेला असता परंतु एकाच ध्येयासाठीं झगडण्याच्या राष्ट्रीय चळवळीच्या संदेशाने वरचे वर्ग आणि सामान्य जनता यांना एकमेकांजवळ येणे भाग पाडले. शिक्षणपद्धति बदलणे आवश्यक आहे असे जर आपल्याला वाटत असेल तर त्या शिक्षणाचे ध्येय उदात्त असणे त्याहूनहि आवश्यक आहे.

गांधीजींसारख्या सुधारणावाद्यांचे तत्त्वज्ञान समजण्यासाठीं इतिहासाच्या पार्श्वभूमिकेवरून त्याकडे पाहिले पाहिजे. सध्यांच्या परिस्थितीत ते सुचवीत

असलेल्या सुधारणा किती मूल्यवान् आदित हे त्यांचा तसा अभ्यास केला. तरच समजू शकेल.

निसर्गतः जन्मलेला मनुष्य हळूहळू बदलून त्याचा नैतिक व आध्यात्मिक मानव तयार करून त्याला नैतिक आणि आध्यात्मिक. प्रकृतीच्या समाजाचा घटक बनविणें हे इतिहासाचें उद्दिष्ट आहे. नैतिक व्यक्ति म्हणजे काय ? निरनिराळ्या दृष्टिकोनांतून निरनिराळ्या व्याख्या देतां येतील. नैतिक किंवा आध्यात्मिक मानव म्हणजे स्वतंत्र मनुष्य. असें मी म्हटलें तर कोणाचा मतभेद होईलसें मला वाटत नाही. त्याला वाटेला ती प्रत्येक गोष्ट तो करण्यास स्वतंत्र आहे असा मात्र स्वतंत्र या शब्दाचा. येथें अर्थ नाही. तें स्वातंत्र्य श्वापदांचें स्वैराचारी स्वातंत्र्य ठरेल. मानवी स्वातंत्र्य, मानवी जबाबदारीपासून विभक्त असें राहणें शक्य नाही. नैतिक मनुष्य आवडी-निवडीच्या बाबतींत जितका स्वतंत्र तितकाच संयमी आणि स्वैर तितकाच जबाबदार असतो. हे ध्येय गांठण्यासाठीं तो अशाच एका नैतिक समाजाचा घटक असला पाहिजे. हा परिणाम घडवून आणण्याकडेच इतिहासाचें पाऊल सारखें पडत आहे.

मानवतेची सुरुवात झगडा, हिंसा आणि त्यांच्याचबरोबर स्वाभाविक कावेबाजपणा यांनीं झाली. जीवन अशाश्वत आणि अस्थिर होतें. त्या गोंधळाच्या परिस्थितीतून एकदांचा कसाबसा मार्ग निघाला. मनुष्यानें कौटुंबिक संघटना केली, टोळ्या बनवल्या; पुढें जाति, वर्ग, देश आणि राष्ट्रे निर्माण झालीं. सामाजिक व्यवस्था आणि तिची नियमबद्धता आणि न्याय यांची उभारणी झाली. युद्ध आणि हिंसा यांना थोडें फार मार्गे हटविण्यांत आलें. परंतु या प्राथमिक संस्था मात्र युद्ध आणि हिंसा यांच्याच सहाय्यानें निर्माण झाल्या. सत्ताधारी व्यक्ति आणि वर्म यांनीं आपली इच्छा आणि कायदे जितांवर आणि दुबळ्या लोकांवर लादले. प्रत्येक सामाजिक समूहाचे धनी आणि गुलाम; राज्यकर्ते आणि रयत, राजा आणि प्रजा, अमीर-उमराव आणि बहुजन-समाज, सरदार आणि दास अशा प्रकारचे विभाग पडले. या गटांत अंतर्गत

विभाग असले तरी बाह्यतः प्रत्येक गट दुसऱ्या सर्व गटांशी शत्रुत्वाच्या नात्याने वागे. समता आणि ऐक्य यांना विरोधक अशी ही भूमिका असूनही ही अन्याय्य आणि हिंसक नियमबद्धता प्रगतीच्या मार्गावरील एक टप्पा होती. बळी तो कान पिळी या नियमाला या टप्प्याने कांहीसा पायबंद घातला. अशा समाजांत राजा हा ईश्वरी अवतार समजला जाई; कारण त्याने मनुष्याच्या एका समूहांत तरी थोडीफार नियमबद्धता आणि न्याय यांची प्रस्थापना करण्यांत यश मिळविले होते. हा एक नैतिक फायदाच होता. कारण गडबड, गोंधळ आणि अनिश्चितपणोपक्षां कसल्याही प्रकारची कां होईना नियमबद्धता प्रस्थापित होऊन कोणत्या तरी प्रकारचे सामाजिक जीवन जगण्याची शक्यता उत्पन्न होणे अधिक श्रेयस्कर आहे हे आपण लक्षांत ठेवले पाहिजे. मात्र हा गडबडगोंधळ तात्पुरता किंवा अधिक चांगली नियमबद्धता प्रस्थापित होण्यापूर्वी द्यावी लागणारी किंमत अशा स्वरूपाचा असला तरच बरे !

अतिमानवी अशी नैतिक आणि आध्यात्मिक प्रवृत्ति असलेल्या व्यक्तीच्या ठिकाणी त्या मानवसमाजाची बंधुत्व, समता आणि न्याय यांची अपेक्षा पूर्ण झाली नाही. अधिक वरच्या दर्जाचा चांगुलपणा, न्याय आणि प्रेम यांची हांक त्यांना ऐकू येऊ लागली. मानवी जीवनाच्या सर्व अंगोपांगाशीं एकरूप होण्याची त्यांची तहान त्यांनी कशी भागवावयाची ? धनी आणि दारू या दोन प्रकारचे तट असलेला समाज, ही अंतर्गत ओढ पूर्ण करू शकत नव्हता. तेव्हा ही ओढ लागतांच संसाराचा त्याग करून ते जगापासून दूर दूर गेले आणि तेथे एकाकी जीवन कट्टर आपल्या ध्येयमार्गाने जाण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अंतःशोधक बनून त्यांनी जगाशी असलेला आपला संबंध तोडला. बुद्धाने संन्यास घेतला त्याचे मर्म हेच. ह्या जगांत ईश्वरी राज्य प्रस्थापित करण्याचा नाद निराश होऊन सोडून देऊन येशू ख्रिस्ताला जाहीर करावे लागले की, ते राज्य इहलोकांतले नसून परलोकचे आहे. या धर्मसुधारकांनी केलेला स्वमतप्रचार व्यक्तीच्या मोक्षसाधनासाठी आणि व्यक्तीनाच उद्देशून

केलेला होता. जेपर्यंत या जगांत एक तरी मुमुक्षु आहे तोपर्यंत मला पुनः पुनः जन्म मिळावा अशी इच्छा बुद्धाला प्रकाशदर्शन झाल्यावर प्रदर्शित करावी लागली. मानवी समाज म्हणजे अनेक व्यक्तींचा समूह एवढीच त्याची व्याख्या. या समाजाचें बाह्यस्वरूप ताबडतोब आणि इह-लोकांतच बदलण्याची त्याची मनीषा नव्हती.

आदर्श व्यक्तींनीं घालून दिलेलें उदाहरण आणि आदर्श यांचा थोडासा परिणाम अप्रत्यक्ष रीत्या सामाजिक जीवनावर होई. परंतु इतरांच्या बाबतींत एका बाजूस धार्मिक जीवन आणि दुसरीकडे भौतिक आणि सामाजिक जीवन यांत अतिशय मोठें अंतर निर्माण झालें होतें. उत्तम अध्यात्मवाद्याला जगापासून दूर जाऊन मायामोहाचा त्याग करून, नैसर्गिक श्रमांपासूनही अलिप्त रहावें लागे. बुद्धानें, राजे आणि महाराजे यांनाही अहिंसेचे पाठ दिले, ते त्यांच्या व्यक्तिगत मोक्ष साधनासाठीं आणि जीवन-पूर्तीसाठीं. ख्रिस्ती धर्मातील ख्रिस्तप्रणीत वसुधैव कुटुंबकम् वृत्ति आणि विश्वबंधुत्वाचें नातें मान्य करणें राजनैतिक पुढारी आणि संघटक यांना संपूर्णपणें लागू नव्हतें. जैनांचा सर्वांत अधिक अहिंसक गट देखील राजे-रजवाड्यांना अहिंसेच्या तत्त्वाबाहेर रहाण्यास संमति देत होता. परंतु यांपैकीं कोणालाही वैयक्तिक मोक्षप्राप्तीला मज्जाव नव्हता. अशा रीतीनें धनी आणि गुलाम यांमध्ये विभक्त झालेला समाज, जगरहाटीप्रमाणें वागणारे आणि विरागी होऊन ईश्वरभक्तीच्या मार्गानें जाणारे अशा दोन प्रकारांनीं आणखी विभक्त झाला. बाह्यतः सुसंघटित समाजांतील व्यवहारामुळे जें स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रेम मिळणें अशक्य होतें तें ईश्वरभक्तीच्या मार्गानें गेलेल्यांना भौतिक सुखांचा त्याग केल्यानेंच मिळू शके. जरी सामाजिक, राजनैतिक आणि आर्थिक व्यवहारांवर त्यांचा कांहींच अधिकार चालू शकला नाही तरी व्यक्ति आणि तिच्या भोवतीच्या बिकट परिस्थितीतून तिला मिळणारें स्वातंत्र्य यांचें नैतिक मूल्य फार मोठें आहे हें त्यांनीं निःसंशय सिद्ध करून दाखविलें. सामान्य

जीवनाच्या मानाने ते उत्तुंग स्थानावर विराजमान झाले. मानवतेच्या दृष्टीने हाही एक मोठा फायदा होता.

सुसंघटित समाजाकडून होणारा व्यक्तीविषयीचा अन्याय आणि कौर्ये यांची मात्र वाढ होतच राहिली. शेवटी सामान्य मनुष्य आपल्या कुंभकर्णी झोपेतून एकदांचा जागा झाला आणि आपल्या धन्याविरुद्ध आपले हक्क प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करू लागला. ह्या विरोधातून लोकशाहीचा जन्म झाला. लोकशाहीने व्यक्तीचे समाजातील नैतिक स्थान मान्य केले असून समतेचा पाया घालून दिला आहे. व्यक्तीच्या राज-नैतिक पिळवणुकीला लोकशाहीने तत्त्वतः तरी आळा खास घातला आहे. एखाद्या गोष्टीचा निर्णय माणसें मारून न करता त्यांची मतभोजणी करून होत आहे. लोकशाहीने राज्यकर्ते बदलण्याला वाव ठेवला आहे. तसेच आशापालनालाही स्थान दिले आहे. स्वातंत्र्याबरोबरच जबाबदारीही तिने जोडून दिली आहे. लोकशाही हे भौतिक आणि राजकीय पातळीवर असलेले नैतिक आणि आध्यात्मिक तत्त्व आहे. अशा परिस्थितीत ज्या कामकरी वर्गास ‘ स्वतःच्या शृंखला ’ फक्त तोडावयाच्याच आहेत ते आपले प्रश्न सोडविण्यासाठी कम्युनिस्ट पद्धतीची सर्वंकष राजसत्ता मान्य करण्यास कदाचित् तयार होणार नाहीत. अत्यंत परिश्रमाने आणि कष्टाने त्यांनी राजकीय समता प्राप्त करून घेतली आहे आणि तिच्या जोरावर त्यांना वैयक्तिक सन्मानस्थान प्राप्त झाले आहे व ते टिकण्याची शाश्वति आहे. हे नवे स्वातंत्र्य एका अज्ञात फलाच्या आशेने क्रांतीच्या पायदळी फेकून देण्याचा धोका पत्करण्यास ते तयार होणार नाहीत.

ही नवीन लोकशाहीची तत्त्वे वाढीस लागण्याला जर राष्ट्रांच्या राज-नैतिक व्यवहारामध्ये पुरेसा वाव मिळाला असता तर आंतराष्ट्रीय कलह नाहीसे होण्याला आणि कालांतराने एकमुखी आणि एकजुटीची सामाजिक व्यवस्था निर्माण होण्यास त्यांची मदत झाली असती. समाजाची नीति आपोआप सुधारणेच्या मार्गास लागली असती. व्यक्तिगत मोक्ष-

साधनासाठी जंगलाचा अथवा हिमालयाच्या शिखराचा रस्ता धरावा लागला नसता. परंतु समाजाची प्रगति कधीही सरळ रेषेत होत नाही. तो मार्ग वेढावांकडाच असतो. प्रगति होत असते आणि कधी पुच्छगति देखील होऊं लागते. मनुष्याने लोकशाहीचा शोध लावला तेव्हांच त्याला वाफ, बीज आणि इतर नैसर्गिक शक्तीही सांपडल्या. त्याच वेळीं मबनवीन देश त्याच्या प्रवासाच्या कक्षेत आले आणि यांत्रिक युग आणि आधुनिक साम्राज्ये यांची मुहूर्तमेढ रोंविली गेली. या नवीन गोष्टीमुळे घडून आलेले फरक नमूद करणे म्हणजे मोठा इतिहासच सांगावा लागेल. आजही तो संपूर्ण झालेला नाही. यांत्रिक युगाचे इतर कांहींही फायदे असोत. लोकशाहीचे सर्व फायदे मात्र त्याने धुळीला मिळविले. जुने भेद आणि विषमता त्याने नव्या आर्थिक वृष्टीने पुनः निर्माण केली. समाजाचे नवीन तुकडे पडले. ज्यांच्याजवळ गडगंज आहे ते श्रीमंत आणि ज्यांच्याजवळ कांहीं नाही असे कफलुक, यंत्रांचे मालक आणि हातावर पोट भरणारे मजूर, मध्यमवर्ग आणि बहुजनसमाज असे भेद असलेल्या समाजांत योग्य पातळीवर मनुष्याची समानता मान्य करणाऱ्या मताला कांहींच अर्थ उरत नाही. पूर्वीचेच विरोध आतां नव्याने आर्थिक पातळीवर दिसून येऊं लागले. पूर्वी राजकीय सत्ता हातांत असली म्हणजे आर्थिक भानगडीवर ताबा ठेवतां येत असे; आतां आर्थिक सत्ता ताब्यांत ठेऊन तिच्या द्वारे राजनीतिशकट हांकतां येऊं लागला. अनैतिक समाजांत नैतिक मनुष्य सांपडावा असा प्रकार पुनः दिसूं लागला.

मनुष्यजातीच्या बचावासाठी लोकशाहीव्यतिरिक्त आणखी नवे तत्त्व शोधून काढणे भाग झाले. ही नवी गरज आर्थिक होती. म्हणून आर्थिक समतेचे तत्त्व शोधून काढण्यांत आले आणि समाजवादाचा पुरस्कार झाला. समाजवादांत मनुष्याच्या आर्थिक समतेला मान्यता देण्यांत आली आहे. खरे पाहतां ते नैतिक आणि आध्यात्मिक तत्त्व आहे. परंतु या तत्त्वाचे पुरस्कर्ते मात्र ते केवळ जडवादी मानूं लागले आणि नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचे समाजांतून उच्चाटन झाले तरच आर्थिक

समता शक्य आहे असे प्रतिपादन करू लागले. त्यामुळे लोकशाहीरी त्याचा विरोध उत्पन्न झाला. शास्त्रीय, यांत्रिक, आणि केंद्रीकृत आर्थिक सत्तेच्या या युगांत जन्मलेल्या समाजवाद्याला आपल्याभोंवतालची परिस्थिती टाळतां येईना. भांडवलशाहीने स्वतंत्र आणि जबाबदार व्यक्तीला मूठमाती देऊन लोकशाहीवर सर्वांत भयंकर आघात केला हें विसरून जाऊन समाजवादाच्या पुरस्कर्त्यांनी भांडवलशाही म्हणजेच लोकशाही असे चुकीचे समीकरण बसवून टाकले. मनुष्यजातीने पूर्वी केलेली प्रगति बाद करून या नवीन तत्त्वाचे प्रतिपादन सुरू झाले. तसेच व्यक्तीचे स्वातंत्र्य हें देखील भांडवलशाहीच्या अनंत दुर्गुणांतच जमा होऊ लागले. त्यामुळे अनियमित आणि अनिर्बंध वैयक्तिक जीवनाला आळा घालण्या-ऐवजी वैयक्तिक जीवनच बरबाद करून टाकणें हा उपाय शोधण्यांत आला. मार्क्सवाद्याला व्यक्ति म्हणजे सामाजिक व्यवहार पार पाडणारा एक घटक एवढेच समजतें. हा उपाय मूळ रोगापेक्षांही अधिक भयंकर आहे. त्याने रोगाबरोबर रोग्याचीही वासलात लागत आहे. व्यक्तिजीवनाचा विनाश प्रतिपादन करणें तत्त्वतः देखील सोपें नव्हतें. म्हणून मार्क्सवादी क्रांतीनंतर व्यक्तिजीवनाचे नवीन स्वरूप अस्तित्वांत येईल असा विश्वास प्रगट करण्यांत आला. ज्यांचा आध्यात्मिक पुनरुत्थानावरील विश्वास उडाला होता ते भौतिक दृष्ट्या तीच श्रद्धा निर्माण करूं पहात आहेत.

या नवीन तत्त्वाचा परिणाम आपल्याला रशियांत दिसत आहे. तेथें आर्थिक पातळी कांहींशी समतोल आहे. परंतु त्यासाठी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि इच्छा यांची जवळ जवळ संपूर्ण नाकेबंदी करण्यांत आली आहे. अर्थात्च ह्या नवीन तत्त्वासाठी समाजाव्यतिरिक्त वेगळे असे अस्तित्व व्यक्तीला उरतच नाही. या आणि इतर कित्येक बाबतींत कम्युनिझम आणि फॅसिझम दोन्ही एकच आहेत. फॅसिस्टांना वाटतें की, व्यक्ति ही राष्ट्रांतील अथवा वांशिक राजकारणांतील एक घटक आहे; तर कम्युनिस्टांना वाटतें की, ती सामूहिक जागतिक बहुजनसमाजाचा एक घटक आहे. जोपर्यंत जागतिक बहुजनसमाज आपल्या हक्क व अधिकारांविषयी

जागृत होऊन एकत्र येत नाही तोपर्यंत राशियांतील व्यक्तींचे तेथील राजकारणांतील स्थान आणि जर्मनी किंवा इटालीतील व्यक्तींचे तेथील राजकारणांतील स्थान यांत फरक नाही. कम्युनिस्ट आणि फॅसिस्ट या दोन्ही राष्ट्रांतील व्यक्तीस, शरीरांतील लहानलहान विभागांना संघटित स्वरूपांतील शरीराचे हुकूम पाळतांना जेवढे स्वातंत्र्य असते तेवढेच, आपल्या पक्षाने केलेले हुकूम पाळण्याचे राजनैतिक स्वातंत्र्य मिळणार. तेथे व्यक्तीला स्वतःचे जीवन अथवा इच्छा अशी कांहीं नाही.

आर्थिक क्षेत्रांतील समाजसत्तावादी समता मोठ्या केंद्रीभूत यंत्र-व्यवसायांवर आणि शेतीवर आधारलेली आहे. या केंद्रीकरणाचा परिणाम राजकीय क्षेत्रावरही झालेला आहे. त्याचा परिणाम नोकरशाही राज्य-व्यवस्थेत झाला आहे. सत्ताधाऱ्यांना कोणतेही गैरवाजवी असे आर्थिक कायदे प्रत्यक्षपणे नाहीत (आणि तसे जर्मनी किंवा इटालीतही मिळत नाहीत.) परंतु अधिकाराची जागा ज्यांचे आर्थिक मूल्य बरेच आहे असे फायदे त्यांना मिळवून देते. शिवाय गर्व आणि सत्ता यांवर नियंत्रण घालण्याचे साधन कोणतेच नाही. बाह्य नियंत्रणे महत्त्वाची आहेत हे खरे; परंतु मनुष्याच्या स्वाभाविक गर्विष्ठ प्रवृत्तीच्या मुळाशी घाव घालणे त्यांना शक्य होत नाही. राजकारणाच्या क्षेत्रांतील कांहीं ठराविक जागा नेहेमीच इतरापेक्षा अधिक महत्त्वाच्या रहावयाच्या. नैतिक नियंत्रण जर आपण अमान्य केले तर गर्व नियंत्रित करण्याला दुसरे कांहीच साधन नाही. आणि अर्थातच सत्तेचा आणि अधिकाराचा जाच थांबविण्यालाही उपाय नाही. पूर्वकालांतील साम्राज्यशाही, राजेशाही आणि हिटलरशाही यांनी कांहीं ठराविक भाग आपल्या हाती ठेवून बाकीच्या अधिकाऱ्यांना त्यांच्या त्यांच्या क्षेत्रांत स्वायत्तता दिली होती. अशी स्वायत्त क्षेत्रे समाजसत्तावादांत संपूर्णपणे नष्ट करण्यांत आली हे आपणांस माहित आहे. त्यामुळे अशा ठिकाणची परिस्थिति तर लोकशाही राष्ट्रांतल्यापेक्षाही अधिक असल्या झाली.

बराच बोलबाला झालेली राशियांतील स्वायत्तशासन पद्धति, व्यवहारापेक्षां

तत्त्वांतच अधिक दिसते. सर्व कारखाने, धंदे, व्यवसाय, व्यापार, शेती आणि समाजाचे जीवन राष्ट्रीय दृष्टीने संघटित करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. तेथे स्थानिक संस्थांना नवीन योजना करण्याला आणि पार पाडण्याला वाव कोठून मिळणार ? त्यास आवश्यक ते ज्ञान, माहिती किंवा कौशल्य त्यांच्याजवळ कुठले असायला ? क्रांतीच्या नेत्यांना स्टालिनच्या राजवटीत ज्या प्रकारे वागवण्यांत आले त्यावरून तेथील राजकीय स्वातंत्र्याची कल्पना करता येते. रशियाच्या सध्यांच्या परराष्ट्रीय धोरणावरून स्थानिक संस्थांना सरकारच्या प्रचंड राजकारणांत फेरबदल घडविण्याला कितपत वाव मिळू शकतो ते समजते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणांत रशियाचे परराष्ट्रीय धोरण इतर भांडवलशाही आणि फासिस्ट देशांइतकेच तापदायक आहे. खुल्या राजकारणाचे तत्त्व या हजारों गोष्टींतील इतर तत्त्वप्रमाणे बाजूला पडले. तरी पण भावड्या माणसास ती सर्व तत्त्वे फेकून दिल्यासारखी न वाटतां पालन केल्यासारखी वाटतात. कम्युनिझमने निरनिराळ्या प्रश्नांवरील जे उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यांत नैतिक बाजूचा मुळीच विचार केलेला नाही हे लक्षांत ठेवले, म्हणजे वरील गोष्टीविषयी आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही.

आधुनिक लोकशाहीचा उद्गम शास्त्रीय शोधांबरोबरच झाला. या यांत्रिक शोधांनी नैतिक आणि आध्यात्मिक विचारसरणीला मागे रेटले. अशा परिस्थितीत लोकशाही ही अधिक संघटित राजकारणाची कृति बनली. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या जोडीला नैतिक जबाबदारी न राहिल्यामुळे एकच गोंधळ झाला. त्यांत यांत्रिक सुधारणांनी एक नवीन युग निर्माण करून माकडाच्या हातीं कोलीत दिले. स्वतंत्र मनुष्याला बंधन असे केवळ कायद्याचे तेवढे राहिले. ह्या कायद्याच्या बंधनाने गरीब लोक कोंडीत सापडले. हा “बळी तो कान पिळी” या शास्त्रीय तत्त्वाचा विजय होय. जर लोकांना फक्त स्वार्थच प्रिय वाटत राहिला तर सर्वांचा स्वार्थ एकत्रित केल्याने परार्थ आपोआप कसा साधणार होता, कोणास ठाऊक !

मनुष्य ही जीवनसंपन्न अशी व्यक्ती न रहाता ती सर्वस्वी आर्थिक बनली आहे. मार्क्सवादाने त्याला सामाजिक व्यवहारांतील फक्त एक दुवा बनवून टाकले.

लोकशाहीचे तत्त्व धोक्यांत आले आहे असे लोकांना जेव्हां नीटपणाने नुकतेच दिसून आले तेव्हां तिच्या पुरस्कर्त्यांना ती केवळ राजकीय क्लृप्ति नसून ते एक प्रचंड नैतिक आणि आध्यात्मिक तत्त्व आहे याची अंधुकशी कल्पना येऊ लागली. ह्या तत्त्वाचा त्याग केल्यास मानवतेची पिछेहाट होईल असे विचार आतां सुचू लागले. लोकशाहीचेच नव्हे तर समाजसत्तावादचे तत्त्वही एक नैतिक तत्त्व आहे ही गोष्ट आतां पटू लागली आहे. दोन्हीचाही उपयोग मनुष्याचा भौतिक पातळीवरील दर्जा योग्य रीतीने प्रस्थापित करण्यासाठीच आहे. ही केवळ तत्त्वेच न राहता त्यांची पूर्ति व्हावयास हवी असेल तर सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक या तीनही क्षेत्रांत त्यांची प्रस्थापना झाली पाहिजे.

गांधीजी आपल्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाने हेच करू पाहत आहेत. मनुष्याचा उदय आणि त्याचे भवितव्य नीतिसंपन्न आहे असा त्यांचा विश्वास आहे. आपले अंतिम ध्येय मनुष्यमात्राने स्वतः नैतिक समाजांत राहून साध्य करावयाचे असते. व्यक्ति आणि समाज, अंतर्गत जीवन आणि बाह्य व्यवहार या गोष्टी अहिंसा, सत्य आणि न्याय या तत्त्वांना ग्राह्य धरूनच केल्या पाहिजेत. आणि एवढ्याचसाठी सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवहारांत साधने साध्याइतकींच पवित्र आणि शुद्ध हवीत. जगजिंकण्यासाठी आपला आत्मिक न्हास करणे एकाद्या व्यक्तीलाहि हितावह नाही किंवा एखाद्या राष्ट्रालाहि नाही. नैतिक समाजाला योग्य अशा सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संस्था निर्माण झाल्या पाहिजेत. या व्यवस्थेत लोकशाही आणि समाजसत्तावाद यांनी प्राप्त करून दिलेले फायदे टिकविण्याची गांधीजींची खटपट आहे. मार्क्सपणीत समाजसत्तावादाने व्यक्तीला कितीही भौतिक सुख मिळवून दिले तरी आतंकवर्द्धाकरण आणि साधन आणि साध्य यांच्यांतील नैतिक तफावती-

मुळें व्यक्तीचा कोंडमाराच होतो. भुकेनें तळमळणारे लोक कांहीं काल नैतिक ध्येय साधनाकडे लक्ष न देतां दोन वेळच्या जेवणाकडे डोळे लावून बसतील खरे. परंतु व्यक्ति अथवा समाज केवळ क्षुधाशमनावर संतोष मानून जास्त काळ राहणें शक्य नाहीं. क्षुधाशमक राहणी-व्यतिरिक्त अधिक उच्च विचारसरणीकडे त्यांचा रोख वळल्यावांचून रहाणार नाहीं.

ग्रामोद्योग आणि घरगुती धंदे यांचा गांधीजींनीं शेती आणि व्यापार यांच्या विकेंद्रीकरणाबरोबर केलेला पुरस्कार समाजसत्तावादी अतिकेंद्रीकरणाचे तोटे टाळण्यासाठीं आहे. विकेंद्रीकरणाचें तत्त्वही त्यांच्या दृष्टीनें नैतिक आहे. त्यामध्ये अनेक क्षेत्रांत निवड करण्याला वाव आहे. वैयक्तिक इच्छेला भरपूर क्षेत्र मिळावें अशीही सोय त्यांत आहे. स्वतंत्र मत तयार होण्याला आणि तें बोलून दाखवण्याला तेथें संधि मिळते. भौतिक सुखसोयीची समतेच्या तत्त्वावर केलेली वांटणी, हें समाजसत्तावादी दिखाऊ चित्र गांधीजींना मोहित करूं शकत नाहीं. अशा वांटणीनें व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा होणारा नैतिक ऱ्हास भरून निघूं शकत नाहीं. परंतु आधुनिक सुधारणेच्या दृष्टीनें केंद्रीकरणाला मुळींच मान्यता न देण्याइतके गांधीजी अव्यवहारीही नाहींत. असें असलें ती यंत्रांनें मनुष्याचें स्वतंत्र व्यक्तिमत्वही नाहींसें करून टाकावें हेंही त्यांच्या नैतिक आणि मानवहितदृष्ट बुद्धीला पटत नाहीं. म्हणून जेव्हां जेव्हां केंद्रीकृत उत्पादन आवश्यकच असेल तेव्हां तेव्हां तें समाजाच्या हातीं आणि समाजाच्या नियंत्रणाखालीं ठेवण्यास ते तयार आहेत.

अंतर्गत आणि आंतराष्ट्रीय राजकीय जीवन सत्य आणि अहिंसा यांच्यावर आधारलेलें पाहिजे. गुप्त राजकारण आणि शस्त्रसाधना चालू राहता कामा नये. राजकीय सत्ताधारी आपापल्या राष्ट्रांतील लोकांचे सच्चे सेवक असले पाहिजेत. त्यांचें आर्थिक जीवन राष्ट्रांतील सर्वसामान्य सुखसोयीच्या कल्पनांशीं सुसंगत असलें पाहिजे. कोणतेही काम अथवा व्यवसाय नीच किंवा उच्च मानूं नये. मात्र प्रत्येक व्यवहारांत आपलें सामाजिक

उद्दिष्ट पार पाडलें पाहिजे. प्रत्येक कामगार, मग तो कितीही सामान्य असो, त्याचें आर्थिक मूल्य तर समर्थनीय असतेंच परंतु त्याची प्रतिष्ठाहितिकीच समर्थनीय आहे.

अशा रीतीनें राजकारण आणि अर्थकारण आध्यात्मिक करून टाकण्याचा गांधींचा प्रयत्न आहे आणि त्यायोगें राजकीय लोकशाही आणि आर्थिक समाजसत्तावाद यांच्या बुडाशी असलेल्या न्याय आणि समता या तत्त्वांचा मानवजातीसाठी समन्वय घडवून आणावयाचा आहे. त्यांचे सर्व प्रत्यक्ष कार्यक्रम नैतिकसमाजांत नैतिकमानव रहावा या दृष्टीनें आंखलेले आहेत. त्यांचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञान राजकीय लोकशाही आणि आर्थिक समाजसत्तावाद यांतील नैतिक, भौतिक आणि संघटनात्मक फायदे एकत्रित करण्यासाठी आहे. आधुनिक मानवी इतिहासाची विविध अंगें त्यांत एकत्रित करण्यांत आली आहेत. एका नवीन अहिंसक क्रांतीसाठी त्यांचें कार्य चालू आहे आणि त्यामुळे इतिहासांत एका नवीन युगाची सुरुवात झाली आहे.

व्यक्ति आणि समाज यांना या नव्या क्रांतीच्या तत्त्वांचें योग्य ज्ञान व्हावें या हेतूनें त्यांनी आपली नवीन शिक्षणयोजना पुरस्कारिली आहे. त्यांनी आपल्याला स्वाभाविक आणि सशास्त्र अशी शिक्षणपद्धति सुचविली असून या पद्धतींत व्यक्ति आणि समाज दोन्हीच्या दृष्टींनी उच्च ध्येय समाविष्ट केले आहे. ह्या दृष्टीनेंच त्यांच्या शिक्षणयोजनेचा बरेवाईटपणा ठरविला पाहिजे.

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगल (आ. दु.)	३
२ घटचाबाहेर (")	३
३ पहिली लाट (")	३
४ स्त्री आणि पुरुष (")	२
५ सूर्यकमळे (")	२॥
६ कालचीं स्वप्ने	३
७ आजचीं स्वप्ने	३
८ चंदेरी स्वप्ने	३
९ कलिका	२।
१० सोनेरी सांबल्या	
११ मृगजळांतील कळ्या	२॥
१२ सुवर्णकण	२।
१३ मंजिन्या	२।
१४ सायंकाल (आ. दु.)	२॥
१५ अविनाश (")	१॥
१६ मंदाकिनी (")	१॥
१७ चांदण्यांत (")	२
१८ कल्पलता	३
१९ आगरकर व्यक्ति आणि विचार	३॥
१० सहा भाषणे	२
२१ तीन संमेलने	२॥
२२ फुलें आणि कांटे	२।
२३ मराठीचा नाट्यसंसार	३
२४ हिरवा चांफा (आ. तिसरी)	५
२५ दोन ध्रुव (")	५
२६ उल्ला (")	४॥
२७ पहिलें प्रेम (आ. दुसरी)	३
२८ कौचबध (")	५
२९ पांढरे दग (")	४।
३० जळलेला मोहर	३
३१ तुरुंगांतील पत्रें	२

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. दुसरी)	३
२ आस्तिक (")	३
३ संध्या	५
४ ना खंत ना खेद	५
(कृष्णा हाथीसिंग)	
५ सोन्या मारुति (आ. दुसरी)	२
६ निळा पक्षी (")	२॥
७ गोड निबंध (भाग पहिला)	३
८ गोड निबंध (भाग दुसरा)	३
९ गोड निबंध (भाग तिसरा)	३

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
२ व्यक्तिरेखा	२।
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥
६ नागकन्या	२
७ दोन तपें	५

ना. धों. ताह्यानकर

१ तात्या भा. १ ला (आ. दुसरी)	४
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला	२॥
४ निवाडे भा. २ रा	४
५ संतु	२
६ चक्रमकी	१॥
७ बच्चा नवरा	१॥
८ अनेक आशीर्वाद	३॥
९ दाजी भा. १ ला (आ. ति.)	३॥
१० बहीणभाऊ	॥॥

भाई बेके

१ रॉयचरित्र—	१॥
--------------	----

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२।
३ विचार-विहार	४।

चिं. वि. जोशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २री) ४	
२ वायफळाचा मळा (, ,) ५	
३ नवें भारूड	२
४ स्टेशनमास्तर	२
५ नटश्रेष्ठ	॥॥

दत्तु बांदेकर

१ सख्या हरि (आ. दुसरी) २	
२ नवी आघाडी	१॥
३ तूं आणि मी	२।
४ नजरबंदी	२॥

प्र. के. अत्रे

१ साखरपुडा (आ. दुसरी) २	
२ ललित वाङ्मय	३॥
३ दूर्वा आणि फुलें	२।

ना. म. पटवर्धन

१ हितपत्रें	३
२ वा. म. जोशीचित्र	४।

द. र. कवठेकर

१ अपुरा डाव	३
२ रेशमाच्या गांठी	३
३ आभाळाची सांवली	८

अनंत काणेकर

१ धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे (आ. दुसरी)	३
२ पिकलीं पानें (आ. दुसरी)	१॥
३ उघड्या खिडक्या	१॥

काकासाहेब कालेलकर

१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥
२ भक्ति-कुसुमें	३
३ सामाजिक प्रश्न	३

य. दि. पेण्ढरकर

१ प्रापंचिक पत्रें	३
२ घायाळ	२

ना. ह. आपटे

१ फसगत	१॥
२ साजणी	५

पु. य देशपांडे

१ नवें जग ?-	२॥
--------------	----

वि. स. खांडेकर (परिचय-लेखक)

१ काव्यज्योति (आ. दुसरी) १	
------------------------------	--

आनंदीबाई जयवंत

१ पारंग्या	२
------------	---

रा. वि. फडतरे

१ मृगया	४
---------	---

लक्ष्मणराव सरदेसाई

१ टांसळलेले बुरूज	२
-------------------	---

प्रो. वि. ह. कुलकर्णी

१ व्याक्तचित्रें	२॥
------------------	----

शकुंतलाबाई परांजपे

१ भिल्लीणीचीं बेरें	३
---------------------	---

कृष्णाबाई मोटे

१ मीनाक्षीचें जीवन	२।
--------------------	----

र. गो. सरदेसाई

१ चलती नाणीं	२
--------------	---

संपादक आचार्य भागवत

१ वर्धा शिक्षण योजना	४।
----------------------	----

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

रा. श्री. जोग

१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध ८

वि. वि. बोकील

१ बेबीची बहीण ३

सत्याग्रही

१ ग्रह आणि तारे ४॥

वि. म. भुस्कुटे

१ स्टॅलिन ३॥

२ आई (मॅक्झिम गॉर्की) ७

कमलाबाई टिळक

१ आकाशगंगा २॥

रामतनय

१ साखरगोटी ५

ह. रा. महाजनी

१ आपलें आर्थिक नियोजन ५

पं. क्षमा राव

१ देणगी २॥

गोपीनाथ तळवलकर

१ मंगलधाम ३॥

श्री. किनरे

१ प्रकृतिदर्शन ५

प्रो. हेरॉल्ड लास्की

१ राज्यशास्त्र प्रवेश २

बाबुराव गोखले

१ बारा फोफावला २

प्रो. एम्. एल्. दांतवाला

१ आपली राहणी १॥

बापू गोखले

१ निवड ३

अरविंद गोखले

१ उन्मेष २॥

रमातनय

१ समाजजीवन ५

बिबलकर

१ नाना पाटील चरित्र १

एस. एन्. आग्रवाल

१ विद्यार्थ्यांसाठी विधायक कार्यक्रम २

कुसुमावती देशपांडे

१ मोळी २॥

सौ. मालतीबाई दांडेकर

१ वज्रलेख ४॥

पट्टाभि सीतारामय्या

१ गांधी आणि गांधीवाद ४

वियोगहरी

१ अंतरीचे बोल २॥

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

१ लाल किछा ३॥

आचार्य कृपलानी

१ गांधीदर्शन ४

कॅ. लिमये

१ विलायतची सफर ३

देशमुख आणि कंपनीची

आगामी प्रकाशने

व. र. कवठेकर

१ अपुरा डेवें (आ. दुसरी)

चिं. वि. जोशी

२ गुंड्याभाऊ

कुसुमाग्रज

३ समिधा

वि. स. खांडेकर

४ संमेलने

महात्मा गांधी

५ तेजस्वी तरुणी

वि. स. खांडेकर

६ वटपत्रें

ना. धों. ताम्हनकर

७ वडिलांचें सेवेसी

चिं. वि. जोशी

८ लंका वैभव

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१० स्वप्नांतरिता

अनंत काणेकर

११ रुपेरी वाळू

